

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗБОРНИ ТОҶИКИСТОН
ба номи САДРИДДИН АЙНӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

Боборачабова Гулноза Зиёвиддиновна

**КОНСЕПСИЯИ ШАХСИЯТ ВА ҲУНАРИ ЧЕҲРАНИГОРӢ ДАР
ОСОРИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз
руи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик

Роҳбари илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ, профессор
Абдусамад Муллоев

Душанбе - 2019

МУНДАРИҶА

Муқаддима	3
-----------------	---

БОБИ I. МУШКИЛОТИ ЧЕХРАНИГОРӢ ДАР

ОСОРИ С. АЙНӢ

1.1. Марҳилаҳои асосии ташаккули ҳунари чехранигорӣ дар осори Садриддин Айнӣ	11
2.2. Шахсият ва воқеият: таносуби ҳақиқати воқеӣ ва ҳақиқати бадеӣ дар ҳунари чехранигории устод С.Айнӣ	30

БОБИ II. БОЗТОБИ ШАХСИЯТИ ТАЪРИХӢ ВА СИМОҲОИ

РАВШАНФИКРОН ДАР «ЁДДОШТҲО»-И С. АЙНӢ

2.1. Таҷассуми снмои равшанфикрон дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ	30
2.2. Симои муаллиф ва нигоҳи рӯҳи замон дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ	50

БОБИ III. ТАҲҚИҚИ ОСОРИ АДАБӢ, ШИНОХТИ ШАХСИЯТ ВА

БОЗТОБИ СИМОИ АҲМАДИ ДОНИШ

ДАР «ЁДДОШТҲО»-И С. АЙНӢ

3.1.Таҳқиқи осори адабӣ ва шинохти шахсияти Аҳмади Дониш	107
3.2.Шахсияти эҷодӣ ва чехраи ҳунарии Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ	120
Хулоса	141
Китобнома.....	147

МУҚАДДИМА

Аҳаммияти мавзӯ. Дар саромади тамаддуни ҳар қавму миллат афроде қарор доранд, ки бо нерумандӣ, фарҳангсолорӣ ва хизматҳои шоиста шахсияти азим ва рисолати наҷибро соҳиб гашта, сабабгори бақо ва ҳастии фарҳанги халқу миллати хеш мегарданд. Ҳамин гуна рисолати таърихӣ ва фарҳангиро дар ибтидои садаи бистум барои миллати тоҷик Садриддин Айнӣ бар дӯш гирифта тавонист.

Садриддин Айнӣ аз зумраи адибонест, ки дар сафҳаи пуршаъни тамаддун ва марҳилаи ҳассосу душвори таърихии халқҳои собиқ Аморати Бухоро бо чунин пайкори наҷибу созанда ва мақоми арҷманд дар эҳёи бақои ҳастии давлатдории миллӣ ва шинохти тоҷикон дар ақсои олам чон ба ғарав гузошта, як умр бошарафона дар ҳимояи адолати иҷтимоӣ, ғами халқу миллат қарор дошта, дар мабнӯи таъсири, ки баъд аз худ мероси пурарзише бар ҷой мондааст, намои шахсияти барҷаста ва ҷеҳраи дурахшон ва мондагори халқҳои Осиёи Марказӣ дар қарни XX шинохта шуда, бо сарнавишти пурсӯз, зиндагонии даҳшатнок ва ғоҷабдор талхиву ноқомии давраи ҳассостарини таърихии халқи тоҷикро таҳаммул намуда, дар ташаққули ҳувияти ҷомеа таъсири судманд гузоштааст.

Дар ин робита шахсият, симои наҷибу ҷовидона, консепсияи эҷодӣ ва ҷусторҳои ҳунари ҷеҳранигории Садриддин Айнӣ тимсоли барҷастаи ҳунари нависандагӣ, завоқу андеша ва тафаккури бадеӣ аст, ки барои ҳувият ва ҳудуқносии миллӣ заминаи бозғайнимод гузоштааст. Ҳунари ҷеҳранигорӣ аз ҷумлаи масоили муҳими поэтикаи асари адабӣ ва ҳосса настри бадеӣ маҳсуб мешавад. Ин масъала дар ҳар давраи инқишофи адабиёт, аз ҷумла адабиёти муосири тоҷик ба тарзҳои гуногун вобаста ба ҳунару истеъдоди адабии нависандагон бозтоб мешавад.

Табиист, ки Садриддин Айнӣ дар осораи баҳри пайдории арзишҳои ахлоқиву ҳунари ва бақои умри халқ хидмат намуда, дар замони эҳёи таърихиву фарҳангӣ ба диди мушаххаси зебоишинохтӣ ва ғояҳои

ичтимоӣ тарху таровати тоза гузоштааст. Осори безаволи Садриддин Айнӣ ҳамчун намунаи барҷастаи насри реалистии адабиёти навини тоҷикии садаи бист арзишҳои хоси ғоявӣ ва зебоишинохтӣ дошта, ба раванди инкишофи адабиёту фарҳанги халқҳои ҳамҷавор таъсири судманд гузоштааст. Бинобар ин, дар таҳқиқ ва таҳлили ҳаёту фаъолияти эҷодии донишмандоне ба мисли Садриддин Айнӣ андеша бояд бо арзёбии мунсифона ва даққназарона бар пояҳои солими илмӣ, ахлоқӣ ва таърихӣ бунёд ёбад ва муҳимтарин падидаҳои осори эҷодиро новобаста аз фазои ҷомеаи назарфиреб ва маҳдудияти мафкураи ҳизби ҳукмрон таъйин гардад.

Рӯзгор ва фаъолияти эҷодии Садриддин Айнӣ мавзӯест гуногунпахлӯ, ғановатманд ва фароҳу доманадор ва осораш намунаи санъати зебо ва дастурамали ҳаётии мо буда, нерӯи нависандагӣ ва ҳунари тавсифи ӯ дар навъи худ беназир аст. Осори безаволи ӯ дар инкишофи тафаккур ва бедориву худшиносии халқ таъсиру нақши барҷаста гузоштааст.

Дарачаи омӯзиши мавзӯ. Осори Садриддин Айнӣ дар марҳилаҳои фаъолияташ мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон ва пажӯҳишгарони адабиёт қарор гирифта, ҳамеша таваҷҷуҳи онҳоро ба худ ҷалб намудааст. Ҳанӯз аз солҳои сиюми қарни XX таҳқиқоти гуногун перомунӣ шахсият, осор ва ҳунари нависандагии С. Айнӣ бо нақдҳои пуртазоди муаллифгон аз зумраи мақола, тақризу гузоришҳо, пажӯҳишҳои илмӣ, ҳамчунин китобҳои таърихи адабиёт, таълифоти назарӣ ва бадеӣ вобаста ба концепсия ва ҳунари эҷодии нависанда анҷом ёфтааст.

Аксари пажӯҳишгарону муҳаққиқон андешаҳои хешро аз нигоҳи равишу усулҳои таҳмилиӣ даврони ҳукмрон ва манофеи табақотию синфӣтҷӯию иҷтимоӣгароӣ созмон дода, аз таҳлилу арзёбии ҷанбаҳои муҳими эҷодӣ ва асилияти шахсияти ҳунараӣ дар қанор мондаанд. Дар ин робита таъкид бояд намуд, ки ташаккул ва таҳаввули адабиёти тоҷикии садаи XX бештар ба фаъолият, нерӯи эҷодӣ ва рисолати адабию ҳунарии Садриддин Айнӣ вобастагӣ дошта, то кунун бар асари низоми ҳудқомқа ва тарҳрезиишудаи мафқуравии ҳукмрон ва меъёрҳои таҳмилиӣ таҳқиқ ва

шинохти адабиёт ба таври комилу сахё мавриди таҳқиқ ва баррасии дақиқ қарор нагирифтаст.

Дар айнаишinosӣ таълифоти И.С.Брагинский «Садриддин Айни. “Маводҳо оид ба тарҷумаи ҳол ва хусусиятҳои эҷодиёт» (1948) ва «Садриддин Айни. “Очерки зиндагӣ ва эҷодиёти ӯ» (1954), «Зиндагӣ ва эҷодиёти Садриддин Айни» (1959), «Ҳаёт ва эҷодиёти С.Айни» (1968), «Масъалаҳои эҷодиёти Садриддин Айни» (1976), «Аз Авасто то Айни» (1981) ва мақолоти ӯ дар маҷмӯаҳои гуногун, аз ҷумла «Дар бораи хусусиятҳои миллӣ ва байналмилалӣ эҷодиёти С.Айни» (1963), «Ду шеърӣ Садриддин Айни» (1968), «Садриддин Айни» (дар “Энсиклопедияи бузурги шӯравӣ” 1969), «Дар бораи моҳияти эҷодиёти С. Айни» (1978), «Натиҷаҳо ва дурнамои айнаишinosӣ» (1991) мақоми арзанда доранд.

Дар китоби «Зиндагӣ ва эҷодиёти Садриддин Айни» И.С. Брагинский яке аз аввалинҳо шуда, оид ба сарчашмаҳои эҷодиёти Айни, ҷустуҷӯ ва муборизаҳои ӯ, таъсири мактаби инқилоб, таълифи асари сегонаи «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон», ҳикояи «Мактаби кӯҳна», повестҳои «Аҳмади девбанд», «Ятим», «Марги судхӯр» ва «Ёддоштҳо» изҳори назар кардааст.

Дар китоби «Масъалаҳои эҷодиёти Садриддин Айни» ӯ доир ба зиндагинома ва фаъолияти адабӣ, ташаккули шахсияти Айни ба унвони нависандаи ҳақиқатнигор, моҳияти эҷодиёти ӯ, масъалаҳои миллӣ ва байналмилалӣ дар осори устод, нақши Айни дар ташаккули адабиётшиносии тоҷик андешаҳои судманд баён кардааст. Дар шинохти Айни мақолаи «Натиҷаҳо ва дурнамои айнаишinosӣ» аст, ки дар ҷузъи ҳафтуми китоби «Ҷашнномаи Айни» интишор ёфта, оғози айнаишinosиро соли 1935 шуморида, нахустин тадқиқотро оид ба осори ӯ ба номҳои К.Абдинов ва Раҳим Ҳошим марбут меонад. Муҳаққиқ се давраи марҳилаҳои омӯзиши эҷодиёти Садриддин Айни: 1935-1958, 1958-1968, 1968-1978-ро муайян намуда, консепсияи инсоншиносии адиб, ҷойгоҳи ӯ дар рушди забони адабии тоҷикӣ, фолклор, адабиёти кӯдак,

адабиёти Шарқ ва ҷаҳон, адабиёти халқҳои шӯравӣ ва адабиёти русро муайян мекунад. Ҳамзамон, И.С. Брагинский таҳқиқи андешаҳои адибони машҳур К.Федин, Л.Леонов, В.Каверин, Я.Колас, П.Тичина, Ю.Фучик, Л.Арагон ва дигаронро дар бораи устод Айнӣ аз қорҳои муҳим маҳсуб мекунад.

Дар мавриди таҳқиқи масъалаҳои эҷодии Садриддин Айнӣ якҷанд таълифоти муҳим аз ҷумла, таълифоти Радий Фиш ва Раҳим Ҳошим «Бо амри вичдон», М. Шукуров «Садриддин Айнӣ», С. Табаров «Зиндагиномаи С. Айнӣ», А. Сайфуллоев «Мақтаби Айнӣ», Л.Н. Демидчик ҷилди дувуми «Таърихи адабиёти шӯравии тоҷик», «Луғатномаи асарҳои Айнӣ», андешаҳои Иржи Бечка, Н.Раҳимов ва маҷмӯаи «Шӯҳрати ҷаҳонии Айнӣ» ва ғайра анҷом ёфтааст, ки судманд мебошанд.

Осори С. Айнӣ аз оғози фаъолияташ дар иртибот ба масъалаҳои раванди адабиёти муосири тоҷик дар доираи мувоҳида, мизҳои муаввар, хонишҳои адабӣ, конференс ва семинарҳо, маҷалаҳои «Барои адабиёти сотсиалистӣ», «Шарқи Сурх», «Садои Шарқ» ва дигар маҷаллаву расонаҳо мавриди нақд арзёбии адабиётшиносон қарор гирифта буд.

Дар ин робита биниш ва мулоҳизаҳои судманд дар боби айнаишиносӣ дар таълифоти донишмандон И.С. Брагинский, Х. Мирзозода, М.Шукуров, С. Табаров, Р. Ҳодизода, Х.Асозода, Х. Шарифов, М. Имомов, А.Сайфуллоев, М.Раҷабӣ, А.Сатторзода, А. Кучаров, А.Маҳмадаминов, М.Мирзоюнус (М.Ю.Ҳочаева), А.Набавӣ, М.Абдуллоев, А. Муллоев, Ш. Солеҳов, Ҷ.Ҳамроев ва ҷанде дигарон баён шудааст.

Дар замони истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо фароҳам омадани озодандешӣ нақш ва ҷойгоҳи С. Айнӣ дар таърихи адабиёти навини тоҷикӣ дар робита ба консепсияи ҳунарии ва фардияти эҷодӣ, ҷустуҷӯҳои тафаккури бадеӣ ва ҳунари зебоишинохтӣ бояд муайян ва мушаххас гардад. То имрӯз тадқиқи консепсия ва фардияти

эҷодӣ дар мисоли асарҳои ҷудогонаи С. Айни дар адабиётшиносии тоҷик ба таври ҷудогона мавриди тадқиқи ҳамачониба қарор нагирифтааст.

Мақсад ва вазифаҳои тадқиқот. Мақсади таҳқиқот муайян кардани ҷусторҳои фардии тафаккури эҷодӣ дар шиноخت ва биниши тозаи осори бадеӣ ва арзишҳои маънавию маърифатӣ буда, таҳлил ва арзёбии хусусияти ғоявию мундариҷавӣ ва бадеии осори С. Айни дар заминаи мавзӯи мавриди назар ҳадаф ва вазифаҳои ҷустуҷӯи илмиро муайян мекунад. Барои амалӣ гаштани ин аҳдоф ба ҳалли вазифаҳои зерин таваҷҷӯҳ зоҳир шудааст:

- дар заминаи биниши нави таҳқиқи рӯзгору осори С. Айни мушаххас намудани концепсияи эҷодиёти ӯ дар қарина ва муҳити адабии замон;
- баррасӣ ва арзёбии концепсияи мушаххаси илмию эҷодӣ дар мисоли фардияти эҷодӣ ва таҳлили давраи муайяни таърихии насри муосири тоҷикӣ дар мисоли “Ёддоштҳо”-и С. Айни;
- арзёбии падидаи ҳунари, ҷанбаҳои маърифатӣ ва ахлоқӣ дар “Ёддоштҳо”-и С. Айни, равшан сохтани маҳорат ва равишҳои ҳунари;
- бозтоби шахсияти таърихию эҷодӣ, ҷеҳраи адабӣ, симои муаллиф ва афроди эҷодкор дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни;
- таҷассуми симои равшанфикрон, шинохти шахсият ва симои Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни.

Асосҳои методологӣ ва назарии таҳқиқот. Асоси методологии таҳқиқро усулҳои илмӣ ба арзишҳои умумииinsonӣ ва милли асосефта ташкил медиҳад. Дар ин таҳқиқот усулҳои маданӣ-таърихӣ, компаративистӣ, таҳлили адабӣ - сохтории матни бадеӣ, усулҳои таърихӣ-муқоисавӣ, универсалӣ, таҳлил ва равишҳои таҳқиқотӣ, ки дар асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷи кишвар дида мешавад, истифода шудааст.

Принсипи асосии таҳқиқот усули муқоисавӣ-таърихӣ мебошад, ки он ба дарки қонунҳои илми адабиётшиносӣ ва истифодаи он дар ҷараёни таҳлили танқидии асари бадеӣ истифода мешавад. Бо мақсади амалӣ

сохтани ҳадафҳо ва вазифаҳои таъйиншуда муаллиф ба усулҳои таҳлили илмиву таърихӣ ва таърихию адабӣ, ки ба дастурҳои назарии муҳаққиқони таърихи адабиёт ва назарияи он М.М.Бахтин, Д.С.Лихачев, Г.Н.Поспелов, М.Шакурӣ, С. Табаров, Х. Мирзозода, Р. Ҳодизода, Х.Шарифов, А.Сайфуллоев, А.Сатторзода, А. Раҳмонов, М. Имомов ва дигарон тақия кардааст.

Масъалаҳои меҳварии барои дифоъ пешниҳодшаванда:

-Мачмӯи андеша ва фарзияи мушаххаси илмӣ, падидаҳои адабӣ ва таъйини фардияти эҷодӣ дар мисоли “Ёддоштҳо”- и С. Айни дар таҳаввули насри муосири тоҷик бо диди тоза баррасӣ шуда, фаъолияти адабии нависанда дар иртибот бо замони ӯ, муҳити адабии давр, арзишҳои ҳунари, бо фарогирии таҳқиқоти донишмандони дигар, ҳамчун сардафтери адабиёти шӯравии тоҷик бо биниши тозаи нақди адабии даврони истиқлол омӯхта ва таҳқиқ шуд.

- Ҷусторҳои ҳунари, фардияти эҷодӣ ва концепсияи мушаххаси эҷоди бадеӣ дар “Ёддоштҳо”- и С. Айни омӯхта шуда, таъкид мешавад, ки симоҳои асар инъикосгари ҳаёти як давраи муҳими ҳаёти халқ, мардумони оддӣ зиёиён мебошанд. Мунаққидон ва пажӯҳишгарон осори адибро тимсоли “Ёддоштҳо”- намунаи барҷастаи қомуси ҳаёти халқ дар як давраи муайян ва тақдирсози ҳаёти халқ доништа, муаллифро ҷеҳраи мондагор ва адиби барҷастаи даврон махсуб медонанд. Аз ин лиҳоз, масоили мушаххаси илмӣ ва мушкилоти ҳунари эҷоди бадеӣ дар асари ҷудогонаи нависанда аз дидгоҳи ҷамоҳангии замон ва қаринаи муайяни таърихӣ тасвир шудааст.

- Симои муаллиф дар “Ёддоштҳо” ҳамчун иштирокчи фаъол, нерӯманд, наҷиб, мушоҳид ва таҳлилгари ҳассос мучассам мегардад. Баъд аз Инқилоби октябр концепсияи эҷодии адиб дигаргун шуда, инъикоси ҷанбаҳои бадеӣ ва маърифатӣ бештар умумимиллӣ ва умумибашарӣ гардид, нигоҳи интиқодӣ ба ҳаёт ва рӯҳияи эҷод тағйир пазируфт. Маншаъ ва мабдаи концепсияи эҷодии С. Айни ҳамчун адиби

тавоно дар инъикоси арзишҳои умумиинсонӣ ва милли, тафаккури бадеӣ, ҷалсафӣ ва маърифатӣ таҳқиқ ва баррасӣ мегарданд.

- Консепсияи шахсияти эҷодӣ ва симои ҳунари дар “Ёддоштҳо”- и С. Айни ҷанбаҳои умумибашарӣ, милли ва таърихӣ дорад. Муаллифи рисола бо истифода аз истилоҳҳои “консепсияи эҷоди бадеӣ”, “шахсият ва симои ҳунари”, “симои муаллиф”, “ҳунари нависандагӣ” ва монанди инҳо бозтоби андеша ва таҷассуми рӯҳи замон, ҳаёти халқ ва ормонҳои миллиро ёдоварӣ намуда, бо биниши тоза баррасӣ менамояд. Дар ин ҷараён фикр ва мулоҳизаҳои нақди адабии солҳои гуногун дар нисбати осори нависанда ва махсусан “Ёддоштҳо” таҳлил ва таҳқиқ шуда, ҳулоса ва натиҷагирӣ мегардад.

Навгонии илмии таҳқиқот аз он иборат аст, ки масъалаи консепсияи мушаххаси афкори адабӣ ҳамчун падидаи ҳунари эҷоди бадеӣ дар қаринаи муайяни таърихӣ ва ҷараёни насри муосири тоҷик бо диди тоза баррасӣ шуда, таъйини фаъолияти адабии нависанда дар иртибот ба ҷанбаи ҳунарию фардияти эҷодӣ дар мисоли “Ёддоштҳо”- и С. Айни, дар пайванди замон муҳити адабии давр, арзишҳои ҳунари, фарогирии таҳқиқоти гуногуни донишмандон ва биниши тозаи нақди адабии даврони истиқлол омӯхта ва таҳқиқ шуда, масъалаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ замон, мавриди омӯзиш, таҳқиқи ҷомеа ва арзёбӣ қарор мегирад.

Дарача ва савияи идроки муаммои ҳунари ҷеҳранигорӣ дар осори бадеии С. Айни имкон медиҳад, ки паҳлӯҳои ҷудогонаи тафаккури бадеии нависандаро аз мавқеи нави арзишҳои умумибашарӣ ва милли арзёбӣ кунем. Дар ин замина, кӯшишҳои дарки мавзӯи мазбур зимни таҳқиқи фаъолияти эҷодӣ ва ҷанбаҳои ҳунари ба назар мерасад, вале таҳқиқ ва биниши илмӣ ин муаммо, шинохти махсусияти тафаккури бадеӣ ва инъикоси афкори адабӣ эстетикӣ мавзӯ дар эҷодиёти С. Айни нав ва судманд мебошад.

Сарчашмаҳои рисола. Дар таҳқиқоти мавриди назар муаллиф ба маҳсули эҷодии адиб, махсусан “Ёддоштҳо”, осори ҳамасрони нависанда дар дохил ва хориҷи кишвар, ки ба мавзӯҳои мубрам ва муҳим бахшида

шудаанд, таъя намудааст. Ҳамзамон, доираи сарчашмаҳои таҳқиқоти мазкурро андешаҳои олимон, адибон ва пажӯҳишгарон ташкил дода, осори насрнависони дигари тоҷик ва намояндагони адабиёти ҷаҳон дар ин рисола маврида баҳрамандӣ қарор гирифтааст.

Арзиши назарӣ ва амалии таҳқиқот дар он аст, ки бори аввал ҷанбаҳои маърифатӣ зебоишинохтӣ, падидаҳои ҳунарий ва эҷодии осори С.Айнӣ дар иртибот бо замон ва арзишҳои миллий дар “Ёддоштҳо” баррасӣ ва арзёбӣ мешавад. Дар ин замина, осори нависанда таҳлил шуда, қонуниятҳои назарӣ ва амалии таҷассуми симои адиб ва равшанфикрони даврони тасвирёбанда муайян карда мешавад. Дар диссертатсия афкори назарӣ дар боби аёнӣшиносӣ ифода гардида, хусусияти тафаккури бадеӣ ва таҷассуми концепсияи шахсият ва симои эҷодӣ дар заминаи “Ёддоштҳо” таҷассум меёбад. Шинохт ва арзёбии ҳунар ва тафаккури бадеии С. Айнӣ, таблиғи равишу ҷараёнҳои пешқадами адабиёти навини тоҷик бо фарогирии арзиши аҳдофи миллий ва зебоишинохтӣ кашф гардидааст.

Натиҷаҳои пажӯҳишро метавон ҳангоми таълифи таърихи адабиёти муосири тоҷик, таърихи нақди адабӣ ва адабиётшиносӣ, таълифи китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ аз таърихи адабиёти тоҷик ва раванди адабиёти муосир истифода кард.

Сохтори рисола. Рисола аз муқаддима, се боб, шаш фасл, хулосаю китобнома ва 164 саҳифа иборат аст.

БОБИ 1. МУШКИЛОТИ ЧЕҲРАНИГОРӢ ДАР ОСОРИ САДРИДДИН АЙНӢ

1.1. Марҳилаҳои асосии ташаккули ҳунари чеҳранигорӣ дар осори Садриддин Айнӣ

Садриддин Айнӣ - шахсияти начиб, неруманд ва чеҳраи дурахшонст, ки дар ҳувият ва худшиносии миллии халқи тоҷик саҳми беназир гузошта, ҳамчун адиби ҳунарманд ва эҷодкори асил маҳбуби халқу маъруфи даврон гардидааст.

Масъалаи омӯзиши ҷанбаҳои ҳунари ва адабии осори бадеӣ, аз проблемаҳои муҳиму бунёдии адабиётшиносии муосир мебошад. Таҳқиқи баррасии муфассалу фарогири ин масъала, аз ҷумла, дар асарҳои алоҳидаи бузурги С.Айнӣ имкон медиҳад, ки мо ба коргоҳи эҷодии нависандагон ворид шавем ва хасоиси веҷаи сабкию ҳунарии онҳоро ошкор созем.

Табиист, ки дар замони ҳукмронии мафкураи хизбӣ таваҷҷӯҳи камтари муҳаққиқон ба ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва мафкуравии осори адабӣ, бисёре аз масоили муҳими ҳунари ва сабкию поэтикаи адабиёти реалистии садаи XX аз назари муҳаққиқон дур мемонд. Ин ҳодисаро дар масъалаи муносибат ба осори С.Айнӣ ҳам метавон мушоҳида намуд. Аксари муҳаққиқон осори С.Айниро дар солҳои 50-60 ва махсусан дар солҳои 30-40 садаи XX ба иллати мафкурагароии шадиди аҳди Шӯравӣ саргарми шарҳу тафсири ҷанбаҳои иҷтимоӣ, ниёзҳои идеологӣ гардонид, бисёре аз ҷанбаҳои асили воқеии осори адабиро сарфи назар мекарданд. Аз ин рӯ, дар замони мо, ки комилан фазои дигари сиёсӣ мафкуравӣ ҳукмрон аст, метавон андешаҳо ва консепсияҳои илмиву пажӯҳиши аҳди Шӯравиро бо диди нав бознигарӣ намуд.

Ин иқдоми суҳаншиносӣ ва пажӯҳишӣ имкон медиҳад, ки моҳияти адабию ҳунари ва таносуби ҳақиқати воқеию ҳақиқати бадеии асарҳои муҳиму мондагори адабиёти тоҷикии садаи XX аз дидгоҳи тозаи нақди адабӣ ошкор карда шавад. Ба ин маънӣ, Х.Асозода таъкид менамояд, ки: «Адабиёти шӯравии тоҷик мавзӯ ва масъалаҳои ҳоси ҷомеаи тоҷикро

инъикос намудааст. Мавзӯҳои асосӣ аз ташвиқу тарғиби Инқилоби Октябр ва ғояҳои ленинӣ, масъалаҳои маорифу мактаб, мубориза ба муқобили душманони инқилоб, сохти сотсиалистӣ, озодии занон, мубориза зидди дин ва таассуб, кулакгарӣ, саноатикунонӣ, ҷанг бар фашизм, ақибгоҳи ҷанг, барқароркунии харобихои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва ғайра иборат буданд. Мавзӯҳои мазкур моҳиятан якеанд, зеро ҳамеша аз адибон хоста мешуд, ки пайвандие миёни осори худ ва ҳаёти мавҷуда барқарор кунанд. Адабиёт мебоист дар хидмати ормонҳое, ки ҷомеаи Шӯравӣ дорад, бошад» (54, 149).

Дар ин ишораи худ муҳаккиқ моҳияти адабиёти тоҷикии солҳои 30-40 садаи XX, аҳдоф ва ниёзҳои ғоявию адабии онро нишон додаст. Аз тарафи дигар, ҳамон талаботи ғоявию адабие, ки дар назди адабиёт гузошта мешуд, ба илми адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ ҳам дахл дошт. Ин қабил маҳдудиятҳои мафкуравӣ имкон намедод, ки моҳияти адабию ҳунарии осори адибони замон, аз ҷумла бузургоне мисли С. Айни ба таври воқеъбинона ва аз нигоҳи падидаҳои асили адабӣ нақду баррасӣ ва пажӯҳиш шаванд. Баъди солҳои шасту ҳафтод ин раванд ва меъёрҳои шинохти адабиёт андаке тағйир ёфт, ки он ҳам барои ба таври лозимӣ ошкор намудани моҳияти ҳунарии таълифоти адибони маъруфи замон нокифоя буд.

Ба ҳамин хотир, дар замони мо зарурати бознигарӣ ва таҳқиқи воқеъбинонаи адабиёти тоҷикии садаи XX ва махсусан насру назми давраҳои аввали адабиёти навини тоҷикӣ пеш меояд ва рисолаи мазкурро низ метавон ба ҳайси гоми шогирдона дар масири бознигарӣ ва таҳқиқи адабиёти аҳди Шӯравӣ аз нигоҳи нав ба шумор овард.

Сабаби дигари баррасии масъалаи мазкур дар матни осори С. Айни дар он аст, ки ба қавли устод М. Шакурӣ «нахустин қадамҳои ҷиддии насри реалистии тоҷик бо номи Садриддин Айни вобастагӣ дорад» (194,3).

Воқеан, дар солҳои бистум ва сиюми садаи XX дар эҷодиёти гуногунҷабҳаи Айни хусусияти асосии муҳимтарин анвои насри бадеии

тоҷик мисли қисса, роман, романи ҳамосӣ ва ғайра муа йян шуд. Дар ин солҳо нақди мафкураи сиёсӣ ва танқиди иҷтимоӣро амал карда, адабиёт на аз меъёрҳои умумиэстетикӣ мавҳуму мучаррад, балки тибқи усули ҳоким баррасӣ мегардид. Махсусан, “чун суҳан аз ашхоси сарнавишташон мураккаб ва марҳалаҳои пурпечутоби таърихи илму адаб меравад, ... лозим аст, ки дар таҳқиқи худ меъёри адолатро риоя кунем”(122, 21).

Ин хусусиятҳои адабию жанрии наср дар солҳои баъд дар эҷодиёти Айнӣ ва шогирдону пайравонаш тақомул ёфта, тадриҷан ба меъёрҳои муайянкунандаи ҳудудҳои адабию ҳунарии насри бадеӣ табдил ёфт. Муҳаққиқони адабиёти тоҷикӣ давраи мазкур дар баробари сифатҳои гуногуни адабию бадеӣ ҳунари чехранигориро дар насри давраи мавриди назар, аз ҷумла дар осори поягузори мактаби нависандагӣ дар адабиёти навини тоҷикӣ С. Айнӣ махсус қайд кардаанд. Ин ҷиҳати эҷодиёти нависанда ба андешаи мо аз таҷрибаи бои зиндагӣ, дониши мукаммали ҳаёӣ ва мушоҳидакорӣ ӯ сарчашма мегирад. Аз қайдҳо ва навиштаҳои мустанаду ҳуҷҷатӣ С. Айнӣ равшан бар меояд, ки вай дар ҳамаи осори худ ҳақиқати воқеӣ ва таърихро меъёри асосии тасвири бадеӣ қарор додааст. Вай ин ҷиҳати муҳими коргоҳи эҷодии худро дар оғози «Ёддоштҳо» чунин баён кардааст: «Ёддоштҳоям ба бештарини роман, повест, очерк ва ҳикояҳои таърихӣ ба сифати материалҳои асосӣ хизмат кардаанд» (8, 7).

Ҳамин меъёри риояти ҳақиқати воқеиро С. Айнӣ дар масири чехранигорӣ адабиаш ҳам ба пуррагӣ риоят мекунад. Ба назари мо ҷараёни ташаккули ҳунари чехранигорӣ Айнӣ дар се марҳила муайян мегардад. Марҳилаи аввал ин чехраҳое мебошанд, ки ӯ дар нахустин асарҳои пеш аз инқилобиаш офаридааст. Ин ҷо манзур ҳикояи «Хонадони хушбахт» мебошад. Ҳарчанд ин асар дар шакли номанигорӣ таълиф гардидааст, вале дар он бархе аз хасоиси сабқию ҳунари ва адабии нависанда равшан ба назар мерасад. Инро мо на танҳо дар шеваи баёни матлаб тавассути номаҳои Муҳаммадфарид ба падару модараш

мебинем, балки аз оҳанги сухани нокили асосӣ (муаллиф) метавон ба осонӣ чехраи воқеии қаҳрамони ҳикояро тасаввур кард. Ҳам аз номаҳои Муҳаммадфарид ва ҳам аз номаҳои ҷавобии падару модар ва бародарону хоҳараш равшан маълум мешавад, ки ҳамаи онҳо ашхоси тарбиятдида, самимӣ, бомуҳаббат, ҳалоқор ва солимақл ҳастанд. Аксари номаҳо пур аз изҳори самимияту муҳаббати хонаводагӣ ва байниҳамдигарист. Нависанда тавассути баёни ҳиссиёти нозуки инсонии қаҳрамонҳояш дар пеши назари хонанда як фазои равшани муҳити маънавиро фароҳам месозад, ки кас чехраи ҳар яке аз қаҳрамонони осори ӯро ба хубӣ тасаввур мекунад.

Дар ин ҳикоя шеваи ҷолиби чехранигориро пеша кардани муаллиф сабаб ҳам дорад, ки он аз моҳият ва вазифаи муҳими тарбиятӣ ва маърифатии ҳуди китоби «Таҳзиб-ус-сибён» бармеояд. Ин китоб дар баробари ҳикояи мазкур инчунин фарогири як қатор андешаҳо ва навиштаҳои тарбиявию ахлоқии муаллиф низ мебошанд. Аз тарафи дигар, ин асар яке аз нахустин китобҳои хониш (қироат) барои мактабҳои усули нав дар Осиёи Миёна буд. Он соли 1910 ба нашр расидааст, ки дар ин бора ҳуди устод Айнӣ дар «Таърихи инқилоби Бухоро» иттилоъ додааст. Вай менависад: «Дар моҳи июли соли 1910 китоби хониши «Таҳзиб-ус-сибён» аз тарафи ширкати «Бухорои шариф» бори аввал чоп шуд. Ин китоб аз тарафи нависандаи ин сатрҳо тартиб дода шуда, китобати онро Шаҳид Мирзо карда буд. Китобат дар Самарқанд бо чопи сангӣ ду ҳазор нусха нашр гардид» (18, 6).

Ин китоб мисли китобҳои хониши Бехбудӣ, Мунзим, Расулӣ ва дигарон, ки дар он давра навишта шуда буданд, бо огоҳиномаю мурочатнома оғоз гардида, баъдан фарогири матнҳои гуногуни адабию публисистӣ ва дидактикӣ барои мутолиаи навҷавонон мебошад.

Марҳилаи дуҷуми инкишофи ҳунари тасвиргарӣ ва хоса чехранигории С. Айнӣ баъди Инқилоб, аз замоне, ки ӯ ба кори адабиёт камари ҳиммат мебандад, оғоз мешавад. Вай дар «Ҷаллодони Бухоро» ва махсусан повести «Одина» ҳунари чехранигориашро хеле сайқал

медихад, ки он аз як тараф ба ташаккули сабку саликаи нависандагии ӯ вобастагӣ дорад. Бояд қайд кард, ки то ин давра С. Айнӣ ҳамчун шоир шӯҳрат пайдо карда буд, намунаи ашъораш ҳам дар шакли китобҳои алоҳида ва ҳам дар матбуоти адабии он солҳо пайваста ба нашр мерасанд.

Қабл аз он ки ба баррасии масъалаи чехранигорӣ дар асарҳои машҳури калони Айнӣ пардозем, мехоҳем аз як ҳикояи ҳаҷвии ӯ «Анҷоми кори як шайхи ҳиллагар» ёдовар шавам, ки таълифи он ҳам аз ҷумлаи аввалин асарҳои баъдиинқилобии нависанда аст. Дар ин ҳикоя Айнӣ чехраи Ҳошимэшон ном шайхеро тасвир мекунад, ки вай аслан аз туркманҳои Афғонистон буда, ба сабаби содир намудани ҷиноят аз ватанаш фирор намуда ба Бухоро омадааст. Ин шайх дар мадраси Кӯкалтош зиндагӣ карда, дар Бухоро ба тичорат машғул мешавад. Вай ҳамчун шайх аз аҳолии туркмени Марв, Хеваю, Чорҷӯю Ашқобод барои худ муридони зиёдеро пайдо мекунад.

С. Айнӣ дар баробари чехраи зоҳирии ин шайхи ҳиллагар, симони ботинии ӯро ҳамчун шахси мардумфиреб, харису хасис ва қаллоби бедиёнат мекушояд. Вайро ба рӯбоҳи ҳиллагар ташбеҳ месозад, ки он аз рӯи амалҳои воқеӣ ва муносиби ҳолаш буд. Мазмуни ҳикояи мазкур собит менамояд, ки С. Айнӣ аз ибтидои фаъолияти адабӣ эҷодиаш ба ҳаёти воқеӣ муносибати ҷиддӣ намуда, симони манфури душманони озодиву пешрави кишварро ба таври воқеӣ ва боварибахш ба қалам додааст, ҳамин меъёри шинохт ва тасвири чехраи воқеии қаҳрамон дар осори баъдии муаллиф хеле инкишоф ёфта, ба як вижагии хоси сабкӣ табдил меёбад.

Чунонки зикраш рафт, нахустин асари бузургҳаҷми насрии С. Айнӣ «Ҷаллодони Бухоро» мебошад, ки дар он яке аз пурфочеатарин ва даҳшатноктарин ҳодисаи ҷазо додани гунаҳкорон дар Бухорои давраи амирӣ ба қалам дода мешавад. Воқеаҳои асар асосан дар байни ду инқилоб, Инқилоби октябр (1917) ва Инқилоби Бухоро (1920) ҷараён мегирад. Сарбозони инқилобӣ бо сардории Колесов мехостанд Аморати

Бухороро сарнагун созанд, вале бар асари хиёлати баъзе қувваҳо ин ҳаракати инқилобӣ шикаст меҳурад. С. Айнӣ воқеаи мудҳиши қатли шӯришгаронро, ки аз тарафи одамони амир дастгирӣ зиндонӣ гардида буданд ба қалам медиҳад. Замони руҳ додани ин ҳодиса моҳи март соли 1918 аст.

Асари мазкур аз лиҳози сохтори бадеӣ ҳам хеле ҷолиб мебошад. Нависанда барои тасвири воқеаҳои пуршиддату зудҷараёни арафаи Инқилоби Бухоро усули баёни бадеии қисса андар қиссаро, ки дар насри классикӣ ва омиёнаи форсии тоҷикӣ мақоми хоса дошт, интиҳоб менамояд. Дар ҳар як ҳикояи ин асар на танҳо манзараҳо ва ҳодисаҳои пурфӯҷаи он рӯзгор, балки чехраҳои амир, қозӣ, аълам, миршаб, чаллод, гунаҳгори мазлӯб ва ғайра ба тасвир омадааст. Нависанда дар ин асар чехраҳои воқеии зоҳидию байнии амалдорону масъулини аморатро ба таври воқеъбинона ва реалистӣ нишон медиҳад.

Дар оғози ин қисса муаллиф ба хоҳири ҷавоб гуфтан ба суоли «Ҷадид кист?» чехраи зоҳирӣ ва ниёзҳои маънавии ҷадидони Бухороро, ки дар он давра табақаи пешқадам, озодию ислохотхоҳ ба ҳисоб мерафтанд, тасвир менамояд. Дар ин тасвири Айнӣ чехраи умумии ҷадидон бо нишон додани сару либос, ришу мӯйлаб, шуглаш ва тамоили андешавию ғоявиаш сурат мегирад. Бо дар назардошти ин қабил тасвирҳо Х. Асозода «Ҷаллодони Бухоро»-ро асари мустаманд, меноманд, ки он беамина нест (54, 243).

Аз тарафи дигар, дар ин қисса чунонки ишора шуд, маҳорати чехранигории С. Айнӣ хеле сайқал меёбад ва муаллиф дар ин самти тасвири бадеӣ маҳорати баланд ва ҳунари хос доштани худро нишон медиҳад. Вай дар баробари тасвири чехраи ашхоси гуногун манзаранигорӣ, махсусан, манзараҳои мудҳиш, ҷазодиҳӣ ва одамкушии чаллодони амир, нишон додани макону манзилҳо ва хоса атрофи арки Бухоро, ки нуқтаи марказии ҷараёни ҳодисаю воқеахост, маҳорати хоси нигорандагӣ нишон медиҳад. Нависанда ин манзараҳо ва чехрахоро бо як дақиқкорӣ хос ба қалам медиҳад, ки сабаби онро Х.Асозода чунин

тафсир намудааст: «Ин асар натиҷаи эҳсосоти баланди Садриддин Айний хам ҳаст, зеро дар ин ҷадидкушиҳо бародари ӯ – Сирочиддин хам ба қатл расонда мешавад» (54, 242).

Бояд таъкид намуд, ки асоси воқеаҳо ва симоҳои мавриди назари Айний дар қиссаи «Ҷаллодони Бухоро» асоси мӯътамади воқеӣ ва ҳаётиву таърихӣ дорад. Нависанда беҳуда дар поварақи наشري аввали қиссаи мазкур чунин ишора накарда буд: «Ҳақиқатест, ки аз ғоҷаҳои Бухорои соли 1918 навишта шудааст» (159, 228).

Дар маҷмӯъ, ҷеҳраҳои инсонии мавриди таваҷҷуҳи нависандаро дар повести «Ҷаллодони Бухоро» метавон ба гурӯҳҳои зерин тақсим намуд. Гурӯҳи аввал мансабдорон ва ҷаллодони амири Бухоро ва гурӯҳи дуюм ҷадидон, озодфикрон, тараққиҳоҳон мебошанд. Дар тасвири Айний ҳислатҳои баду манфури одамони амир дар ҷеҳраҳошон низ мушоҳида мешавад. Ин сифатҳои ҷаллодонро мардум ба номҳои онҳо ҳамроҳ карда онҳоро Ҳайдарча, Рӯзисарносӣ, Ҳамроҳговбоз, Қурбондевона, Турдигург, Қодирибуз ва ғайра меноманд. Бояд гуфт, ки яке аз хусусиятҳои муҳими ҳунари ҷеҳранигорӣ ва тасвиркорӣ С. Айний ин дақиқ, равшан ва тасаввуршаванда будани ҷузъиёти манзара, воқеаю ҳодиса ва ҷеҳраи шахсиятҳои мавриди назараш мебошад. Масалан, манзараи аксулҳаракати муллоҳои Бухороро чунин ба қалам медиҳад: «Аз мадраса баргашта баромада ба бозор фурумадам. Дар ҳама ҷои шаҳр ошӯб барпо буд, қаҳҳонаи дар зери оташ афтода, дуд карда истода, ки дирӯз пай бурда будам, гӯё имрӯз даргирифта буд - гӯё шаҳр месӯхт, садои ғурриши оташ, гӯё садои «во шарията» буд, ки акнун аз ҳар даҳан мезад», дар ҳама ҷо хурӯс баробар ҷеғ мезад», дар ҳама ҷо садои «во шарията», дар ҳама ҷо гул-гулаи «Бигир! Бубанд! Бизан! Кашола кун!...» баланд буд. Дар ҳар ҷо одамони амир, козӣ, раис, миршаб ва муллоён хурриятталабонро ё касонеро, ки хурриятталаб гумон карданд, дастгир карда занон-занон ва кашолакунон ба арки амир мебурданд ва дар он ҷо маҳбусаи мекарданд, гӯё акнун ҳаспӯш фуру рафта буд, ки охубаррагон ба дом меафтоданд» (3, 154).

С. Айнӣ ин манзараи пурдахшатро бо ҳама ҷузъиёту тобишҳои гоҷавиаш ба таври муъҷаз ба қалам медиҳад. Аксари ин қабил манзараҳоро нависанда аз мавқеи инсонпарварӣ ва башардӯстӣ тасвир менамояд, ки он чунин эҳсосро дар дилу зехни хонанда ҳам бар меангезад. Ба андешаи муаллифони «Таърихи адабиёти советии тоҷик»: «гоҷи инсонпарварии нависанда нафақат дар изҳори ҳамдardӣ ва раҳму шафқат нисбат ба мақтулҳо, балки дар ифодаи нафрату ғазаб, карохат ва эътирози саҳти ҷамъияте зухур кардааст, ки боиси кушта шудани мардуми бегуноҳ мегардад» (159, 229).

Ҳадафи ин қабил тасвирҳо ва баёни андешаи адиб аслан маҳкум намудани муносибати ваҳшиёнаи амиру амалдорони аморат нисбат ба мардум мебошад. Айнӣ давлати феодалии Бухороро «машинаи торочгарӣ» ва амалдорони ҳукуматро «як қисми он машина» меномад. Чунонки қаблан ишора намудем як бахши асосии чехранигорӣ дар повести «Ҷаллодони Бухоро» бевосита ба қаҳрамонони мусбату манфии асар иртибот мегирад. Дар ин маврид нависанда пайваста кӯшидааст, ки симои зоҳирии қаҳрамонро мутобиқ ба андешаю афкор ва ҷаҳони ботиниаш ба қалам диҳад. Як тафовути муҳими шеваи чехранигории С.Айнӣ дар «Ҷаллодони Бухоро» дар он зоҳир мешавад, ки муаллиф вижагиҳои зоҳирии қаҳрамонҳояшро дар ҷараёни нақл вобаста ба зарурати баёни матлаби муайян мекушояд. Аз ҷумла, дар ҳикояи «Дар ҳавлича» ҷеҳраи Ҳамроҳговбозро дар як маврид «ҷашмашро кушода пас аз як ҳамёна кашидан...» ва дар мавридҳои дигар як ҳамёнаи дурударози дигар..., овози худро оҳангдор карда», «ана Ҳамроҳ пир шудааст...», «рангу рӯи Ҳамроҳговбоз дигар шуд ва ӯ як вазъияти оташинона гирифт», «сари ҳамшудаашро аз сари синааш намебардошт» ва ғайра гуфта ба қалам медиҳад. Симои пурраи қаҳрамонро дар ин маврид хонанда тадриҷан тасаввур мекунад. Ҳамин шеваи нигоҳи ҷеҳраи қаҳрамонро дар тасвири симои Ҳайдарча дар оғози ҳикояи «Миршаббобо» чунин тасвир мекунад: «ӯ (Ҳайдарча) пас аз он ки сарашро бардошта гарданашро монанди хурӯси ба ҷеғ задан тайёршуда

дароз карда, носи дар дахонаш обгирифтаро ба онсӯтари намад туф кард» (3, 119).

Ҳамин гуна тасвири тадриҷии чехраи қаҳрамонро дар мавриди ашхоси дигар ҳам дар повести «Ҷаллодони Бухоро» мушоҳида кардан мушқил аст. Дар ин асар ба андешаи мо таваҷҷуҳи бештари нависанда ба моҳияти ҳодисаю воқеаҳои ҳузнангези давраи амирӣ равона мешавад. Ба ҳамин хотир нависанда чехраи қаҳрамонро зимни нақли воқеаю ҳодисаҳо, тасвири низоъҳои иҷтимоӣ ва ғайра ба қалам медиҳад.

Дар қиссаи дуҷуми С. Айнӣ «Одина» мо шеваи дигари тасвири чехраи қаҳрамонро мебинем, ки он воқеан далели равшани камолоти ҳунари портретнигории нависанда аст. Чунки агар дар повести «Ҷаллодони Бухоро» ғоҷеаи иҷтимоии ҷомеа ба қалам дода шавад, дар қиссаи «Одина» ғоҷеаи рӯзгори шахсии як нафар – Одинаи нокому шӯрбахт тасвир мешавад. Усулу шеваи чехранигорӣ дар ин қисса вобаста ба мавзӯю мазмун ва иштироки шахсиятҳои дostonӣ дар ҷараёни нақл аз ҳам фарқ мекунад. Дар қиссаи «Одина» чунонки аз номи асар ҳам маълум аст, сарнавишти инсонии мушаххас бо ҳама ғоҷеаҳои шахсию иҷтимоияш баён мешавад. Ин асар дар ибтидо бо номи «Саргузашти як тоҷики камбағал» (1924) ба нашр мерасад ва он ба ҳайси нахустин қиссаи реалистӣ дар адабиёти муосири тоҷик эътироф гардидааст. Нависанда аз тариқи тасвири симои бадеии Одина муносибати гарму самимӣ, боварию муҳаббати худро ва ҳамдардиву хайрхоҳиву раҳму шафқати хешро нисбат ба мазлумон ва намояндагони халқи оддӣ равшан ифода месозад. Ин асар дар солҳои 20-30 садаи XX ҳамчун намуна ва улғуи ҳунари нависандагӣ ва чехранигорӣ дар насри бадеӣ эътироф гардида буд. Чунонки М. Шакурӣ менависад: «Бо «Одина» одами оддӣ ва зиндагии рӯзмарраи ӯ, фикру ҳиссиёти сода, орзую амали заминии вай ба адабиёти тоҷик дохил гардида, садои тапиши дили инсонии ӯ ба гӯши ҷаҳониён расид (196.155).

Айнӣ бо офаридани чехраи бадеии Одина натавон маҳорати баланди нависандагӣ доштани худро нишон дод, балки ӯ дар тасвир симои

ичтимоии инсон, маърифати бадеии воқеияти замонро собит намуд. Вақте ки кас ин қиссаи пурдардро мутолиа мекунад, дар баробари симои инсонии Одина чехраи иҷтимоии ӯро ҳам равшан тасаввур менамояд. Ин ҷиҳати образи Одина дар муносибати ӯ бо Арбобкамол, бо коргарони заводи пахта, бо касоне, ки ба роҳсозӣ мераванд ва бо касони дигаре, ки дар ихотаи ӯ ҳастанд, равшан мешавад.

Симои фардию инсонии ӯ бошад, дар муносибат, рафтору кирдораш бозтоб мегардад, ки инро мо пеш аз ҳама дар муносибати ӯ бо Бибиоиша ва Гулбибӣ эҳсос менамоем. Одина дар муносибат бо наздиконаш хеле меҳрубон, мушфиқ ва самимӣ аст, вале дар иртибот бо Арбобкамол ва эшонӣ муллоҳои деҳа, ки қарзи ӯро бо ҳар баҳона зиёд карда, меҳроҳанд вайро ба хизматгори ҳамешагии Арбобкамол табдил диҳанд, нафрат дорад. Чунки ӯ дар синни дувоздаҳсолагӣ аз падару модари худ ҷудо гардида, бо сабаби қарзи гӯруҷӯби онҳо гирифтори асорати Арбобкамол мешавад. Дар қисмати аввали повест симои Одина дар ҷараёни воқеаҳо ва муносибати ғайриинсонии Арбобкамол нисбат ба ӯ намоён мегардад. Дар ин маврид вай ҳамчун як бачаи деҳотии содаи мазлум дар пеши назари хонанда ба ҷилва меояд. Вале вақте ки аз деҳа фирор менамояд ва роҳи Фарғонаро пеш мегирад, симои ботинии ӯ як андоза тағйир меёбад. Нависанда бо ин амали худ образи бадеии офаридаашро дар маҷрои нақл инкишоф медиҳад, ки он мантиқӣ ҳам ҳаст. Одинаи деҳотию мазлум вақте ки аз деҳа берун мешавад, бо ҷаҳони дигар, одамони гуногун бархӯрд менамояд, ки ҳамаи ин ҷашми ӯро ба оламу одам боз мекунад. Вай бо вучуди душвориҳои қору зиндагӣ дар заводи пахта, танҳо ба хотири ба дидори Гулбибӣ ва бибияш расидан ба ҳамаи саҳтиҳо тоб меорад. Ба қавли муаллиф, «Одина ба ин ҳама душворӣ бо як умедворӣ зиндагӣ мекард ва барои ба даст овардани мақсад ва барои бало ва ҷафоҳо бо як азми маҳкам ва бо як дили қавӣ истодагӣ менамуд» (3, 218).

С. Айнӣ дар баробари чехраи бадеии Одина симои Бибиоиша, Арбобкамол, Мулло Хокироҳ, Сангин ва дигаронро ҳам хеле ҷаззоб ва

мувофиқи вазъу ҳоли қаҳрамони марказии асараш тасвир менамояд. Аз ҷумла, ӯ симои Гулбиро хангоми сафари дуҷони Одина аз деҳа ҷунин ба қалам медиҳад: «Ҳолате, ки дар он ду-се рӯз ба Гулбиро рӯй дод, ба ҳеҷ ваҷҳ қалам тасвир карда наметавонад. Гулбиро як ғунҷаи ношукуфтае буд, ки умеди як олам шукуфтаҳо дар дил дошт, ба ҳавои ҳамсафари ӯри меҳрубонаш шукуфт, танҳо бо бодии ҳазони навмедӣ, ки аз ин сафар рӯй дод, дар ҳолати навшукуфтагӣ пажмурда ва ба замини ҳорӣ рехт. Оре, Гулбиро ғунҷае буд, ки дар як лаҳза ҳам баҳорро дид, ҳам ҳазонро, ҳам шукуфт ва ҳам пажмурд» (159, 253).

Ин таассуроте буд, ки баъди дуҷонро аз дӯстдори худ ҷудо шудан вӯҷуди Гулбиро фаро гирифта буд. Айни ҷеҳраи ӯро ҷунон ба қалам медиҳад, ки ҳонанда аз намуди зоҳирии ӯ ҳолати рӯҳонӣ ва дохилиашро ҳам ба осонӣ дарк менамояд. Бояд гуфт ки Гулбиро ҳам аз ҷумлаи ҷеҳраҳои равшани бадеист, ки нависанда дар қанори симоҳои марказии қисса Одина ва Арбобқамол офаридааст. Вай дар маҷмӯъ таҷассумқунанда ва бозтоби симои духтарони беҳукуку дастқӯтоҳи деҳотист, ки ҳамзамон ва ҳамқисмати Одина мебошанд.

Дар насли бадеӣ ҳунари ҷеҳранигории С. Айни ҳам вобаста ба муҳтавои асар ва ҳам вобаста ба анвои он инкишоф меёбад. Вай суннати тасвири симои мазлумонро дар асарҳои бузургҳаҷми бадеии худ идома медиҳад. Бисёре аз муҳаққиқон аз ҳамин дидгоҳ, инҷунин ба сабаби ба марҳалаи болотар расидани ҳунари образофаринии С. Айни романи «Дохунда»-ро давоми мантиқӣ, ё идомаи повести «Одина» меҳисобиданд. Ин ақида бештар хангоми таҳлили қиёсии образҳои Одинаю Ёдгор ва Гулбирою Гулнор таъкид мешуд, ки он шояд замина ҳам дошт. Ҷунки аз нигоҳи сарнавишти иҷтимоӣ ва қисмати инфиродӣ дар байни ин қаҳрамонони асарҳои С. Айни шабоҳатҳои зиёдро метавон пайдо кард. Вале ба назари мо имрӯз қаробату тавофути ин ҷеҳраҳои бадеиро бояд дар контексти замони баррасӣ намуд. Замону макон аз нигоҳи ҳунарии унсурҳои сохтори асари бадеӣ ҳастанд, ки дар паҳноии худ ҷеҳраи шахсияти достониро ба осонӣ равшан месозанд. Аз ин нигоҳ

воқеан замони зиндагӣ ва талошу пайкори Одинаю Ёдгор як навъ ба ҳам алоқаманд, ва дуҷумӣ идомаи авалист. Ёдгор чехраи инсонӣ ва бадеии замонист, ки мардуми мазлум зангӯлаи бедориро мешуниданд ва ба он боварӣ мекарданд. Нерӯи инсонӣ ва иҷтимоии Ёдгор аз ҳамин умеду боварӣ ба ояндаи нек, ба озодӣ сарчашма мегирад.

М. Шакурӣ ҳангоми таҳлили қиёсии ин ду асари С. Айнӣ менависад: «Дохунда» аз рӯи мавзӯ ва баъзе образҳои худ ба «Одина» наздикӣ дорад. Зиндагии вазнини деҳқонон ва муносибати ғайриинсонии феодалҳои қишлоқ ба онҳо баъзе саҳифаҳои «Одина»-ро ба хотир меорад. Мавзӯи ишқи ҷавонон- Одина ва Гулбӣ аз як тараф, Ёдгор ва Гулнор аз тарафи дигар низ дар ҳар ду асар ҳамчун як масъалаи муҳиме, ки барои кушода шудани баъзе ҷиҳатҳои ҳаёти халқ кӯмак мерасонад ва боиси зухуроти ҷиҳатҳои гуногуни характери қаҳармонон мегардад, мавқеи муайян дорад» (197, 249).

Ин андешаи худро муҳаққиқ дар заминаи баррасии симои бадеии қаҳрамони асарҳои Айнӣ собит менамояд. М. Шакурӣ заминаҳои иҷтимоии рӯзгори шахсиятҳои достониро ҳамчун омили асосии тасвири барҷастаи бадеии онҳо ба шумор оварданд, ки он қобили таваҷҷӯҳ аст. Дар заминаи баррасии чехраҳои бадеии романи «Дохунда» метавон собит сохт, ки воқеан дар асарҳои бузурҳаҷми насрӣ воқеияти иҷтимоӣ омили муҳими фароҳам омадани мактаби чехранигорӣ ӯ гардидааст.

Зиндагию бечорагии Одина ба замон ва муҳити зиндагии ӯ робитаи бевосита дорад, ки онро қас аз ҷараёни нақли ҳодисаю воқеаҳои асар ҳам эҳсос менамояд. Вале дар мавриди Ёдгор бошад масъала ранги дигар дорад. Нависанда тавассути баёни симои бадеии Ёдгор таҳаввули шуури иҷтимоию сиёсии мардуми тоҷикро ба қалам дода, бо гузашти замон ӯро то ба дараҷаи муборизи ғайрироҳи озодӣ мерасонад. Ба андешаи Х. Асозода «Чунин амали Садриддин Айнӣ, ки аз нияту орзуҳои ӯ сарчашма бардоштааст, дар заминаи ҳаёти воқеии солҳои сиюми садаи XX сурат гирифтааст» (54, 251).

Мавзӯи марказии «Дохунда» чунонки маълум аст, ҷанги дохилӣ ва талошу муборизаи халқ барои инқилоб ва сохтмони ҷомеаи сотсиалистӣ мебошад. Нависанда тавассути тасвири чехраҳои бадеии Ёдгор, Гулнор хостааст, ки масъалаи нақшу мақоми шахсиятро дар тағйири муҳити иҷтимоӣ ба миён гузорад. Баёни афкори нависанда фаъолияти Ёдгору Гулнорро аз миёни ҷавонони тоҷики он солҳо то ба дараҷаи шахсияти таъсиргузори ҷомеа мерасонад. Ҷараёни воқеаҳо дар ин роман чунон пуртаззоду пуршиддат ҳастанд, ки дар як фосилаи муайяни замони Ёдгорро аз як нафар мазлуми бекасуқӯй ва овораю саргардон то ба дараҷаи созандаи ҷомеаи нав мерасонад. Ин ҳадафи эҷодии Айнӣ аз таълифи роман буд, ки бо камоли ҳунар ба он мерасад. Вай беҳтарин сифатҳо ва фазилатҳои инсонии мардуми тоҷикро дар чехраҳои Ёдгору Гулнор нишон медиҳад.

Дар романи «Дохунда» вобаста ба вусъати жанрии он С. Айнӣ як қатор чехраҳои муҳимро тавсир мекунад, ки ҳамаи онҳо сарфи назар аз мусбату манфӣ буданашон дар сохтори бадеии асар, дар ифодаи концепсияи адабию бадеии муаллиф нақши муҳим мебозанд. Чехраи бадеии Ёдгор нисбат ба Одина фаълтару муборизтар мебошад, ки ин ба муҳити камолоти шахсияти ӯ иртиботи қавӣ дорад. Аз тарафи дигар, дар романи «Дохунда» манзараҳои ҳаёти иҷтимоии мардум, зиндагии халқи тоҷик ба таври пурвусъат нишон дода шудааст. Нависанда воқаҳои ҳаётӣ ва тағйири афкору андешаи мардумро на ҳамчун воқеанигори муқаррарӣ, балки ҳамчун санъаткор ва адиби тавонои реалист бо образҳои чехраҳои равшани инсонӣ ва нақшу ҳодисаю воқеаҳои дорон арзиши адабию эстетикӣ тасвир намуда, дар паҳноии воқеаҳои бузурги сиёсӣ тағйир ёфтани симои маънавии инсонро нишон медиҳад. Дар ин асар, ки романи серовоза (полифонӣ) аст, чехраҳои табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ аз қабилӣ бойҳо, арбобони дин, ходимони давлатӣ, сипоҳиёну сарбозон, дуздҳо, босмачиҳо ва аз тарафи дигар симоҳои деҳқонон, чоряккорҳо, инқилобчиҳо, зиёӣён ва ходимони давлати Шӯравӣ ва ғайраро фаро мегирад. Ин чехраҳо дар тасвири Айнӣ ифодакунандаи

хислату характер ва афкору андешаи табақаҳои гуногуни иҷтимоии замон ҳастанд. Нависанда дар тасвири симои ботинии мавриди назараш дар романи «Дохунда» аз фактҳои таърихӣ истифода мекунад. Умуман вусъати назари таърихӣ Айнӣ дар тасвири симоҳои бадеии офаридаи ӯ, кушодани моҳияти шахсиятҳо ва ҳодисаҳо нақши калон мебозад. Вай дар ин роман аз зиндагии бадбахтонаи як хонаводаи камбағал сар карда, то рӯзгори разилонии феодалҳо, дуздӣ ғоратгарии мансабдорони замон, ахлоқи вайронии уламои дин, хунхорӣи қушбегию қозикалон ва дар маҷмӯъ тамоми паҳлӯҳои асосии ҳаёти ҳамондавраро ба қалам медиҳад. Дар қисмати охири роман замони нав, чехраҳои нав бо ниёзҳои маънавию ахлоқии нав ба тасвир меоянд, ки он нишондиҳандаи таҳаввули хислату характери одам дар маҷрои замон мебошад.

Ба қавли муаллифони китоби «Таърихи адабиёти советии тоҷик» дар романи «Дохунда» ду тарзи тасвири чехраи қаҳрамони мусбат ба мушоҳида мерасад, ки яке мубориза ва дигаре мувофиқат аст (159, 273).

Дар асар вақте ки низоми кӯҳна нишон дода мешавад, мо муқобилият ва муборизаи қаҳрамонони онро мушоҳида мекунем. Намунаи ин гурӯҳи чехраҳои ғаъл Ёдгор, Абдуллоҳоча ва дигарон ҳастанд. Вале дар мавриди баёни воқеияти замони нав қаҳрамони мусбат ҳудро як узви комилҳуқуқ ва созандаи ҳамин ҷомеа меҳисобад. Айнӣ тавассути ба қалам додани чехраи бадеии Бозор, Рустам, Собир, Зуфур, Қурбон ва дигарон рӯзгори мардуми ранҷбарро нишон дода, моҳияти инсондӯстӣ ва адлу инсофи онҳоро мекушояд. Дар симои Азимшоҳу Яъқуббой ва ҳамрадиҳои онҳо нависанда чехраҳои комилан муқолифро нишон медиҳад.

Бояд гуфт ки Ёдгор дар романи мазкур чехраи хеле барҷаста буда, бо амалу кирдор ва ахлоқи рафторҳояш аз ҷанд ҷиҳат симоҳои дигари мусбату манфӣи романро равшан месозад. «Ёдгор аввалин образи типӣи одами нав дар адабиёти советии тоҷик аст, ки ҷаҳонбинӣ, хислату зарактер, муносибатҳои шахсӣ ҷамъиятӣ, одамият, роҳи зиндагонӣ ва ғаъолияти инқилобии ӯ пурра тасвир шудааст» (159, 276).

Воқеан, симои Ёдгору Гулнор дар паҳнои бадеии роман зина ба зина вобаста ба ҷараёни воқеаҳо такмилу пурра мешаванд. Онҳо вобаста ба тағйиру таҳаввули ҷомеаи нав андешаю афкор ва шууру ақидаи худро дигаргун месозанд. Инро мо дар симои шахсиятҳои дигари пешқадами роман ҳам мушоҳида мекунем. Муаллифони китоби «Таърихи адабиёти советии тоҷик», (ҷ.1) дуруст таъкид мекунанд: «Айни аз аввалин образи қаҳрамони нави адабиёт Муҳаммадфарид («Тазхиб-ус-сибён») то Ёдгор («Дохунда») роҳи мураккаби эҷодиро тай намуд. Ин роҳ, пеш аз ҳама, роҳи ҷустуҷӯи қаҳрамонони мусбат ва тақомули маҳорати адабии нависанда мебошад» (159, 282).

Асари дигари аз нигоҳи чехранигорӣ ҷолиби таваҷҷуҳи С. Айнӣ романи мӯхташами «Ғуломон» мебошад. Таълифи ин асар ҳамаи қудрату маҳорати насрнависии С. Айнӣро ошкор намуд, ки онро мо ҳам дар тасвири чехраҳои ҳунари, ҳам дар банду басти бадеӣ ва ҳам дар маърифату тасвири воқеаҳои таърихӣ ба мушоҳида мегирем. Вобаста ба ҳашамати ҳодисаҳои таърихӣ баёншаванда дар ин роман миқдори чехраҳои ғаъол хеле зиёданд. Персонажҳои ин романи Айнӣ аз 200 нафар бештар мебошад. Вобаста ба ин чехраҳои барҷастаи адабӣ, ки муаллиф ба таври мукамал тасвир менамояд, дар ин роман кам нест. Вусъати жанри таърихӣ имкон медиҳад, ки чехраҳои инсонӣ ҳам пурдомана ва муфассал ба қалам дода шаванд. Ба қалам дода шудани симои бадеии се насли ғуломон далели то кучо вусъат доштани паҳнои ҳамосии асар мебошад.

Х. Асозода романи «Ғуломон»-ро аз нигоҳи вусъати мухтаво ва шахсиятҳои дostonӣ бо романи «Қори Артамоновҳо»-и М. Горкий муқоиса менамояд. Дар романи М. Горкий ҳам қори як авлоду се насли фабрикантҳои рус ба қалам дода мешавад. Бояд гуфт ки дар ин қабил асарҳои серовоза дар баробари чехраҳои зиёд боз як чехраи умумӣ ва муштарак офарида мешавад, ки он чехраи халқ ва миллат аст. Айнӣ дар романи «Ғуломон» дар баробари тасвири симои зоҳирию ботинии се насли ғуломон ва бойҳову ғуломдорони ҳамон давра боз дар маҷрои

накл як нерӯеро дар назар дорад, ки он кулӣ ва тавоно мебошад. Ин нерӯ ва ин қувваи бузург ба эътирофи аксари муҳаққиқон халқ мебошад, ки вай созанда ва танзимкунандаи таърих ва равандҳои таърихӣ аст. Ин ҷиҳати сабки чехранигории Айниро ба мушоҳида гирифта М. Шакурӣ дуруст қайд мекунад: «ба фардияти инсон диққати махсус додани нависанда (Айнӣ) имкон фароҳам кард, ки сифатҳои асосии симои маънавии халқ боз ҳам амиқтар падида оварда шавад, нафақат хорию зории халқ дар гузашта ва ҷидду ҷаҳди ӯ ба сӯи адлу инсоф ва озодӣ, балки мураккабият ва хусусиятҳои маънавияти ӯ, ақлу хирад ва дилу нияти ӯ беҳтар нишон дода шавад» (196, 165).

Воқеан, таваҷҷуҳи бештари Айнӣ ба шахсияти қаҳрамон дар асарҳои ӯ ва хоса дар «Ғуломон» барин як романи муҳташам сабаби барҷаста баромадани чехраҳои асосии мавриди назари адиб гардидааст. Инро мо ҳам дар симои Раҳимдоду Эргашу Сафаргулом ва ҳам дар чехраи Қиличхалифаю Абдурахмон ва ҳам дар тасвири симои Қулмуроду Рӯзӣ ва дигарон мушоҳида мекунем. Аксари ин шахсиятҳоро Айнӣ хуб омӯхтааст ва баъзеи онҳоро, аз ҷумла Некқадамро аз тариқи нақлҳои Бобогулом боз ҳам беҳтар медонист. Ба ҳамин хотир, чехраи ӯро дар маҷрои фаъолияти ҳаррӯзааш тасвир мекунад. Махсусан, вазъу ҳолати андешамандонаи ӯ, ки одатан дар ҷунин мавридҳо саргузашти талху пурфӯҷеяш аз пеши назараш мегузашт, барои нависанда муҳим аст. Дар маҷрои нақл Некқадам фӯҷеаҳои вазнину хунинеро пеши назар меорад, ки онҳо дар маҷмӯъ чехраи замони зиндагӣ, замони пасисар намудани ӯро дар паҳнои бадеии романи С. Айнӣ бозтоб менамояд. Фӯҷеаи марказии рӯзгори ӯ ба қавли С. Табаров «ба ғуломӣ гирифта гардидани аҳли хонаводааш мебошад» (156, 123).

Дар аксари асарҳои насрӣ, аз ҷумла роману қиссаҳои Айнӣ тасвири чехраи қаҳрамон ба шеваи қиссапардозӣ ва маводи зиндагии воқеӣ вобаста аст. Вале Айнӣ дар ин маврид аз суннатҳои адабии гузашта ва хоса аз шеваҳои чехранигории насри ривоятии форсии тоҷикӣ фаровон кор мегирад ва дар натиҷа дар қиссаҳои «Ҷаллодони Бухоро», «Одина»,

«Марги судхӯр» ва романҳои «Дохунда» ва «Ғуломон» чехраҳои зиёди комили пурраи бадеиро ба вучуд меорад. Вай дар шеваи чехранигории худ аз ҷузъиётҳои кор мегирад, ки бо вучуди зоҳирӣ будан ғаму андӯхи дохилӣ ё шодию хурсандии ботинии шахсро ошкор месозад. Боре П. Толис аз С. Айнӣ пурсидааст, ки чехраи қаҳрамонро чигуна додан беҳтар аст. Онро якбора бояд тасвир кард ё кам- кам дар радифи воқеаҳо. Устод Айнӣ меғӯяд, ки агар қаҳрамони асосӣ бошад беҳтар аст, ки чехраи ӯро дар рафти воқеаҳо тасвир намой, агар қаҳрамон қамаҳаммият бошад, симои онро дар як ҷо тасвир кунед, беҳтар аст (159, 302).

Чунонки дар асарҳои алоҳидаи Айнӣ дидем, ин шеваи чехранигорию худӣ ӯ дар аксари асарҳои насриаш риоят намудааст. Вай чехраи Ёдгорро замоне ба қалам медиҳад, ки аз дасти Азимшоҳ азияти зиёд дида буд. Айнӣ ин ҳолати Ёдгорро баён карда менависад: «Рӯи худро пажмурда, чашмони худро афсурда ва ҳолати худро парешон ва пароканда ёфта буд» (159, 302).

Дар дараҷаи дигар вобаста ба тағйири вазъи ҳолати зиндагӣ ва муҳит чехраи Ёдгору Гулнорро чунин нишон медиҳад: «Дар яке аз истгоҳҳо як марду як зани миёнсол, ки ба тани худ либосҳои аврупоӣ доштанд аз вагон фурумаданд... Марду зан дар ҳолате ки ба дасти яке чамадончаи дастӣ ва ба дигаре як сумкаи занона буд, пиёда ба роҳ даромада ба тарафе рафтанд» (160, 429 - 430).

Ҳамин гуна тасвири тадриҷии чехраи қаҳрамонро ҳам дар мисоли Одинаю Ёдгор, Гулбибию Гулнор ва ҳам дар мавриди Арбобкамолу Азимшоҳ ва дигар чехраҳои мусбату манфии асарҳои С. Айнӣ дидан мумкин аст. Вале муҳим он аст, ки дар чехранигории бадеии Айнӣ на танҳо симои ботинии қаҳрамон бозтоб мешавад, балки моҳияти андешаи эҷодии ӯ, мақсаду ғояи асар ва ҳақиқати воқеию таърихӣ рӯзгори қаҳрамон бозтоб мегардад. Ин шеваҳои чехранигории Айнӣ як рукни муҳими мактаби адабии ӯст, ки баъдан аз тарафи шогирдону пайравонаш мисли Ҷ. Икромӣ, С. Улуғзода, Р. Ҷалил, П. Толис, Ф.

Ниезӣ, Ҳ. Ирфон ва дигарон идома ёфта, дар насри реалистии садаи ХХ хунару мактаби чехранигорӣ бадеиро инкишоф дод.

Ба ҳамин тариқ, Садриддин Айни ҳамчун шахсияти неруманд ва чехраи дурахшон дар ҳувият ва худшиносии миллии халқи тоҷик, офаридани осори безавол ва арзишманди бадеӣ тавфиқ ёфта, маҳбуби халқу маъруфи даврон гардидааст. Масъалаи омӯзиши марҳалаҳои асосии ташаккули хунари чехранигорӣ ҷанбаҳои хунари ва адабии осори С.Айни аз мавзӯҳои муҳиму бунёдии адабиётшиносии муосир мебошад. Таҳқиқу баррасии муфассалу фарогири ин масъала аз ҷумла дар асарҳои алоҳидаи бузурги С.Айни имкон медиҳад, ки мо ба коргоҳи эҷодии нависандагон ворид шавем ва хасоиси веҷаи сабкӣю хунарии осори бадеии онҳоро ошкор созем. Дар ҳамин асос, ба чунин натиҷаҳо расидем:

1. Дар шинохти шахсияти инсонӣ ва ҳайсиати хунарии С. Айни омилҳои фарҳангиву таърихӣ, мактабу маориф, шахсони ҷудогона нақши муассир дошта, аз оғоз талошҳои маърифатпарварӣ ва тамоюли ахлоқписандӣ чехраи хунари ва ахлоқии ӯро шакл додааст, ки заминагузор ва таҳаввулбахши хунари адиб мебошанд.

2. Фаъолияти эҷодии С. Айни пас аз хатми мадраса шурӯъ шуда, осори адабии ӯ гувоҳи ташаккул ва таҳаввули тадриҷии хунари эҷодкорӣ мебошад. Бинобар амиқи таҳлилӣ дар шинохти воқеияти зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ василаи шинохти тамоюлҳои муфид ва зиёновари иҷтимоиву ахлоқии ҷомеа шинохта шуда, шеваи чехранигорӣ худӣ ӯ дар аксари асарҳои насриаш риоя шудааст.

3. Дар осори насрии Айни тасвири чехраи қаҳрамон ба шеваи қиссапардозӣ ва маводи зиндагии воқеӣ вобаста буда, аз суннатҳои адабии гузашта ва ҳоса аз шеваҳои чехранигорӣ насри ривоятии форсии тоҷикӣ фаровон истифода шуда, дар қиссаҳои «Ҷаллодони Бухоро», «Одина», «Марги судхӯр», романҳои «Дохунда» ва «Ғуло-мон» чехраҳои зиёди комилу пурраи бадеиро ба вучуд овардааст.

4. Таҳлил ва таҳқиқи марҳилаҳои асосии ташаккули ҳунари чехранигорӣ дар осори С. Айнӣ дар заминаи таҳқиқи дақиқи санадҳои муҳими ҳаёти адиб ўро ҳамчун шахсияти тавоно ва симои наҷиб муаррифӣ намуда, шахсият ва чехраи адабии С. Айнӣ мутобиқи риояи таносуби воқеияти ҳаёт ва ҳақиқати бадеӣ таҷассум ёфтааст.

5. Дар заминаи биниши нави таҳқиқи рӯзгору осори С. Айнӣ концепсияи арзишманди афкори эҷодии ӯ дар қарина ва муҳити адабии замон мушаххас гардидааст. Баррасӣ ва арзёбии концепсияи мушаххаси илмию эҷодӣ дар мисоли асари чудагонаи нависанда ва қаринаи муайяни таърихии ташаккул ва таҳаввули насри муосири тоҷикӣ сурат гирифтааст.

1.2. ШАХСИЯТ ВА ВОҚЕИЯТ: ТАНОСУБИ ҲАҚИҚАТИ ВОҚЕӢ ВА ҲАҚИҚАТИ БАДЕӢ ДАР ҲУНАРИ ЧЕҲРАНИГОРИИ САДРИДДИН АЙНӢ

Яке аз масъалаҳои бунёдии адабиётшиносии муосир ва махсусан таҳқиқи ҷанбаҳои ҳунарии осори адабӣ таносуби ҳақиқати воқеӣ ва ҳақиқати бадеӣ мебошад. Аз тариқи баррасии масъалаи мазкур мо метавонем ба коргоҳи эҷодии адиб ворид гардида, шеваҳои аз маводи зиндагӣ, аз ҳодисаю воқеаҳо ва шахсиятҳои дорои арзиши адабӣ кор гирифтани нависандаро равшан намоем. Таҷрибаи таҳқиқи адабиётшиносӣ собит менамояд, ки агар нависанда ҳар қадар таҷрибаи ғании зиндагӣ дошта бошад, ҳар қадар назараш фарох ва мушоҳидааш фарогир бошад, ҳамон қадар дар шиноخت ва тасвири ҳаматарафаи ҳақиқати воқеӣ ё маводи рӯзгор қудрату тавоноӣ зоҳир менамояд.

Садриддин Айнӣ аз ҷумлаи адибони дорои таҷрибаи бузурги зиндагӣ мебошад, ки бозтоби онро дар ҳар як асари хурду бузургаш метавон ба мушоҳида гирифт. Ин сифати адабию эҷодӣ ва инсонию нависандагии ӯро аксари муҳаққиқони аҳволу осораш эътироф ва таъкид намуданд. М. Шакурӣ дар атрофии эҷодиёти С. Айнӣ андеша ронда дуруст таъкид мекунад: «Дар сарнавишти пургунҷоиши Айнӣ гӯё як қисми саргузашти халқаш, баъзе лаҳзаҳои муҳими таърихи пурсарвату пурнаҷобат ва сервоқеаву сермусибати тоҷикон, инчунин тамоми роҳи онҳо ба сӯи Октябр ва дигаргуниҳои азими сотсиалистӣ инъикос гардидааст» (196, 147).

Воқеан, Айнӣ дар осори гуногунжанр ва гуногунранги худ решаҳои мардумии рӯзгори худ, мазмуни иҷтимоии рӯйдодҳои атрофро ғаштаву баргашта ба андеша гирифта, аз дарки амиқу воқеияти рӯзгори шахсӣ ва иҷтимоии худ ба фаҳмиши фалсафии ҳақиқати замон, ба дарки равшани қонуниятҳои ҷараёни таърих омада расид. Вай дар рӯзгори иҷтимоӣ ва адабию эҷодии худ тавонист, ки гузаштаи халқи худро омӯзад ва моҳияту арзиши таърихӣ онро муайян намояд. Ба қавли муҳаққиқони осораш таҷрибаи рӯзгор барои Айнӣ асоси фаҳмиши мазмуни таърихӣ замони худ гардида буд. Дар эҷоди асарҳояш он чизҳо ва ҳодисаҳое, ки

бо чашми ибратбини худ дида ва бо дили хассоси худ дарк карда буд, барояш аҳаммияти бештар доштанд. Чунон ки М. Шакурӣ менависад: «Устод Айнӣ аз фаҳмиши таҷрибаи мураккабу гуногунҷихати шахсии худ на фақат ба дарки моҳияти таърихии замони худ, балки аз фаҳмиши маъноии таърихии замони худ ба мулоҳизаи мазмуни аслии тамоми таърихи халқаш гузашт» (196, 147).

Вай бо дарки ҳақиқати таърихӣ байни гузашта ва имрӯзу ояндаи зиндагии халқ пайвандхоеро меҷуст, ки раванди таърихро ба ҳам мепайванданд.

Ҳодисаҳои замони Инқилоб ва дигаргуниҳои баъдӣ Айнӣро водор намуд, ки ба таҳқиқ, таҳлил ва шинохти воқеӣ ва ҳақиқии фалсафаи таърих камар бандад. Нахустин нишонаҳои шинохту таҳқиқи бадеии ин ҳақиқатро дар қиссаҳои «Ҷаллодони Бухоро» (1922) ва «Одина» (1924) мебинем. Дар баробари ин асарҳои бадеӣ ҳамзамон Айнӣ асарҳои илмию публицистии «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» (1927) ва «Материалҳои таърихии инқилоби Бухоро» (1926) –ро навиштааст. Ба ин васила ӯ таваҷҷуҳи мардумро ба решаҳо, сабабҳо ва омилҳои таърихии инқилоб ҷалб менамояд. Дар ин асарҳояш Айнӣ қариб таърихи сесади соли охири халқро таҳқиқ менамояд. Дар китоби «Намунаи адабиёти тоҷик» бошад, марзи андешаҳои таърихии муаллиф то ба замони Рӯдакӣ ва аҳди Сомониён мерасад.

Чунон ки мебинем дар осори С. Айнӣ таҳқиқи бадеии воқеияти зиндагӣ бо таҳқиқи илмӣ он баробар ҷараён меёбад. Ба таърих ва замони муосир ҳам ҳамзамон менигарад, ки омили асосии таърихияти устувори асарҳои адабию бадеии ӯ гардидаанд ва мисоли равшани он романи «Ғуломон» мебошад. Дар ин асар нависанда гӯё ҳамаи давраҳои асосии муборизаҳои озодичӯии халқро бо як назари васеъ фаро гирифтааст ва ин назари фарох ояндаи халқро ҳам равшан менамояд. Дар ҳақиқат, таърих он гоҳ маъние хоҳад дошт, ки дар дасти мардумон ҳамчун силоҳи мубориза ва озодӣ барои фардо бошад. Воқеан, ин таъкидҳо барои шахсияти Айнӣ ва осори безаволи ӯ ҳам дахл дорад.

Чунки ба эътирофи муҳаққиқон мавзӯю мазмуни тамоми осори Айнӣ зикру таъкиди тақдири таърихии халқи азизаш мебошад. Осори Айнӣ сабаки таърих аст ва ӯ худ таърихи зинда ва рӯҳи бедори халқ мебошад. Таърих, сабаки ҳаёт ва дардҳои халқ дар асарҳои Айнӣ дар ҳамбастагии устувору мантиқӣ падида шудааст. Арзиши осори Айнӣ дар он аст, ки моҳияти таърихии зиндагии халқи тоҷикро ба таври бадеӣ, бо ҳунари баланди санъаткорона бозтоб менамояд.

Ба ибораи дигар, дар тасвири воқеаҳои хурду бузурги зиндагӣ Айнӣ аз ҳақиқати воқеӣ дур намеравад, вале моҳият ва арзиши адабии онҳоро хеле устодона ва моҳирона пайдо карда дар қолаби калом бадеӣ баён мекунад. Ин меъёри устувори дарку маърифати бадеии ҳақиқати воқеиро мо беш аз ҳама дар чехранигорӣ ва тасвири симои бадеии ҳамзамонаш мебинем. Доираи қаҳрамонҳо ва чехрахое, ки ӯ дар асарҳоиаш тасвир тасвир мекунад мисли ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ хеле густарда ва фарох мебошад. Дар асарҳои ӯ намоёндагони ҳама табақаҳои иҷтимоӣ тасвир шудаанд, ки онро дар маҷмӯъ муҳаққиқон халқ номидаанд. Яъне қаҳрамони асарҳои Айнӣ ҳуди халқ мебошад, ки он дорои розу ниёз, умеду орзу, психология ва таъриху суннатҳои хоси миллӣ ва ахлоқию иҷтимоист. Ин сифатҳо дар симои ашхоси алоҳидае мисли Одина, Ёдгор, Гулнор, Гулбӣбӣ, Некқадам, Қориисмат ва дигарон таҷассум ёфта, ҳар яки онҳоро ба сатҳи шахсияти достони умумиятёфта мерасонад. Ин ҷо нақши ҳунари шахсиятофаринӣ ва чехранигории Айнӣро махсус бояд таъкид кард.

Чунон ки ишора шуд, дар қанори ҳодисаю воқеаҳои ҳаётию таърихӣ аксари чехраҳои бадеие, ки Айнӣ офаридааст поя ва заминаҳои ҳаётию воқеӣ доранд. Ин ҷиҳати муҳими корҳои эҷодии худро нависанда дар «Ёддоштҳо» ва асарҳои дигари шарҳиҳолию публисистиаи махсус таъкид менамояд. Баррасии ин шеваи кори эҷодии С. Айнӣ имкон медиҳад, ки баъзе вижагиҳои хоси мактаби адабии ӯ равшан шавад.

Х. Асосзода дар бораи моҳияти ишораҳои С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» таъкид кардааст, ки: «Мактаби эҷодии устод Айнӣ то ҳанӯз ба таври

бояду шояд мавриди баҳси адабиётшиносӣ қарор нагирифтааст. Дуруст аст, ки баъзан дар мақолаву рисолаҳои айтиноснон ишораҳоеро оид ба тарзи эҷоди С. Айтин ва лабораторияи эҷодии ӯ ба мушоҳида мегирем, аммо басанда нест, балки месазд, ки ба ин ҷиҳати фаъолияти эҷодии С.Айтин машғул шавем ва саҳифаҳоеро аз боби назарияи адабиётшиносии устод равшан созем. Пайваста ба лабораторияи эҷодии С. Айтин бояд гуфт, ки ӯ дар ҷаҳор қисми «Ёддоштҳо» 95 ишора дар қавсайн дорад, ки дар бораи истифодаи ин ё он мавзӯ, тасвир, образҳо, шахсиятҳо, лаҳзаҳо, ки ба иқрори адиб дар ҳикояву очерк ва повесту романҳои ӯ, ки то «Ёддоштҳо» навишта шудаанд, ҳамчун маводи асосӣ хизмат кардаанд» (Х. Асозода.Воқеият, сиёсат ва С. Айтин, саҳ.82).

Чунин тарзи кори эҷодиро дар фаъолияти адабии нависандагони бузурги ҷаҳон ҳам мушоҳида мекунем. Вале ин шева ва таҷрибаи эҷодии С. Айтин ҳоси коргоҳи адабии ҳуди ӯст.

С. Айтин дар қисми якуми «Ёддоштҳо» дар бораи фаъолияти пахтакашонӣ ва пахтачаллобон маълумот дода, дар қавсайн ишора менамояд, ки ман ин маводро дар романи «Ғуломон» истифода кардам.

Бо ин ишора нависанда на танҳо ба заминаи ҳаётию воқеӣ доштани тасвираш ишора менамояд, балки хонандаро водор месозад, ки романи «Ғуломон»-ро хонда дар ин хусус маълумоти бештаре ба даст биёрад. Дар ҷои дигар аз хотираҳои давраи баччагӣаш ёдовар шуда, ба нақлу афсонагӯҳои Тӯтапошшо ишора карда ҳикояҳои марбут ба деу ачинаҳоро ба хотир меорад. Вай таъкид менамояд ман дар заминаи афсонаи ҷанги Рустам бо «деви баттоли, бадкирдори, баччадузак», ки аз Тӯтапошшо шунида будам, дар солҳои ҷанг фашистони немисро ба ҳамон дев монанд карда, дар ҳикояи «Деви ҳафтсар» тасвир намудам. Боз ба ҳамин нақлҳои дар баччагӣ шунидааш ишора карда, таъкид менамояд, ки ман ҳикояи «Аҳмади девбанд»-ро низ дар ҳамон замина навишта будам. Аз ин ишораҳои Айтин бармеояд, ки дар асарҳои то «Ёддоштҳо» эҷодкардааш низ чунин ишораҳо намудааст: Х. Асозода аз амали нависанда натиҷагирӣ намуда, менависад, ки сабаби дар асарҳои

пешинааш ба чунин ишораҳо даст задани нависанда дар он аст, ки устод С. Айнӣ барои дар оянда хотираю ёддошт навиштан чандон боварӣ надоштааст (60, 84).

Бояд қайд кард, ки дар таносуби ҳақиқати воқеию ҳақиқати бадеӣ дар аксар асарҳои бадеии С.Айнӣ чунин муносибати ҳақиқатнигоронаро мушоҳида кардан мумкин аст. Айнӣ воқеаҳои пурдаҳшати одамкуширо, ки асоси сужети повести «Қаллодони Бухоро»-ро ташкил медиҳанд, дар очерки таърихӣ худ «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» ба таври муфассал шарҳу тафсир намудааст. Агар ин ду шеваи нигоҳиши як воқеаро қиёс намоем, вусъати тасвири бадеӣ ва вижагиҳои дигари мактаби нависандагии ӯро метавонем хубтар беҳтар шиносем. Дар «Қаллодони Бухоро» таъкид мешавад, ки баъди шикаст хӯрдани ҳаракати Колесов амир бо мақсади нест кардани ҷадидон, барои дошта nobуд сохтани ҳар як озодфикр ва хайрхоҳи ин ҳаракат дастур медиҳад. Худи нависанда дар асоси воқеаҳои таърихӣ ва ҳикояти шахси воқеӣ таълиф шудани повести мазкурро борҳо таъкид менамояд. Вай дар оғози ин асар менависад: «Ин ҳақиқатест, ки аз ғоҷаҳои Бухорои соли 1918 навишта шудааст» (159, 228). Ё дар мавриди воқеӣ будани ҳикояи «Пирзода» ба шохиди бевоситаи он будани Аҳмадҷон Маҳмуди Ҳамдӣ ишорат менамояд. Дар худи дохили повест ҳам ин гуна таъкидҳои таъкидкунандаи воқеӣ будани ҳодисаҳои мавриди тасвири нависандаро мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ҷумла, Маҷиди Қаҳқашонӣ, яке аз чеҳраҳои равшани қиссаи «Қаллодони Бухоро» бо воқеияти комил доштани нақлҳои ишора карда таъкид менамояд: «Ман шуг намеғӯям, чизҳоеро гуфта медиҳам, ки ҳамаи онҳоро бо ҷашми худ дидаам» (Кулӣёт, ҷ.1.с.161). Чунонки мебинем, Айнӣ тасвири ҳақиқати зиндагиро дар осори бадеиаш ба ҳайси меъёри асосии тасвир интиҳоб намуда, онро дар ҳама ҳолат ба пуррагӣ ва бо қамоли адолату инсофи эҷодӣ риоят менамояд. Ҳамин гуна вуқӯъгаҳои эҷодиро дар шеваҳои чеҳранигорӣ ва тасвири характеру типҳои бадеӣ ҳам мушоҳида менамоем. Ба назари мо шукӯҳи хос, равшану комил ва хотирмон ба

калам дода шудани чехраҳои бадеӣ дар осори Айнӣ низ ба ҳамин меъёри устувори шинохту маърифати бадеии воқеияти зиндагӣ, ки дар эҷодиёти нависанда мавқеи устувор дорад, алоқаманд мебошад.

С. Айнӣ дар чехранигории бадеӣ маҳорати хос дорад, ки онро метавон ба ҳайси як рукни муҳими мактаби адабии ӯ баррасӣ намуда, коргоҳи эҷодиро аз нигоҳи таносуби ҳақиқати одамшиносӣ ё ба истилоҳи файласуфҳо антогонизм равшан месозад. Мисли тасвири ходисаю воқеаҳои иҷтимоию таърихӣ Айнӣ дар нишон додани чехраҳои бадеии одамони гуногун ба ҳақиқати воқеӣ ва таърихӣ таъҷиб менамояд. Инро мо махсусан дар тасвири чехраи бадеии ҳокимон ва мансабдорони аморат бештар мушоҳида мекунем. Айнӣ ҳангоми нишон додани симои зоҳирию ботинии онҳо бо як ҷасорати хоси адабӣ сифатҳои золимӣ, ҳаққимардумхӯрӣ, фосикӣ, дурӯғгӯӣ, ришвахӯрӣ ва дигар хислатҳои манфӣи онҳоро бо далелҳои равшан ва бо баёни боварибахши бадеӣ ба қалам медиҳад. Чунонки ишора шуд, мо ҳақиқат ва воқеият доштани ин қабил чехраҳои золиро дар замони мавриди назари муаллиф, дар асарҳои таърихӣ ва тарҷимаиҳолии ӯ ҳам мушоҳида мекунем. Ин ҷо Айнӣ қомилан таносуби ҳақиқати воқеӣ ва ҳақиқати баёнро мунсифона риоят менамояд.

Масъалаи дигари муҳим дар мактаби чехранигории Айнӣ ин проблемаи қаҳрамони мусбат мебошад. Ҳарчанд дар адабиётшиносии муосир масъалаи ба қаҳрамонҳои мусбату манфӣ ҷудо кардани шахсиятҳои дostonӣ таҷдиди назар меҳаҳад. Вале дар осори С. Айнӣ дар муқобили гурӯҳи қаҳрамонҳое, ки дар боло зикр шуд, ашхосе меистанд, ки бо инсондӯстӣ, раҳму шафқат ва адолатпарварӣ фарқ мекунанд. Инҳо намояндагони оммаи мазлум ва халқи меҳнаткаш мебошанд. Ҳамаи сифатҳои инсонии ин қабил чехраҳои адабии офаридаи нависанда, аз маърифату хирад, ахлоку ормонҳои суннати мардум сарчашма мегирад. Дар андешаи инҳо «мӯъмин бародари мӯъмин аст», «ҳақи касро хӯрдан гуноҳи азим аст», «ба касе зулм кардан дар назди Худованд ҷавобгарӣ дорад» ва ғайра мебошад.

Яке аз чехраҳои дурахшону пурчило ва барҷастаи мавриди тасвири С. Айнӣ дар романи «Дохунда» симои бадеии Гулнор мебошад. С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» ҳангоми тасвири таҳсилаш дар мактаби кӯҳна аз Ҳабиба ном духтари шарикдарсаш, ки шеърдону адабиётдӯст буд ёд мекунад. Вай ба шахсияти ин духтар таваҷҷуҳи бештар зоҳир карда, ҷиҳати дараҷаи муҳаббат, ғайрат, вафодорӣ ва сахтиродагиро дар сиришти Ҳабиба тақвият дода, иқрорагро нисбат ба ин мавзӯ дар қавсайн меорад. Вай дар «Ёддоштҳо» дар мавриди нақли қиссаи дар мактаби кӯҳна хондани худ аз ҳамсабақону атрофиёни нақл карда менависад: «Ман баъд аз калонсолтар шуданам никоҳи духтарони гурезаро дар қозихонаҳои Вобканд, Зандоне, Ҷондор ва Қарокӯл чандин бор дидам. Бинобар ин, Ҳабиба дар ин ёддошт, чунонки як номи реалӣ шуда даромад, дар айнӣ замон ин духтар типӣ он духтаронест, ки ба муқобили истибдод ва шиканҷаҳои аз ҳад зиёди замони амирӣ исён ва қаҳрамонӣ нишон дода, бо дилдодагони худ бо овози баланд никоҳи худро талаб мекарданд» (8, 105).

Бо ин ишораи худ нависанда, на танҳо дурахшони чехра, маънавияти бой, ақлу фаросати баланди симои бадеии офаридаашро (Гулнорро) собит менамояд, балки заминаи воқеӣ ва ҳаётӣ доштани қаҳрамони асарҳояшро низ таъкид мекунад. Агар мо ба симои адабию ҳунарии Гулнор ҳамчун чехраи бадеӣ дар романи «Дохунда» назар андозем, ба ҳуби эҳсос менамоем, ки нависанда дар ҷараёни воқеаю ҳодисаҳои пуртуғён ҳислату характери ин духтари оддӣ дехотиро тағйир дода, марҳила ба марҳила то ба дараҷаи як типӣ барҷастаи адабӣ мерасонад. Дар ҳамон қисмати «Дар рӯзҳои мактабхонӣ» ва «Баъд аз мактабхонӣ» симои як духтари дигар бо номи Қутбия ёд мешавад, вай ҳам аз шарикдарсони муаллиф дар мактаби кӯҳна мебошад. Қутбия духтари хатиби ҳамон мактаб буда, дар синну сол баробари Ҳабиба аст. Чехраи воқеии ин духтаронро ба таври қиёсӣ С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» чунин менигорад: «Рӯи ӯ (Қутбия) аз рӯи Ҳабиба бисёр фарқ дошт: агар

рӯи Ҳабиба ба гули гулобӣ монанд бошад, рӯи ӯ монанди гули сафед намуд» (8, 97).

Дар идомаи тасвири худ Айнӣ аз номи ҳамсабақон ба «бадмуомила», «бадгап», «калонгир ва аз болои падару модараш калонӣ мекунад» барин сифатҳои манфии ин духтар ишора намуда, ба истилоҳи Х. Асозода дар қавсайн ишора менамояд, ки «ман образи Қутбияро бо номаш дар охири романи «Ғуломон» тасвир кардам» (8, 97).

Бояд гуфт, ки нависанда дар коргоҳи эҷодии худ ба раванди тасвири ҳодисаю воқеаҳои муҳими таърихӣю иҷтимоии замони мавриди назараш ва даст ба чехранигории шахсиятҳои мезанад, ки онҳо сарфи назар аз мусбату манфӣ буданашон бо муаллиф бархӯрде доштанд ё дар сарнавишти ӯ нақше гузоштаанд. Мисоли ин симои бадеии амалдори золим аст, ки дар романи «Ғуломон» тасвир мешавад. Аз рӯи ишораи нависанда дар «Ёддоштҳо» заминаи образи амалдор ҳамон Қарабек аст, ки дар тумани Ғиждувон деҳқононро бо ҳар баҳона аз подшоҳ қарздор мекард. Ғайр аз ин, дар ҳамин асар Айнӣ чехраи Мулло Наврӯзро, ки дар маҳаллаи Боло бо мардумозорию харомхӯриаш машҳур буд, тасвир мекунад. Вай дар ёддоштҳои ба ин амали эҷодии худ ишора карда менигорад, ки кирдорҳои бади Мулло Наврӯзро дар романи «Ғуломон» тасвир кардаст.

Тарзи интиҳоби қаҳрамон ва шеваҳои адабию ҳунарии чехранигории С. Айнӣ собит менамояд, ки ӯ дар ин мавридҳо бештар ба таҷрибаи ҳаёташ, дидаю шунидаҳоиаш ва махсусан воқеаҳои муҳими сиёсӣю иҷтимоии аз сар гузарондааш така менамояд. Нависанда бисёр аз шахсони ҳангоми таҳсил дар мадрасаҳои Бухоро дидаашро ба хатти сужети асарҳои адабиаш ворид менамояд ва чехраи бадеии онҳоро бо камоли диққатнигорӣ ва ҳунар ба қалам медиҳад. Вақте ки кас «Чаллодони Бухоро», «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон»-ро мутолиа мекунад, ба воқеӣ будан ва заминаи устувори ҳаётӣ доштани чехраҳои бадеии офаридаи муаллиф ягон шубҳа намекунад. Ин сирри эҷодии ҳудро дар мавриди ҳислатофаринӣ ва ифшо сохтани шахсиятҳои осора

дар «Ёддоштҳо» ошкор месозад. Воқеан, мактаби эҷодии Айнӣ барин адибони бузург ва поягузори равияҳои тозаии адабии дар заминаи мактаби ҳаётии онҳо арзи вучуд менамояд. Аз ҷумла, Айнӣ чунон ки ҳудаш ишора менамояд, аз хурдӣ ба истилоҳи ҳудаш «кунҷков» буд ва ба ҳар гуна навигариҳо дар ҷомеаи Бухоро таваҷҷуҳ мекард, сабабу моҳияти онҳоро аз китобҳо, рӯзномаҳо ва суҳбати мударрисону донишмандон ва ашхоси мӯътабари замон меҷуст. Дар маҷмӯъ, ин ҳама талошҳо ва кӯшишу ҷустуҷӯҳо мактаби ҳаётии ӯро ташкил медиҳанд. Маҳз ба ҳамин васила ӯ бо ҷеҳраҳои маъруфи замон, одамони гуногунхислати аҷиб, мисли Маҷиди Каҳкашонӣ шинос мешавад. Нависанда дар «Ёддоштҳо» дар бораи дуздҳо ва сардори онҳо Маҷиди Каҳкашонӣ нақл карда ишора менамояд, ки образи ӯро дар «Ҷаллодони Бухоро» бо номи ҳудаш ба қалам додааст. Меъёри дигари устувор дар сабки ҷеҳранигории Айнӣ ин аз воқеияти зиндагӣ дур нарафтагӣ аст. Ҳар воқеа ва шахсияте, ки дар ин ё он асари хурду бузурги ӯ тасвир мешавад, ҷанбаи типӣ дорад. Ин маъниро дар қиссаи «Одина» ва романи «Ғуломон» хеле равшан мушоҳида мекунем.

Айнӣ ҳам дар қиссаи «Одина» ва ҳам дар романи «Ғуломон» манзараи пахтакашӣ ва ҷеҳраи бадеии пахтаҷаллобонро тасвир мекунад, ки он воқеӣ ва боварибахш мебошад. Чунки ҳуди ӯ хангоми дар заводи пахтаи Қизилтеппа кор карданад бисёре аз ин ҳодисаҳо ва ашхосро бо ҷашми сар дида буд. Вай дар ин хусус менависад: «Ҳикояҳои Муродпахтакаш дар бораи пахтакашии худ ва пахтаҷаллобон тақрори он воқеаҳо буд, ки ман дар деҳаи Маҳаллаи Боло қисман аз тағои пахтакашии худ – Қурбонниёз шунида будам. Инҳо тафсили ҳамон ҳикояҳо буданд, ки муҳтасари онҳо аз тарафи нависандаи ин сатрҳо дар бобҳои 9-10 ва 12 қисми якуми романи «Ғуломон» тасвир ёфтаанд» (8, 406).

Ҷиҳати дигари бисёр муҳими коргоҳи эҷодии С. Айнӣ дар он аст, ки ӯ дар таълифи асарҳои бадеӣ ва навиштаҳои ҳуҷҷатӣю публицистӣ хурдтарин ҷузъиёти воқеияти зиндагӣ, рафтору кирдори қаҳрамон ва

хаводиси сиёсию иҷтимоии замонро ба назар мегирад, онҳоро месозад ва баъдан ба маҷрои нақл ворид мекунад. Вай аз ин роҳ моҳияти маърифатӣ ва иттилоърасонии навиштаҳояшро устувор мегардонад. Аз ҷумла, дар мавриди ба меҳмони Мулло Абдусалом омадани Шарифҷон Маҳдум Айнӣ аз як нафар иштирокчии ҳамин маҳфилро бо номи Мулло Раҳмати сартарош ёд мекунад, ки дар ҳамон меҳмонӣ қиссаҳои зиёдро аз саргузаштҳои худ нақл мекунад. Дар ин ҳангом Айнӣ ҷавон ҳам дар як гӯшае ин суҳанонро бодикқат гӯш мекунад. Вале таъкид менамояд, ки ман ба воқеияти ин нақлҳо чандон боварӣ надоштам. Вай менависад, ки ман дар он вақтҳо ба ҳикояҳои Мулло Раҳмат бовар накарда будам. Лекин дар соли 1912 худам дар Марғелон дар ҳамон заводи пилла, ки Мулло Раҳмат ҳикоя карда буд, монанди ҳамин як воқеаро дидам, баъд аз он суҳанони Мулло Раҳматро бовар кардам ва дар вақти таҳрир камбудии ҳикояи ӯро бо чизҳое ки худам дида будам пурра кардам. Бояд гуфт ки Айнӣ дар офаридани чехраи бадеии Одина ва ҳодисаю воқеаҳои марбути сарнавишти пурфӯчаи ӯ аз маводи ҳангоми дар заводи пахта кор карданиш ва дар зеҳни худ ҷамъовардааш фаровон истифода менамояд. Ба назари мо шукӯҳу ҷилои бадеии чехраи Одина дар қиссаи ҳамноми Айнӣ низ аз ҳамин ҷо сарчашма мегирад.

Аз нигоҳи назариядонони адабиёт дар сохтори бадеии асари адабӣ симои инсон ё ба истилоҳ образи бадеӣ муҳимтарин василаи созмон додани он мебошад. Ҳамаи низоъҳо ва воқеаю ихтилофоте, ки сужети адабиёти дostonӣ, аз ҷумла насри бадеиро ташкил медиҳад, асосан тавассути иштирок ва фаъолияти чехраҳои дostonӣ ё образи характеру типҳо ҷараён меёбад. Тазоди таъминкунандаи суръати воқеаҳо дар сужети асари бадеӣ, аз ҷумлаи қонуниятҳои устувори офаридани адабиёти дostonӣ аст, ки он аз қадим ҳам дар осори адабии китобӣ ва ҳам дар осори адабии шифохӣ риоят мешавад. Аз ҷумла, дар дostonҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва афсонаҳои халқии тоҷикӣ ихтилофу зиддияти байни қаҳрамонҳои мусбату манфӣ як қонунияти устувори сужетсозӣ ва умуман офариниши асари эпикӣ мебошад. Ин суннати адабиро С. Айнӣ

дар адабиёти тоҷикии аҳди ҷадид ба таври нав ва эҷодкорона идома дод, ки он воқеан дар барҷаста ва ташхисшаванда ба тасвир омадани чехраҳои бадеии офаридааш нақши муҳим гузоштанд. Муҳимтарин, ҷиҳати ин шеваи чехранигорӣ ё образофаринии С. Айни ҷунонки қаблан ишора шуд, таҷрибаи зиндагии ҳуди муаллиф мебошад. Воқеаҳои таърихӣ дар роману повестҳои С. Айни бо шевае ба қалам дода мешаванд, ки гӯё қаҳрамонҳояш аз ҳуди дохили ҳамин ҳодисаю воқеаҳо зухур ва чехранамой мекунанд. Чунки ҳодисаю воқеаҳои мавриди назари Айни бидуни зухури шахсиятҳо ё чехраҳои ҳунарие мисли Одина, Арбобкамол, Гулбибӣ, Ёдгор, Гулнор, Раҳимдод, Қориисмат ва дигарон инкишоф намеёбад, тугён наменамояд, моҳияти фалсафию таърихӣ касб намекунад. Ба ақидаи М. Раҷабӣ: «С. Айни дар «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон» барои ҳамаҷониба падид овардани рӯҳи замон ва амиқ муайян кардани моҳияти воқеаҳо ба таҷрибаҳо ва ба дидаю шунидаҳои хеш така намуда, инчунин дар тартиб додани сохтори бадеӣ ва воқеабандии баъзе асарҳояш низ аз махсусиятҳои сарнавишти худ ба андозае истифода кардааст» (135, 7).

Дар ҳақиқат, ин ҷо агар тарҷумаи ҳоли муаллиф нақше дошта бошад ҳам, дар офаридани чехраҳои адабӣ нақши воқеаҳои таърихӣ замони мавриди назари ӯро набояд аз ёд бурд. Масалан, мушоҳидаҳои Айни дар заводҳои пахтаи Қизилтеппа ва Фарғона дар офаридани симои бадеии Одина хеле муҳиманд, вале сарнавишти пурфӯчаи Одина ин сарнавишти як насли мардуми деҳоти Осиёи Миёна аст, ки дар ҷустуҷӯи кор ба шаҳрҳо рафта, бо ҷунин фӯчаҳо ва бадбахтӣ дучор мегарданд. Ба ақидаи М. Раҷабӣ маҳз ҳамин амали ба ҷустуҷӯи кор ва зиндагии беҳтар ба шаҳрҳо сафар намудан шуур, андеша ва тафаккури сиёсӣ иҷтимоии ҷавонони муосири Одинаю Ёдгору дигар месохт, онҳо тадриҷан ба моҳияти тағйири замон ва тағйири нӣёзҳои иҷтимоӣ сиёсии ҷомеа сарфаҳм мерафтанд. Ин равандҳои таърихӣ симои ботинӣ, ҳислату характер ва рӯҳу равони қаҳрамонҳои Айниро ҳам дигар месозад. Бозтоби тарҷумаи ҳоли нависандаро мо дар асарҳои мӯхташами Айни

хам дучор мешавем, ки он далели дигари гароиши амиқи ӯ ба ҳақиқати зиндагӣ дар чехранигорӣ ва умуман тасвири бадеӣ аст.

Аксари чехраҳои бадеии офаридаи С. Айнӣ хусусияти созмондиҳии сохтори асарро доранд, ки онро ҳам дар ҳикояи нависанда ва ҳам дар асарҳои бузургҳачми ӯ мисли «Одина», «Марги судхӯр», «Ятим» ва «Дохунда» دیدан мумкин аст. Аз ҷумла, чунин хусусияти симои бадеии Одина барои тақвияти ин шеваи ниғориши бадеӣ дар марҳилаи аввали инкишофи насри реалистии тоҷикӣ нақши муҳим бозид. Ҷ. Икромӣ дар мақолаи «Мақтаби устод Айнӣ» ин нуқтаро махсус таъкид карда, менависад: «Дар солҳои нав ташкил шудан ва барқарор гардидани ҳокимияти Советӣ...ташнаи хондан ва шавқманди хондан будем. Ана дар ҳамин вақт устод Айнӣ ба дасти мо аввалин повести худ «Саргузашти як тоҷики камбағал» («Одина») –ро гузошт, ки онро гаштаю баргашта хондем, шеърхояшро аз бар кардем, услубашро ба ёд дошта, ба он тақлид кардем ва дили ҷавони пурҷӯшу хурӯши мо орзуҳои бузург ба амал омаданд. Соддагӣ, раванӣ ва ҳамафаҳмии «Одина» моро мафтун карда буд ва бисёр ҷавонҳо пас аз хондани он ба роҳи адабиёт қадам гузоштанд ва аввалин ҳикоя, дostonҳои худро навиштанд» (99, 37).

Воқеан дар он солҳо дар адабиёти навини тоҷикӣ зуҳур кардани асаре мисли «Одина» як ҳодисаи нодири адабӣ буд. Аксари муҳаққиқон ва аҳли адаб соддагӣ, оммафаҳмӣ, раванӣ ва забони сабку забони ин асари муҳими адабиёти тоҷикии садаи XX-ро махсус таъкид намуданд. Дар ҳақиқат, повести «Одина» аз нигоҳи забон, услуб, шеваҳои нақлу устухонбандӣ, тасвири характер ва амалиёти қаҳрамонҳо нафақат аз қиссаҳои маъруфи пешинаи адабиёти классикӣ, балки аз асари «Ҷаллодони Бухоро» тафовутҳои куллӣ дошт. Агар дар ташкили сужет ва созмон додани сохтори бадеии «Ҷаллодони Бухоро» қиссаҳо, афсонаҳои халқӣ ва саргузашти қаҳрамонон нақши асосӣ дошта бошад, дар фароҳам омадани сохтори бадеии «Одина» рафтор ва амалиёту ҳаракати қаҳрамонон, махсусан Одина, Арбобкамол, Гулбӣбӣ ва

дигарон муҳиманд. Муносибат, бархӯрд ва махсусан ихтилофи Одина бо Арбобкамол асоси сужети қиссаро ташкил додаст. Дар ин асар хунари чехранигории Айнӣ ба таври густарда ва бо ҳама паҳнои хунарию адабиаш бозтоб мегардад. Агар марҳилаҳои баъдии мактаби чехранигориро дар насри тоҷикии нимаи аввали садаи XX дақиқ аз назар гузаронем, равшан мегардад, ки аксари адибон, аз ҷумла Ҷ.Иқромӣ, А. Дехотӣ, П. Сулаймонӣ, С. Улуғзода ва бисёр аз нависандагони маъруфи ўзбек аз ҳамин асари мандагори С. Айнӣ баҳра бурданд.

С. Айнӣ дар як номаи худ ба М. Турсунзода аз таълифи осораи ба адибони ҷавон суҳан ронда менависад, ки «Ёддоштҳо»-и ман аз нигоҳи фарогирии воқеаҳои хурду бузург ба «ҷавонони ҳаваскори нависандагӣ» ғоидаи калон мерасонад. Ғоидааш дар он аст, ки вақте ки онҳо «Ёддоштҳо» -ро мехонанд, дар кадом асари ман ҷи гуна нақл кардани воқеаҳо мефаҳманд. Ин ҷо Айнӣ ба таносуби дурусту мантиқӣ ва воқеии ҳақиқати воқеию ҳақиқати бадеӣ дар сохтори осори адабӣ ишорат менамояд. Вай дар сохтори нақл ва махсусан қушодани чехраи шахсияти дostonӣ аҳамият доштани воқеаҳои «майдаҷуйда»-и зиндагиро махсус таъкид мекунад.

Тарзи қаҳрамон интиҳобкунии С. Айнӣ дар асарҳои насрии давраи аввали эҷодиёташ нишон медиҳад, ки ӯ хангоми таҳсил дар мадрасаҳои Бухоро ва қор қарданаи дар заводҳои пахта бо одамони зиёди дорони сарнавишт ва қасбу қори гуногун вохӯрда бо ҳаёти шахсӣ ва иҷтимоии онҳо аз наздик шинос шуда будааст. Бо вучуди ин хангоми мутолиаи «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон» қас ба осонӣ пай намебарад, ки бо ашхоси мавриди назараш муаллиф дар зиндагии воқеӣ ошноӣ дошта бошад. Ҳарчанд дар зиндагии воқеӣ аксари онҳо муаллиф мешинохт ва саргузаштҳои онро мисли Одина. Гулнор ва Бобоғулом аз қабони ҳудашон шунида буд. Боғти бадеии нависанда дар асарҳои номбурда ба дараҷаест, ки шахсиятҳои воқеиро то ҳадде умумият ва бадеият медиҳад, ки қонанда шахсияти воқеӣ будани онҳо пай намебарад. Ин ашхос дар

сохтори повесту романҳои Айни ҳасоиси бештари ҳамосӣ касб намуда, то ба дараҷаи чехраҳои дурахшони адабӣ мерасанд. Ҳарчанд аксари шахсиятҳои достони офаридаи Айни аз зиндагӣ, аз рӯзгори пасисарнамудаи ҳуди адиб ва халқи ӯ гирифта шуданд. Х. Асозода барҳақ таъкид менамоянд, ки «Мақтаби эҷодии С. Айни дар заминаи мақтаби зиндагии ӯ арзи вуҷуд кардааст (60, 92).

Дар маҷмӯъ, чехраҳои адабии дар асарҳои бадеии Айни офаридашударо метавон ба ду гурӯҳ ҷудо кард. Аввалан, чехраҳои бадеии марказӣ, мисли Одина, Арбобкамол, Гулбӣбӣ, Ёдгор, Гулнор, Абдуллоҳоча, Некқадм, Раҳимдод, Ҳасан, Қиличхалифа ва дигарон, ки дар қиссаю романҳои ӯ тасвир шудаанд ва ин образҳо ё чехраҳои бадеӣ чунон ки дар боло ишора шуд, дар баробари вазифаи дигари адабию эҷодӣ вазифаи созмондиҳандагии сохтори ҳунарии асари бадеиро бар дӯш доранд.

Намунаи барҷастаи ҷанбаи ҳамосӣ ва сохторӣ касб кардани образи бадеиро дар симои Қори Исмаи аз қиссаи «Марги судхӯр» мушоҳида мекунем. Дар ин асар чехраи Қори Исмаи аз оғоз то охири маҷрои нақл раванди воқеаҳои суҷетро танзим менамояд. Дар ҳар саҳифаи ин повест хонанда нигарони зуҳури боз як хислати тозаи мусиқӣ ва судхӯрии Қори Исмаи аст. Ҳарчанд дар асар чехраҳои зиёде аз қабилҳои ҳуди Айни, Раҳими Қанд, Сартарош, занҳои Қори Исмаи ва қарзгирандагони дигар ба тасвир меояд.

Устод Айни аз оғози қиссаи мазкур бо як таҳлили кӯтоҳи номи қаҳрамонаш чехраи бадеии ӯро равшан месозад. Вай нақл мекунад, ки ман вақте ки «талабаи мадраса» будам «бебошишгоҳ» мондам ва барои зиндагӣ ҳуҷра меҷустам. Дар ҳамаи рӯзҳо яке аз дӯстонам ба ман гуфт, ки дар Бухоро «Қорӣ -Ишқамба» ном шахсе ҳаст ва «чанд ҳуҷраи зархарид» дорад, агар аз вай пурсӣ шояд яке аз ҳуҷраҳояшро ба ту ба иҷора диҳад. Айни таъкид менамояд, ки дар ин суҳбат пеш аз ҳама номи «Қорӣ-Ишқамба» таваҷҷуҳи маро ба худ ҷалб кард. Дар тасаввури ҷавонии ман «ин ном хеле ғалатӣ» буд. Ман сабаби чунин ном

гирифтани Қори Исматӣ воқеиро пурсидам. Дӯстам ба ман эзоҳ дод, ки бо сабаби шиками калон доштан он касро «Қорӣ Исматӣ Ишкам», «Қорӣ Исматӣ Ишкамба» ва ниҳоят «Қорӣ - Ишкамба» меноманд. Айни бо дақиқназарӣ дармеебад, ки аз касе ки ӯ лақаби «Ишкамба» дорад, кори хайр интизор шудан мумкин нест. Чунки ӯ онро аз таҷрибаи зиндагӣ, ки дар синни ҷавонӣ гун карда буд, медонист. Баъде, ки бо Қорӣ Исмат вохӯрда суҳбат менамояд, бори дигар ба ин ҳақиқати дар зехндоштааш мутмаин мешавад. Вай дар муқаддимаи кӯтоҳе ба повести мазкур таҳти унвони «Як-ду суҳан дар бораи «Марғи судхӯр» менависад: «Дар вақтҳои ба вуҷуд омадани амалиёти судхӯрии Қорӣ-Ишкамба судхӯрии шахр ва аз он ҷумла Қорӣ-Ишкамба ҳам, ки як шахси реалии таърихӣ аст, баъзан худхоҳон ва бештарин ба воситаи судхӯрони заминдори деҳот, деҳқонони меҳнаткашро тороч мекарданд» (6, 7).

Дар идомаи фикри худ нависанда таъкид менамояд, ки ман дар ин асар шахсони реалиро тасвир намудам. Аз ҷумла, образи намояндагони ҳукумати Бухоро Мирзохӯҷаро, ки ноиби қозикалон буда, дар тороч кардани деҳқонон даст дошт, бо номи худаш овардам. Ин гуна вуқӯъгароии эҷодиро дар романи «Дохунда» дар боби «Муסיкии навбаромад», дар романи «Ғуломон» дар бобҳои нӯҳум, даҳум ва дувоздаҳум, ки саргузашти Муродпахтакаш нақл мешавад, мушоҳида мекунем. Дар «Ҷаллодони Бухоро» чехраи бадеии муллоҳои айёру ҳаромхӯри замонаро С. Айни дар симои Пирзода ба қалам медиҳад. Нависанда чехраи бадеии ӯро ҳам дар масҷид ҳангоми намозхонӣ, ҳам ҳангоми мулоқот бо савобталабон ва қарзгирандагон, ҳам ҳангоми амри маъруф кардан ва аз ҳама муҳим ҳангоми бадахлоқию ҳаромкорихояш ба қалам медиҳад. Ин чехраи манфурест, ки ба ҳама гуна хиёнатӣ чиноят омодааст. Вай дар тасвири Айни шахси худбин буда, манофеи инсонияш бо манофеи халқ муҳолиф мебошад. Айни бо офаридани ин қабил чехраҳои равшани бадеӣ манзараи умумии ҳаёти иҷтимоии Бухорои амириро равшан месозад.

С. Айнӣ тибқи эътирофи аксари муҳаққиқони осораш на танҳо дар тасвири воқеаҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ, балки дар офаридани чехраҳои гуногуни бадеӣ, тасвири симои зоҳирию ботинии намояндагони табақаҳои мухталифи иҷтимоӣ маҳорати баланд дорад. Аз нигоҳи хунари нигорандагӣ ва арзиши адабию бадеӣ аксари қаҳрамонҳои ба истилоҳ мусбату манфии асарҳои ӯ дар пояи баланди хунарию бадеӣ қарор доранд. Аз ҷумла, чехраи бадеии Қорӣ Ишқамба аз нигоҳи хунари чехранигорӣ дар адабиёти ҷаҳон ҳамсону ҳампоя ва ҳамрадиқ надорад. Инро бисёре аз нависандагони бузурги муосири Айнӣ эътироф намудаанд. Манзараҳо ва образҳо, ки дар асарҳои нависанда тасвир мешаванд, бофта ё аз тариқи тахайюли эҷодӣ сохта нест, ин қиссаҳои даҳшатнок ва сарнавиштҳои пурғоҷро танҳо хунарманде тасвир карда метавонад, ки ҳамаи он воқеаҳо дида, аз сар гузаронида, дар хуну пӯсти худ эҳсос карда бошад.

Вале муҳим он аст, ки Айнӣ кадом чехрае ё кадом воқеаеро тасвир намояд, аз маводи ҳимояи манфиатҳои халқ, аз адолату инсоф ва аз ҳақиқати зиндагӣ дур намеравад. Инро мо дар тасвири Бозор, Меҳримоҳ, Рустам дар романи «Дохунда», ки чехраҳои дуҷумла хастанд ба ҳубӣ эҳсос менамоем, ҷунонӣ дар боло ишора шуд, С. Айнӣ дар асарҳои тарҷимаиҳо аз ҷумла, дар «Ёддоштҳо» борҳо дар бораи заминаи мӯътамади воқеӣ ва ҳаёти доштани шахсиятҳои достонӣ ва ҳодисаҳои воқеаҳои муҳими дар «Одина», «Ҷаллодони Бухоро», «Дохунда» ва «Ғуломон» тасвир шуда ишора менамояд. Ин далели дигари на танҳо аз воқеаҳои муҳими сиёсӣ иҷтимоӣ замони, балки бо ҳаёти шахсӣ ва сифатҳои мусбату манфии чехраҳои мавриди тасвираш аз наздик ошно будани ӯ далолат менамояд.

Айнӣ дар офаридани чехраҳои бадеӣ ҳам ба суннатҳои адабии гузашта ва ҳам ба суннатҳои навини адабиёти рус ва шӯравӣ таъҷил менамояд. Муҳимтарин тафовути чехраҳои офаридаи Айнӣ дар асарҳои хурду бузургаш дар он зоҳир мешавад, ки нависанда ҳангоми ба қалам додани ҳар як ҷузъиёти хурд ва ҳатто симои зоҳирии онҳо аз ҳақиқати

воқеъ дур намеравад. Вай образи бадеиро тибқи ниёзи ғоявии асар ва идеали адабию эстетикӣ худ интиҳоб менамояд. Дар барҷастасозии ин чехраҳо чунонки мушоҳида шуд, Айнӣ на танҳо аз зарфияти бадеии воқеию ҳодисаҳои зиндагӣ, балки аз имкониятҳои сохторӣ ва созмондихандагии замону макони бадеӣ, пейзаж ва манзаранигорӣ низ фаровон истифода мекунад. Шукӯҳу азамати қаҳрамонҳои асарҳои Айнӣ дар паҳноӣ ҳодисаю воқеаҳои бузург ва замони ҳассосу сарнавиштсози таърихӣ ба қалам дода мешавад.

С. Айнӣ дар чехранигории публисистӣ ҳам маҳорати бузург доштани худро дар «Таърихи инқилоби Бухоро», «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» ва махсусан ҷаҳон қисми «Ёддоштҳо» нишон медиҳад. Дар ин бахши осори ӯ, ки тасвири ҳақиқати таърихӣ ва санадписандӣ меёри асосӣ аст, шеваи чехранигории муаллиф ҳам фарқ мекунад. Дар асарҳои таърихӣ мисли «Таърихи инқилоби Бухоро» ва «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» симои ашхоси таърихӣ дар ҷараёни нақли воқеаҳои мушаххаси таърихӣ ба қалам дода мешавад. Махсусан, чехраи амирон, қозихо, мударрисон ва дигар мансабдорони аморат, намояндагони сафоратхонаҳои Русия, мактабдонону мусулмонони мактабҳои ҷадидия, намояндагони зиёӣ пешқадам, ҷадидон ва маорифпарварони Бухоро бо номҳои онҳо ва бо нишон додани замону макони воқеии қору ғайрияти онҳо тасвир мешавад. Аз ин бахши асарҳо С. Айнӣ бештар дар «Ёддоштҳо», ки ҷаҳон бештари адабию ҳунари дорад, дар тасвири чехраҳои бадеӣ худро озодтар эҳсос менамояд. Чунки асар аз нигоҳи жанри хеле фарох буда, дар он воқеаҳои зиёд ва ашхоси бисёре ба тасвир омадаанд. Ин чехраи худ муаллиф дар сохтори асар нақши марказӣ ва созмондихандагӣ дорад.

Дар ҳақиқат, қаҳрамони асосии «Ёддоштҳо» Садриддин мебошад. Дар баробари ин, боз як қатор чехраҳои нависанда ба қалам медиҳад, ки ҳар кадоми онҳо дар рӯзгори иҷтимоӣ ва маънавию сиёсии замон нақши худро доранд. Намунаи инҳо чехраҳои бадеии Саидмуродхоча,

Устоамак, Лутфуллоғўппон, Махдуми Гав, Пирак, Ҳабиба, Шукурбек, Мулло Туроб, Садри Сарир, Шарифчон Махдум, Ҳайрат, Мулло Амон, Аҳмади Дониш, Мунзим ва дигарон ҳастанд. Бешубҳа, чунин симоҳо намои муайяни иҷтимоӣ буда, сифатҳои иҷтимоӣ ва ҳислатҳои шахсии онҳо ба ҳубӣ равшан зоҳир шудааст.

Воқеан, ҳар кадоми инҳо ва баъзан чанд нафарашон дар якҷоягӣ чехраи умумии ин ё он табақаи ҷомеаи ҳамондавраи Бухороро таҷассум менамоянд. Аз тарафи дигар аксари чехрахое, ки дар «Ёддоштҳо» тасвир мешаванд аз ин ё он ҷиҳат ба Садриддин алоқаманданд ё дар сарнавишти ӯ нақше гузоштаанд. Дар ин ҳайат дар баробари чехраҳои мусбат як қатор чехраҳои манфӣ низ мисли Ҳайдаркулҳўча, Ҳочи Зокирбои ғўзаҷаллоб, Парвардигорҳўча, Ҷунбул махдум, Абдурахмони Рафтор ва амсоли онҳо ҳастанд, ки симояшон бо ранги дигар тасвир мешавад. Вале ин симоҳо аз чехраҳои дар боло зикргардида камтар таваҷҷуҳи нависандаро ба худ ҷалб мекунад ва аз ҳамин рӯ тасвири чехраи бадеии онҳо дар асар хеле мухтасар ва кўтоҳ аст.

Дар «Ёддоштҳо» чунон ки дар боло ишора шуд, дар маркази диққати муаллиф образи халқ меистад. Ин ҷо чехраҳои бадеии падару модар, бародарон ва пайвандони Садриддин, ҳунармандон, косибон, мударрисон, толибилмон, равшанфикрон ва ғайра дар маҷмӯъ чехраи мардуми Бухорои охири асри XIX ва ибтидои асри XX-ро таҷассум ва ифода мекунад. Ин чехраҳо на танҳо аз нигоҳи ҳислатҳои инсонӣ аз ҳам фарқ доранд, балки касбу кор, пеша ва доираи манфиатҳои онҳо ҳам аз ҳамдигар мутафовитанд. Ҳангоме ки нависанда дар маҷрои нақл онҳоро ба ҳамдигар дар алоқамандӣ ба тасвир мегирад, як образ ё чехраи мукамал ва муҳташама дар пеши назари хонанда ба ҷилва меояд, ки он чехраи халқ ва симои мардум мебошад. Образи халқ дар ин асар бо рӯҳи исёнкорона, умедворӣ ба оянда, меҳнатдӯстӣ, меҳру муҳаббат доштан нисбат ба илму адабиёт, мактабу маориф ва ғайра фарқ мекунад. Мо дар асарҳои пешинаи Айни ин гуна сифатҳои халқро ҳамчун чехраи адабӣ камтар ба мушоҳида мегирем. Дар повесту романҳои нависанда рӯҳи

муборизахоҳӣ, озодихоҳӣ ва талошҳои сиёсӣ барои расидан ба рӯзгори хубтару беҳтар мақоми аввалиндарача дорад.

Ҳамаи ин чихати муҳиму асосии ҳунари чехранигории С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» аз хусусиятҳои адабию бадеии ин навъи наср ҳам бармеояд. Ин асар ҳарчанд ба навои ёддошт дахл дорад, ба қавли М. Шакурӣ вай асари ёддоштию бадеист, на асари сирф публисистӣ. Ҳама ин сифатҳое ҳастанд, ки дар маҷмӯъ мактаби бузурги чехранигории бадеии С. Айнӣро фароҳам меоранд. Ин мактаб, ки бархе аз хасоиси он дар боло ишора шуд, на танҳо дар ташаккули насри адабиёти тоҷик, балки дар ташаккули насри реалистии аксари халқҳои Осиёи Миёна ва шӯравии собиқ нақши боризе гузоштааст. Нависандагони дар солҳои бисту сӣ ва давраҳои баъдии садаи XX ҷавони халқҳои Осиёи Миёна ва махсусан нависандагони муосири тоҷик аз мактаби адабии Айнӣ баҳраҳои зиёд бардоштаанд.

Садриддин Айнӣ дар баробари поягузори насри реалистии тоҷикӣ созмондихандаи консепсияи шахсияти таърихӣю ҳунарий ва чехранигории адабӣ дар адабиёти тоҷикии садаи XX мебошад.

Табиист, ки донишманди наҷиб Саид Нафисӣ дар ин хусус таъкид карда буд, ки чунин «симои саршор аз завқ ва қареҳаву дониш, он баёни ширину дилангез, он чашмони пурфурӯғи оромбахш дигар дар ин ҷаҳон нест. Аммо осори марде, ки саросар зиндагиро вақфи хидмат ба одамизодагон кард ва партаве бар ҷаҳони маърифат тофт, ки ҳаргиз фурӯ нахоҳад нишаст, дар миён ҳаст ва хоҳад буд ва ҷовидон хоҳад шуд» (144, 182-183).

Дар натиҷа, вақти он расидааст, ки мо барои равшантар баррасӣ намудани ин пайвандҳои адабию эҷодии устод бо шогирдону пайравон асарҳои алоҳида, чехраҳои ҷудогонаи офаридаи онҳоро ба таври қиёсӣ ба таҳқиқ гирем. Дар он ҳолат ҳам мактаби адабӣ, ҳам мактаби чехранигории Айнӣ ва ҳам масъалаи таъсирпазирии адибони наслҳои баъдиго аз осори Айнӣ равшан месозем.

Таҳлили осори адабӣ дар алоқамандӣ бо дидгоҳҳои назарӣ дар муайян намудани мушкилоти чехранигорӣ дар осори С. Айни моро ба чунин хулоса овард:

1. Фардияти эҷодӣ ва ҳунари нависандагии С. Айни дар мисоли «Таърихи инқилоби Бухоро», «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро», «Ёддоштҳо» ва дигар асарҳои насрии нависанда муайян шудааст.

2. Падидаҳои ҳунари, биниши тафаккури бадеии нависанда, ҷанбаҳои маърифатӣ зебоишинохтӣ ва бозтоби шахсияти таърихӣ чехраи адабӣ, симои муаллиф ва афроди эҷодкор дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни равшан гардидааст.

3. Тамоюлотҳои ҳудогоҳӣ ва ҳештаншиносӣ, озодаандешӣ, часоратмандӣ, инсондӯстӣ, маорифпарварӣ, ҷомеашиносӣ, ислохотхоҳӣ ва маърифатандӯзӣ равиши асосии фаъолияти адабии С. Айниро муайян мекунад. Таҳаввули рӯҳи пурандешаву тафаккури арзишманд хусусияти фаъолияти адабии адибро муайян намуда, омили бунёдгузор ва созандаи осори ӯ гардидааст.

4. Дидгоҳи пурвусъати адабию эстетикӣ ба ҳаёт ва воқеияти зиндагӣ, маърифатҷӯӣ ва ормонҳои олии миллӣ ба устод Айни имконият додааст, ки бо фазилатҳои неқ ва андешаҳои арзишманд ба ҳисси хонанда таҳрик бахшад ва муҳимтарин масъалаҳои иҷтимоиву ахлоқии ҷомеа ро инъикос намояд.

5. С. Айни асосгузори насри реалистии тоҷикӣ, поягузор ва созмондиҳандаи мактаби ҷадиди чехранигории адабӣ дар адабиёти тоҷикии садаи XX шинохта шуда, хусусияти умдаи осори адабияшро завқ ва қароғаву дониш, баёни ширину дилангез, ки саршор аз гоҳҳои баланди адабию эстетикӣ мебошад, фаро гирифтааст.

6. Дар насри муосири тоҷик С. Айни тавассути тасвири воқеияти иҷтимоиву ахлоқӣ, биниши амиқ ва равиши таҳқиқӣ таҳлили эҷодӣ бадеӣ ҳамчун бунёдгузор ва таҳкимбахши равия ва тамоюлотҳои наву судманди ҷараёни адабӣ шарафманд ва қомеъ гардадаанд.

БОБИ II. БОЗТОБИ ШАХСИЯТИ ТАЪРИХӢ ВА СИМОИ РАВШАНФИКРОН ДАР «ЁДДОШТӢО»-И С. АЙНӢ

2.1. Таҷассуми симои равшанфикрон дар «ЁддоштӢо»-и С. АйнӢ

Шиносой бо осори адибони пешкадам ва огоҳӣ аз равандҳои сиёсӣю озодиҳоии кишварҳои Шарқу Ғарб афқору андешаҳои сиёсӣю иҷтимоӣ ва адабию фарҳангиро инкишоф медиҳад. Ҳаводиси портуғёну зудчараёни Бухорои ибтидои қарни XX ба ҷаҳони андешаи Айнӣ бетаъсир намондааст. Ин омилҳои сарнавиштсоз бо амри қисмат дар оғози растохези тозаи фарҳангу адабиёти тоҷикӣ ва дигаргуниҳои сиёсии ибтидои садаи XX сурат гирифтааст. С. Айнӣ дар майдони мубориза бо туркпарастон бо часорат дар сафи пеш қарор дошта, муносибати хешро ба равандҳои ғарбпазори сиёсӣю иҷтимоии замонаш дар «Таърихи инқилоби Бухоро», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро», «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» ва «ЁддоштӢо» равшан баён кардааст.

Ба тасвири авзои иҷтимоӣю фарҳангии нимаи дууми асри XIX Аморати Бухоро таваҷҷӯҳ зоҳир намудани Айнӣ бесабаб нест. Ин давра тезутунд, ғарбпазори ва барои ҳаёти халқ сарнавиштсоз буда, бо авҷи муносибатҳои ғарбпазори замони феодализм, муборизаҳои сиёсӣю иҷтимоӣ ва бедории илмӣю фарҳангӣ аҳамиятнок мебошад. Бо эҷод шудани «Намунаи адабиёти тоҷик» дар арсаи муборизаи сиёсӣ, бедорӣ ва худшиносии миллӣ ҳамчун шиноснома ва шаҳодатномаи миллати тоҷик пазируфта шуд. Дар ин равиш С. Айнӣ таъкид менамояд, ки: «Қавми тоҷик, ки соҳиби маданияти қадима ва дорои адабиёти нафиса буд, аз адабиёти нави инқилобӣ, аз мактабҳои шӯроӣ ва аз гузариши аҳволи дохилию хориҷӣ ва аз тарбияти сиёсӣ ва билҷумла аз тамоми меваҳои Инқилоб маҳрум монд» (21, 7).

С. Айнӣ марди интизом ва интизомдӯст, шахсият бузурги таърихӣ ва ҷаҳраи дурахшони равшанфикр ва равшанбине буд, ки маҳдудияти идеологияи ҳукумронӣ сахтгирро бартараф намуда, меҳост миллатро ба асли ҳастӣ ва ворисияти таърихӣ бирасонад. “Айнӣ таъкид намудааст, - Раҳим Ҳошим, на фақат ба воситаи осори бокӣ гузоштааш ба мо бисёр

чизҳо омӯхтааст ва меомӯзад, балки ба воситаи ҳаёти шахсии худаш, тарзи зиндагии худ, муносибаташ ба кор, бо вазифашиношиш, бо риояташ ба интизом низ барои мо, хусусан барои ҷавонон аз бисёр ҷиҳатҳо намунаи ибрат шуда метавонад”(165, 15).

С. Айнӣ дар яке аз пурҳодиса ва пурошӯбтарин давраҳои таърихӣ халқи тоҷик тавалуд ёфта, зиндагӣ карда, дар охири ҳаёти умраш асари «Ёддоштҳо»-ро таълиф сохт, ки он як навъ асари ҷамъбасткунандаи ҳулосаҳои ҳаёти, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фалсафӣ ва бадеии муаллиф маҳсуб меёбад.

«Ёддоштҳо» дар адабиёти шӯравӣ тоҷик асарест, ки воқеаҳои муҳимтарини муборизаи синфӣ ва ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёти маънавии нимаи дуюми асри XIX-ро таҷассум намуда, ҳодисаву воқеаҳои гуногун тавассути симоҳои зиёд арзёбӣ гардида, шуури иҷтимоии халқ ва моҳияти замонро равшан ифода намудааст ва бо афкори баланди дилнишин, оташи сӯзони қалби пурэҷоз, равшанбаёнӣ, воқеънигорӣ, офариниши симоҳои наҷибу мутаассир мондагор ва дар хотир нақшгузор аст.

Айнӣ дар ин асар як давраи муҳими ҳаёти халқро басо фароҳу доманадор бо лавҳаю манзараҳои бадеӣ ва муносибати шахсиятҳои таърихӣ ба тасвир гирифта, бунёдкорӣ халқро дар симои оддитарин ва зеботарин одамон нишон дода, манзараҳои ҳудогоҳӣ ва бедорӣ иҷтимоиро таҷассум намудааст. Аксар симоҳои дар «Ёддоштҳо» тасвиршуда бо ғазлу камолоти инсонӣ мазмуну моҳияти афкори замонро ифода менамоянд. Чехраи Аҳмади Дониш дар тасвири Айнӣ аз намунаи чунин симоҳои таърихӣ мебошад.

Таҷқиқи бадеии саҳифаҳои ҳаёти дурахшони халқ, вобаста ба сарнавишти фардҳои барӯманди он ифодагари робита ва идомати наслҳо буда, ёрӣ мерасонад, ки шахс қаробати ҳудро ба халқ, ба таърих ва орзую умеди он эҳсос бикунад ва ормонҳои маънавиро асоси ҳар гуна ғайолияти илмӣ қарор дода, ҳастии маънавии халқ ва рисолати наҷибашро муҷассам созад. Дар ин замина таҷқиқи консепсияи эҷодӣ ва

адабии С.Айнӣ арзиши илмӣ, маърифатӣ ва ҳунари дошта, муайян намудани кашфи хусусияти ҳунари ва ҷанбаҳои иҷтимоию маърифатии осораш дар рушди минбаъдаи адабиёт, фарҳанги милли ва тамоюлҳои тамаддуни муосир аҳамиятнок мебошад. Таҳлилу таҳқиқ ва шинохти осори нависанда ормони тозаии нақди адабист ва ҳамзамон ба дарёфти гоӣ ва ҷараёни коргоҳи эҷодии адиб мусоидат намуда, мактаби ҳунарии ўро дар раванди ташаккул ва таҳаввули адабиёти муосири тоҷикӣ муайян месозад. Мутаассифона, дар баробари анҷоми корҳои зиёди илмию таҳқиқотӣ ҳанўз ба дараҷаи зарурӣ паҳлӯҳои гуногуни осори адиб ва коргоҳи эҷодии вай ҳамаҷониба таҳқиқ нашудааст. Аз ин дидгоҳ, таҳқиқи концепсияи эҷодӣ, падидаҳои ҳунари, ҷанбаҳои маърифатӣ ахлоқӣ ва бозтоби мактаби адабии нависанда ба раванди ташаккул ва таҳаввули насри навини тоҷикӣ имкон фароҳам меоварад,

«Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ асари мукамал, гуногунмавзӯ ва ғановатманди адабиёти муосири тоҷик буда, шарҳи ҳоли зиёиёни пешқадами охири асри XIX - ро равшан нишон додааст. Муаллиф равшанфикрон ва зиёиёни тоҷикро, ки пеш ва дар арафаи инқилоб дар Бухоро зиндагӣ мекарданд, тавассути шиносӣ аз аҳволу афкори онҳо кӯшиш намудааст, ки дар асараш ҳар чӣ пурратар маълумот дода, симо ва шахсияти онҳоро мучассам созад. Бинобар ин, дар «Ёддоштҳо» ҳақиқатан ҳам ҳаёти аҷибе тасвир шудааст, ки ба назар аксар маврид ғавқулода намуда, хонандаро ба ҳайрату тааҷҷуб монда, қудрати эҷодии каломи бадеъро дар осори нависанда равшан месозад.

Айнӣ манзараҳои гуногун ва рангоранги ҳаётро бо иқтидори азими рӯҳи қудратманд, ақлу заковат ва ҳикмати халқ ва неруи эҷозофарини зиёиён тасвир намуда, чунин симоҳои барҷастае, ки “ҳар кадоме хосияти ҷудогона, як саргузашти аҷибӣ ибратомўз, як тақдир тақрорнашаванда доранд, пеши дидаи мо ҷилвагар меорад. Он зиндагонӣ, он одамон як олами махсусро ташкил менамоянд, ки сар ба сар пандомўз буда, моро дар бораи таърих, дар бораи дирўз ва имрўз ба тафаккуру тааммуқ

мебарад, ба худ мафтун мекунад, баъзан меҳандонад ва баъзан аз хашму ғазаб меларзонад”(200, 247)

Дар ин замина дар адабиёти муосири тоҷик аввалин устои чехраи адабӣ Садриддин Айни шинохта шуда, ин жанр хусусан дар «Ёддоштҳо» такмил ёфтааст. Дар ҳақиқат, на фақат чехраҳои офаридаи Айни, балки шахсият ва симои наҷиби ҳуди ӯ боиси инкишофи жанри чехраи адабӣ дар адабиёти муосири тоҷик гардида, минбаъд шогирдон ва пайравони ӯ дар нақди адабӣ барои инкишофи он мусоидат намудаанд.

Шинохти шахсият ва таҷассуми симои равшанфикрон ва зиёиён дар «Ёддоштҳо» яке аз масъалаҳои марказӣ буда, ҳамчун ҷузъи сарнавиштсоз ва бақои ҳастии халқ аҳамият пайдо карда, мазмуни амиқи иҷтимоӣ гирифтааст. Дар шахсияти ҷунин ашхос моҳияти ҳастии инсон, замон ва набзу рӯҳияи ҳаёти иҷтимоӣ равшан ифода меёбад. Ба ин мақсад, муаллиф тавассути офариниши симои равшанфикрон дигаргунсозӣ, рушд ва пешрафти ҷомеаи Бухорои асри XIX-ро воқеӣ, пурра ва мукамал тасвир намудааст. Хусусан, дар қисмҳои сеюм ва чоруми асар, ки давраи ба муҳити зиёиёни пешқадам дохил шудани қаҳрамони асосӣ – Садриддинро тасвир менамояд, намоёндагони гуногуни зиёиён пай дар пай дучор шудан мегиранд.

С. Айни як силсила симои аҳли илму адаб, муллоҳо ва муллобачагони равшанфикрро тасвир намудааст, ки ҳар кадомашон феълӣ атвори ҳос дошта, ба дараҷае дар бораи масъалаҳои муҳимми ҳаёти иҷтимоӣ фикр мекунанд. Аксарияти онҳо аз вазъияти мавҷудаи тираву тоқатфарсо дилтанг ҳастанд ва баъзеашон ба ҷустуҷӯи роҳҳои ислоҳи он даромаданд. Нависанда чехраи адабии зиёиёни эҷодкорро дар асоси фактҳои зиндагии онҳо, ки бевосита дида буду дар хотираш нақш баста буданд, ё ки аз забонҳои персонажҳои дар ҳаёт буда тасвир намудааст. Ӯ қўшидааст, ки таҳайюлотӣ бадеиро ба воқеият наздик созад, далелу санадхоро ба он шакл, ки дар ҳақиқат ба вуқӯъ омада буданд, баён намояд. Бинобар ин, дар ин бобҳо унсурҳои бадеӣ камтар буда, нақли публицистӣ бештар аст ва он ҳам гоҳ ба услуби илмӣ ҳамоҳанг шудааст.

Дар «Ёддоштҳо» чехраҳои равшанфикрон ва зиёиёни гуногун, ки дар ин марҳилаи сарнавиштсозии таърихӣ тоҷикон нақши муҳим гузоштаанд, тасвир шудааст. Махсусан, Аҳмади Дониш, Шамсиддин Шохин, Шарифҷон Маҳдум (Садри Зиё), Садри Сарир, Мулло Туроб, Мулло Амон, Ҳочӣ Маҳдум, Абдулмачиди Зӯфунун, Яҳёхоча, Мирзо Азими Сомӣ, Содикхочаи Гулшанӣ, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат, Мирзо Ҳаити Саҳбо, Азизхочаи Азиз, Қорӣ Абдулкарими Офарин, Ҳочи Абдулазиз ва монанди инҳо шахсоне мебошанд, ки дар пешрафти афкори иҷтимоӣ мақоми шоиста доштанд. Ҳаёти аксари онҳо пурфӯча, тезутунд ва ноком гузашта, бо рӯҳияи номуродӣ, норозигӣ, эътироз ва ҳасрату надомат зиндагӣ доштаанд.

Садриддин Айнӣ ба иқтисоди рӯҳияи эҷодӣ ва бунёдкирии халқиродаи қавӣ дошта, ба симои намоёндагони заҳматкаш ва зиёиёни пешқадам эътибори махсус дода, муносибат ва рафтори беадолатонаи табақаҳои истисморгарро воқеъбинона ифода менамояд. Тасвирҳои дурахшон ва ғайолияти ҳасратмандонаи равшанфикрон ва зиёиён тимсоли он аст, ки муаллиф ба ҳаёти маънавии халқ ва намоёндагони барҷастаи он муҳаббати азим дорад ва бо назари дақиқ ва санъату маҳорати беназир онро равшан инъикос менамояд.

Зарурият ва омӯзишу баррасии ин матолибро донишманди шинохта Акбар Турсунов бамаврид нигошта, қайд менамояд, ки "фарзандони мутафаккиру неруманди халқу ватани худ ва заминро осмони меросии аҷдодонро дӯст надошта, ба марзу буми бегона меҳр бастан амри муҳол аст"¹ (166, 95).

Дар чунин тасвиркориҳо шахсияти адиб ва вичдони ӯ, ҷунбишҳои фикрӣ ва наҳзатҳои иҷтимоӣ дар муҳити зиндагонии иҷтимоӣ реша мегирад, бархурд ва худнамоӣ мекунад. Ин аст, ки Айнӣ муборизаю фӯчаҳоро барои озодӣ ва инсофу адолати иҷтимоӣ дар даврони шикасту ворунии таърихӣ дарёфта, бо маърифату завқи афкори санъатшиносӣ, истеъдоду суҳансанҷии беназири ҳеш, олами рӯҳонии ҳамасронашро пурра гардонда, ба таъкиди адиби маъруфи қирғиз

Ч.Айтматов “халкро дар арсаи таърих дар шахси одамони нек таҷассум мекунад”(52, 34).

Дар баробари ин, тасвири манзараҳои даҳшатноки даврони истибдоду зулму ситам, ғаъолият ва хислатҳои аъёну ашроф ва золимони замонро воқеъбинона инъикос намуда, сифатҳои умумии иҷтимоӣ ва хусусияти фардии онҳоро равшан зоҳир гардондааст. Ба ин восита мубориза, рӯҳия ва табиати халкро дар муборизаю ғоҷаҳо ба сӯи озодӣ ва инсофу адолати иҷтимоӣ таҷассум месозад.

Дар “Ёддоштҳо” шахсият ва чеҳраи шукӯҳманди равшанфикри барҷаста ва маорифпарвари ғаъол Шарифҷон Маҳдум (Садрӣ Зиё) намоён мегардад, ки шахси донишманд, ҳомӣ ва мураббии як қатор адибони пешқадам ва тозафикрони тараққиҳои замон буд. С. Айнӣ дар «Таърихи инқилоби Бухоро» (1920), «Муҳтасари тарҷимаи ҳоли ҳудам» (1940) ва «Ёддоштҳо» (1948-1953) дар бораи нишебу фароз ва нооромиву ғоҷаҳои зиндагонӣ, зиддияту ихтилофот, дӯстон ва ҳамсӯҳбатон, лаҳзаҳои ҳаёт ва симои адабии вай бо ихлосмандӣ ва меҳру муҳаббат маълумоти нодир ва воқеъбинонаи пурарзиш медиҳад. Гарчанде ахбор ва нигоштаҳои Айнӣ пароканда бошанд ҳам, басо ибратомӯз буда, ба таъкиди М. Шукӯров “бо андак шарҳу эзоҳе аз осори ҳудӣ Садрӣ Зиё бештар аҳамият хоҳад дошт” (113, 3).

Тибқи маълумоти Айнӣ “Шарифҷон Маҳдум писари дуҷуми домолло Абдушуқӯри қозикалон (манзур Абдушуқӯри Оят) аст, ки ӯ аз Бухоро буда, падар ва бародаронаш ба касби шустагарӣ машғули доштанд... “Шарифҷон –маҳдум одами баландқомат, сафедрӯй, мешчашм, хурмориш буда..., дар хушхатӣ, хушсаводӣ, шеърфаҳмӣ ва маърифатдӯстӣ дар байни муллозодагони Бухоро қариб ягона буд” (9, 9).

Айнӣ охириҳои моҳи сентябри соли 1891 бо даъвати Шарифҷон Маҳдум барои хизмат ба ин ҳавлӣ омада, дар муҳити маърифатии он аз хурдӣ тарбия ёфтааст. Ҳавлии Шарифҷон Маҳдум ҳамчун китобхона ва меҳмонхонаи ғозилон ва зиёиёни давр буд. Ин ҳавлӣ “дар ҳар ҳафта се

шаби таътил- сешанбе, чоршанбе ва панҷшанбе одатан ранги анҷумани шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкоронро мегирифт” (9, 10).

Айнӣ аз тарбиятдидагони ҳавлии Шарифҷон Маҳдум буд ва вазифаи пешхизматиро адо намуда, ба Мирзо Абдулвоҳид, Мирзо Бадеъ ва модари Шарифҷон Маҳдум ёрӣ дода, аз сӯҳбатҳои адабӣ озодона истифода мекард, материалҳои ибтидоӣ, лекин муҳими адабии худро аз аҳли ин ҳавлӣ гирд оварда, бо кулли шоир ва шеършиносон шинос ва ҳолдон мешуд. Айнӣ ба аҳли ин маҳфил чунин гуфтаанд: “ба касоне ки донишманд ва озодфикри ҳамон замон ба шумор мерафтанд, ба латифагӯён ва суҳанварони замон, ки аз шунидани гапҳои онҳо ҳазинаи дониши кас аз лафз ва маънӣ пур мешуд, ҳамсӯҳбат мешудам ”(9, 45).

Дар ин ҳавлӣ афкори маорифпарварӣ ва ислохотхоҳии мутафаккири бузург - Аҳмади Дониш диққати равшанфикрони тараққиҳоҳ ва озодандешро ба сӯи худ кашида буд. Шарифҷон Маҳдум яке аз дӯстдорони афкори Аҳмади Дониш буд ва ба ӯ эҳтирому самимияти беандоза дошта, ба мақоми шахсияташ баҳои баланд меод. Айнӣ таъкид менамояд, ки “Шарифҷон Маҳдум ошиқи асарҳои Аҳмад – маҳдум буд” (7, 444).

Натиҷаи чунин иродату садоқатмандӣ буд ки китобати нусхаи муътабари “Наводир-ул-вақоъ”, ки дастнависи ҳуди Аҳмади Дониш аст, ба рӯнависии пинҳонӣ ба шоир ва хушнависи хушсалиқа Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим супорида шуд. Бо анҷомёбии китобат Садри Зиё муқоисаву муқобилаи нусхаи навро ба Мунзим, Ҳайрат ва Айнӣ фармуд ва дар натиҷаи шиносӣ ва дарки мафҳуми “Наводир-ул-вақоъ” ба онҳо диғаргунии андеша ва “инқилоби фикрӣ” пайдо шуд.

Шахсият ва чехраи адабии Шарифҷон Маҳдум дар муносибат ба шарикдарсон, дӯстон, меҳмонон, фозилону шоирони замон ва умуман табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ равшан гардидааст. Айнӣ ба Садри Зиё ихлос ва муҳаббати зиёд дошт, аз сӯҳбатҳои маърифатомӯзу хушсаводӣ ва нозуктабияташ баҳраи фаровон бардошта, ӯро “аввалин тарбиятгари маънавии худ” медонист (9, 50) .

Дар маҷлисиҳои хонаи Шарифҷон Маҳдум аз бадкирдориҳои ҳокимон ва аъёну ашрофзодагонӣ замони шикоят мерафт ва ҳамчунин хубиҳои шахси намоён низ зикр меёфт, ки Айнии хурдсол ба он гуна одамҳо муҳаббат пайдо карда буд. Дар “Ёддоштҳо” якҷад нафари онҳоро ёд мекунад ва дар бораи Аҳмади Дониш, Шамсиддин Шохин, Шарифҷон Маҳдум, Садри Сарир, Мирзо Ҳаити Саҳбо, Азизхоҷаи Азиз, Ҳомидбек, Абдулмачиди Зӯфунун, Яҳёхоҷа, Қорӣ Абдулкарими Офарин ва дигарон маълумоти пураарзиш медиҳад, ҳислату характерва симои онҳоро равшан месозад. Нахустин шиносии Айний ба Аҳмади Дониш дар ҳамин ҳавлӣ ҳангоми ҷамъомади рушанфикрон, шоирон ва ғозилони Бухоро сурат гирифта, ин “зои бузург” диққати ӯро ба худ мекашид, танқид ва тавсифҳои зидди якдигари аҳли илму адаб ва муллоҳои ифротӣ ҳайрат ва тааҷҷуби ӯро афзун месохт.

“ Як қисми ин табақа, таъкид менамояд С. Айний, - Аҳмад Маҳдумро дар назди шогирдон шайтон шуморад, қисми дигараш ӯро дар некӣ ба дараҷаи ғаришта мебаровард. Азбаски ман аз рӯи дарёфти худ аҳли маҷлисиҳои Шарифҷон Маҳдумро одамони дурустқирдор медонистам, аз рӯи гуфтаҳои онҳо муҳаббатам дар ҳаққи Аҳмад Маҳдум рӯз то рӯз зиёдтар ва ҳавасам ба ғамидани аҳволи ӯ соат ба соат афзунтар мегардид” (9, 29).

Дар ғаслҳои ҷудогонаи “Ёддоштҳо” доир ба ҳислатҳои хусусии Шарифҷон Маҳдум, муносибати ӯ бо мардум, алаҳхусус ҷавонон, аҳволи муаллиф дар ҳавлии мазкур ва шахсияти ӯ ба хубӣ ёд мекунад. Шарифҷон Маҳдумро аз ҷумлаи маорифпарварон ва тараққиҳоҳони замони доништа, таъкид менамояд, ки “қобилияти баландро хуб тақдир мекард ва барои инкишофи қобилияти он гуна ҷавонон бо воситаҳои, ки аз дасташ меомад, ёрӣ меод. Ба вучуди калонзодаи замони феодалий буданаш ба одамҳо хоксорона муносибат мекард ва ба ҳеҷ кас ба назари таҳқир наменигарист” (9, 44).

Дар тасвири Айний зиёиён аз аҳволи мардум, аз дарду ғами онҳо бепарво нагашта, ғамшарикӣ муздурон ва ҷабрдидагон буда, бо фикри

ислоҳи беадолатӣ ва бедодгариҳои муҳити иҷтимоӣ бо нафрату адовате, ки нисбат ба золимон доштанд, зиндагӣ мекарданд. Бо эътироз ва норозигии рӯйрост ҳаракати ғайилонаро ташвиқ мекарданд. Тимсоли барҷаста ғайолияти Шарифҷон Маҳдуми Муътасим (Садри Зиё), ки аз пайравони Аҳмади Дониш буда, сабабгори оғози ғайолияти интиқомхоҳонаи Шуқурбек гардидааст. Ин мазмун дар ҳолате ки Шуқурбек аз Муътасими раис ёрмандӣ илтимос мекунад, баръало мушоҳида мегардад.

- «Барои илочи кори ту аз дасти ман ҳеҷ чизе намеояд. Мо дар замоне зиндагӣ карда истодаем, ки ҳеҷ кас ғами дигареро намехӯрад ва хӯрда ҳам наметавонад. Аз зулми золимон ва ҳокимон, ҳатто ба ҳуди амир шикоят кардан ҳам ҳеҷ ғоида надорад. Ҳар кас давои дарди худро бояд худ кунад. Барои ситонидани ҳаққат ва ҳифзи номусат, агар аз дастат ояд, худат коре кун, вагарна ба тақдират тан деҳ!

- Вақте ки зolim зулм кардан меҷӯҳад, ҳеҷ гоҳ аз ягон муфти намепурсад, ки зулм дар шариат равост ё не? Он мазлум аҳмақ аст, ки интиқомгирии худро ба шариат мувофиқ кардан хоҳад. Мазлуми боақл он аст, ки «давои курут оби гарм» гӯён худ ба фикри худ амал карда кор барад, на ба фикри муфти» (9, 72-73).

Ин ҳолат ташвиқи рӯйрости Шуқур дар мавриди интиқомгирӣ ва оташи ғазаб ва интиқомчӯӣ аланга задани ӯ буда, на танҳо рӯҳияи эътирозу норозигӣ аз ҳалқи меҳнаткаш ба зиёиёни пешқадам, балки бедорӣ ва ба ҷунбиш омадани баъзе зиёиёнро ифода намуда, ба қувваи исёнкори иҷтимоӣ таъдил ёфтани мунаваффикронро собит месозад.

Нависанда ҷузъиётеро бармегузинад, ки Шарифҷон Маҳдумро начибзода, покизарӯзгор, озода, хоксор, шикастанафс, ширинкору шӯҳ, бетақаллуф, хушмуомила, нозуктабиат ва “аввалин тарбиятгари маънавии худ” медонист. Китобхонаи Шарифҷон Маҳдум бехтарин ва бойтарин китобхонаҳои хусусии шаҳри Бухоро буда, нодиртарин китобҳо нигоҳдорӣ ва ба хидмати аҳли илму адаб гузошта мешуд, ки

“барои як талабаи маъниҷӯй як хазинаи маълумоти беинтиҳо буд” (7, 45).

Дар ин “мактаби адабиёти давра” (манзур ҳавлии Шарифҷон Махдум) ва дарسخонаи адабӣ аҳли маҳфил шеърхонӣ мекарданд, меёёрҳои бадеият мечустанд ва таҳлилу баррасӣ менамуданд. Дар робита ба ин, Айнӣ таъкид менамояд, ки Садри Зиё “девонҳои классикҳо ва китобҳои ҳикояро бисёр мутолиа мекард ва ҷойҳои ғавқулода ва дилчаспи онҳоро ба ман ва Мирзо Абдулвоҳид хононда ва худ гӯш медод, ҷойҳои ғалатхондаи моро тасҳеҳ мекард ва ҷойҳои мо намефаҳмидагиро эзоҳ дода мефаҳмонд” (7, 45) .

Муаллиф дар аксар лаҳзаҳо дар қиёс ба воқеият ба дарунмояи тасвир менигарад. Ба аҳволи ҳубу бади худ дар ин ҳавлӣ воқеъбинона назар дӯхта, аз як ҷониб ба донишманд ва озодфикрон, латифагӯён ва суҳанварони замон хазинаи дониш, лафз ва маъниро пур мекард, аз ҳамсӯҳбатӣ мутолиа ва шарҳи ҳикояти китобҳои гуногун, ислоҳи хатоҳо ва эзоҳи нофаҳмиҳо аз Шарифҷон Махдум сабақи ибратомӯз мебардошт. “Китобхона, ки беҳтарин ва бойтарин хазинаи дониш ва маълумоти шаҳри Бухоро буд, нодиртарин китобҳо пайдо мегашт ва ба толибилми маъниҷӯй дастрас буд. Ҳамзамон, ба шахсияти хизматгор нарасидани ҳучаин (манзур Шарифҷон Махдум) ва ман барин хизматгори саҳроӣ навозишкорона муомила кардани ӯ, дар замоне ки ҳучаинони дигар ба хизматгори худ бе дашном ва нафрини кӯчагӣ як даҳон нон намедоданд, дили маро бурда буд” (9, 46).

Аз ҷониби дигар, бади аҳволи Айнӣ дар ин ҳавлӣ аз хизматҳои вазнин, душвориҳои тадрис, танқсии вазъи моддӣ, пӯшок, либосворӣ, пойафзол зоҳир мегардид. Бади аҳвол ва ноҳинҷорӣ кайфияти ӯ дар он зоҳир мегардид, ки ба хизматҳои вазнини тоқатнопазир, либосҳои аз қор баромада, чиркин, кафшҳои дарида нафрат дошт. Айнӣ таъкид менамояд, ки “дар ин хонадон бе музду миннат ва бе ҳеҷ мақсади оянда танҳо бо мақсади шикамро сер карда ба дарسخонӣ машғул шудан қор мекардам. Вақте ки бисёрии қор ба дарسخониам монёш шуд ва бе либос

гаштан тоқатфарсо гардид, ман дар фикри халос шудан аз ин даргоҳ афтодам” (9, 49).

Ҳамчунин, дар тасвири Айнӣ Шарифҷон Маҳдум дар айнӣ ҳол сарфачӯ, ҳасис ва аз ҳислатҳои ба ҳудаш номуносиб кӯбкорӣ (асптозӣ) ва мурғбозӣ завқ мебурд. Ин буд, ки Айнӣ баъд аз хизмати ҳаштмоҳаи бегаразу бетамаъ ва бемузду миннат ва ихлосмандии навмеду ноком бе хабар додан ва рухсат гирифтани аз ҳуҷаини нозуктабиат ва навозишкораш ба фаррошии мадрасаи Олимҷон меравад. Айнӣ таъкид менамояд, ки “ман ўро ранҷондан намехостам, чунки ҳарчанд ман аз вачҳи моддӣ аз вай норозӣ бошам ҳам, маънан ўро ҳурмат мекардам ва аввалин тарбиятгари маънавии худ медонистам” (9, 50).

Шарифҷон Маҳдум ба Айнӣ ва Мунзим самимияти хос дошт, онҳоро “вафокешӣ мардум”, ду чашми хеш ва болу пари мурғи дил меҳисобид (113, 148).

Вай Садриддини ҷавонро “аз фазои мазҳабӣ ва огандаи рукуду сукути Мулло Абдусалому ёронаш берун кашид ва вориди дунёи шеърӣ адаб гардонид” (51, 23).

Ба Абдувоҳиду Садриддин ашъори классиконро меҳонду шарҳ меод ва меҳост онҳо “Шоҳнома” бихонанд, худ гӯш меод ва ҳатоҳояшонро ислоҳ месохт. Чунин муносибати ғаму нарми Шарифҷон Маҳдум дили маҳзунӣ онҳоро тасхир мекард ва ба оянда умедвор месохт ва ин буд, ки Айнӣ дар ин айём осори Ҳофизу Камолро аз ҳуҷраи дӯсташ Мирзосолех ёфта, бо шавқу шӯр меҳонд ва саргарми омӯзиши адабиёт шуд.

Дар баробари ин, нахустин эҳсоси норозигӣ ва нафратро аз ҳукумати вақт зерин таъсири маҳфили адабии ҳавлии Шарифҷон Маҳдум пайдо намуда, минбаъд бо шиносоии “Наводир-ул-вақоеъ”-и Аҳмади Дониш тафаккури нав ва “инқилоби рӯхӣ” бедор шуд. Чунин ҳамдилӣ ва ҳаммаслакӣ дар охири ҳаёти умраш ба дӯстиву бародарӣ табдил ёфта, пайванди маънавӣ ва садоқатмандиашонро қавӣ гардонид.

Тибқи ахбори Айнӣ Шарифҷон Маҳдум баҳори соли 1895 хатми мадраса карда, ба ин муносибат тӯи калон ташкил дод ва Айниву

Мунзим ба ин маърака даъват шуда, ба ин восита ҳамкорию ӯ дубора барқарор гардидааст. Дар ин айём нахустин шеърӣ худро бо таҳаллуси “Айнӣ” бо номи “Ғули сурх” эҷод намуда, ба Шарифҷон Маҳдум барои таҳрир пешниҳод намуд. Ӯ шеърро “бе ҳеҷ танқид таърифи муҳолиғадор кард ва дар паси он таъриф ба ман фармуд, ки барои падари марҳумаш-домулло Абдушуқри қозикалон таърихи вафот навишта диҳам” (7, 222-223).

Чунин нуқтаҳои танзомез ва тазоди дарунмояи тасвир дар “Ёддоштҳо” аз ғуноғунпахлуӣ, характери мураккаб, печида кардани шахсияти комил ва мавқеи воқеънигорӣ ошкораву масъулиятшиносии муаллиф дарак медиҳад.

Дар “Ёддоштҳо” симои шоир Муҳаммадсидиқи Ҳайрат (1878 -1901), ки ҳамқисмат ва дӯстони Айнӣ буд, ҷолиб ва мутаассир тасвир шудааст. Нахустин шиносоии Айнӣ бо Ҳайрат зимистони соли 1895 дар мадрасаи Бадалбек тавассути Мулло Эшонқул, ки дар ҳамсоҳхучрааш буд, амалӣ гардидааст. Онҳо ҳамсолу ҳамдарс бошанд ҳам, Ҳайрат дар назарияи шеър нерумандтар буд ва аз ин сабаб Айнӣ ӯро устои хеш медонист ва нахустин шеъраш “Ғули сурх”-ро бо маслиҳати ӯ тақмилу таҳрир карда буд.

Дар шинохти Айнӣ “Ҳайрат як ҷавони қадпасти гарданкӯтоҳ, лоғарбадани сиёҳчеҳра, чашмаш сиёҳ буда, лекин чунон ки меғӯянд “роғ - роғ мерафт”, яъне ба ҳар чиз бо ҳайрат ва хомӯшона нигоҳ карда меистод. Таҳаллуси “Ҳайрат” чунон ба шахси ӯ муносиб афтода буд, ки ман бо дидани вай ва мулоҳизаи маънии таҳаллусаш дар ин муносибати пурраи таҳаллус ба шахси шоир дар ҳайрат афтодам” (9, 224).

Айнӣ ҳангоми мулоқоту пурсупоси нахустин ба чеҳра ва чашмони ӯ диққат дода, ба хотир меоварад, ки “ин ҳамон ҷавони лоғарбадани маҳдум аст”, ки ханӯз ду сол пеш, соли вабои Бухоро, дар деҳаи Регзор дида ва дар ҳолати бемории саҳт ба ӯ бисёр ғамхориҳо ва дилсӯзҳои одампарварона карда буд, вагарна “ҳамон рӯз дар роҳ, дар хоки хорӣ талаф шуда рафта нам мумкин буд” (9, 224).

Ҳайрат ҳамсол ва ҳамдарси Айни буда, аз диди ӯ хурдсоли хурдҷусса, хушсавод, хушхат, шеърфаҳм, дорои истеъдоди баланд, қобилияти ғавқулода ва қувваи ҳофизааш қавӣ намудор гардида, дар сарфу наҳви забони араб ва мантиқ маҳорати тамом пайдо карда буд. Тибқи ахбори Айни: “ба саҳтӣ зиндагӣ мекард, китобҳои дарсӣ ва адабиро ба орият ва амонат мегирифт, аз ҳисоби вақфи хучраи мадрасагаш умр мегузаронд.(9, 232)

Айни аз шиносӣ ва бардошти маънӣ аз ғазали “Мунозира”- и Ҳайрат равон, содда, ҳамафаҳм, дилҷасп ва бо камоли маҳорат баргузида шудани онро таъкид намуда, ҳамзамон маҳораташро “монанди нигинакорихои нодиркорона... бар зидди ташбеҳҳои ғайритабии обшустайи шоирони гузашта” баён месозад (9, 227).

Аммо ӯ намехост, ки мардум ва атрофиёнаш қувват ва иқтидори шоирии ӯро бифаҳманд ва ба сифати шоир шиносанд. Айни намехост, ки “он гавҳари ноёб дар қаъри баҳри амиқи гумномӣ пинҳон монад” ва аҳли илму адаб “аз ин яктои замон ва даврон хабардор гарданд ва ба ӯ баҳои сазоворе диҳанд” (9, 227).

Дар баробари ин дар нигоштаҳои Айни аз санъати баланди шеъри мазкур ва хубиҳои он пай бурдани Шарифҷон Маҳдум ва аз таъби як ҷавони хурдсол ва латоифи шеъри ӯ шубҳа пайдо намудан пӯшида намемонад: “-Ман гумон намекунам, ки як ҷавони хурдсоли замони мо ин гуна шеъри баланд гуфта тавонад” (9, 228).

Айни Ҳайратро ба ҳузури Шарифҷон Маҳдум даъват менамояд, ки бо хушнудӣ пазируфта мешавад ва ӯ чунин изҳор мекунад:

“-Ба Шарифҷон-маҳдум, ки фозили машҳури замони мо буда, ҳавлии ӯ мактаби адабиёти ҳамин давра аст, алоқа бастан ва шинос шудан бад нест (9, 228).

Дар вақти ба хонаи Шарифҷон Маҳдум рафтани онҳо шоирон Лутфӣ, Таҳсин ва Мунзим дар ҳавлӣ сӯҳбат доштанд ва соҳибхона аз дидани қиёфаи хурдтараки назарногири Ҳайрат нобовариаш ба соҳибияти шеър боз ҳам афзун шуд. Аммо, пас аз он ки бо хоҳиши ӯ як

газали нӯхбайтаи ба тақлиди Бедил навишташударо, ки ба падараш мансуб буд, барои мухаммас бастан мефармояд, пас аз як рӯзи танзими мухаммас ва ба Шарифчон Махдум ҳамчун армуғон пешниҳод мегардад, ба қувваи тахайюлотии эҷодии Ҳайрат қоил шуд ва “ӯро яке аз нодирони даврон шумурд” (9, 229).

Ҳайрат тавассути дӯстӣ бо Айнӣ ва дӯстони ӯ Мунзим, Ҳомидхоҷа ва Абдухалил Махдум наздик шуда дар мушоира ва суҳбатҳои равшанфикрони маҳфили Шарифчон Махдум иштирок намуда, баҳра мебардошт. Мутаассифона, дере нагузашта, бинобар гирифториаш ба бемории сил бармаҳал дар айёми 24 - солагӣ аз олам даргузашт. Марги нобаҳангоми Ҳайрат мусибат ва мотами тоқатфарсо барои Айнӣ буд, ки аз вафоти падару модараш андӯхгинтар ва талх менамуд.

Тибқи маълумоти Айнӣ дар “Ёддоштҳо” баъд аз вафоти Ҳайрат шуҳрат ва эътибори ӯ бештар афзун гардида, аҳли адаб ба афкори адабиаш рағбат ва тавачҷуҳ намудаанд. Махсусан, Шарифчон Махдум ин шоири ҷавонмарги хушиестеъдодро “нодири даврон”, “ҷавони хирадманди некӯниҳод”, “забардасти майдони донишварӣ”, “чу булбул навосанҷ”, дилпазир, нуктапардоз, ҳайратангез ва содиқулқавл тавсиф намудааст (9, 239).

С. Айнӣ минбаъд ҷузъиёти аҳвол ва шинохти симои Ҳайратро дар “Ёддоштҳо” ба ҳар муносибат ёдоварӣ менамояд. Махсусан, дар қисми чоруми “Ёддоштҳо”, дар айёми зиндагиаш дар мадрасаҳои Ҳоҷӣ Зоҳид, Лаби Ҳавзи Арбоб ва Кӯкалтош хангоми суҳбату ҳамнишиниҳо бо панҷ нафар қорӣ Абдувоҳид, қорӣ Усмон, қори Шариф, Мирзо Иброҳими Субҳӣ ва Ашрафҷони сандуқсоз ҳамкорӣ намуда, онҳоро бо шарикдарсону дӯстонаш шинос менамояд ва дар ин замон Ҳайрат ҳамчун “тарҷумони дили ҳамаи дӯстон”, “ҷавони ростқавли сангин”, сирфознакунанда ва дар маҷлисҳои адабӣ “зиннатбахши давраи дӯстон, “гули сари сабади бўстон” шинохта шудааст (9, 310).

Дар баробари ин, минбаъд дар қисми чоруми “Ёддоштҳо” ҷузъиёти аҳвол, шинохти шахсият ва симои наҷиби Ҳайрат дар ҳолатҳои суҳбату

нишастҳои дӯстон ва шарикдарсони Айнӣ, базмҷӯӣ ва базмтамошокуниҳо ба некӣ ёдоварӣ шуда, шахсияти начиб ва чехраи адабии ӯро ба хубӣ намоён месозад.

Дере нагузашта маҷлисиҳои савту наво созмон дода, дӯстон гирди ҳам омада аз хунари санъаткорӣ ва овозхонии Камоли Ҳофиз, Начми Ҳофиз, Ҳомид Савтӣ ва дигарон баҳра мебардоштанд. Базмҳо “қашшоқона”, вале “чамшедӣ” баргузор мегардиданд. Дар ҳамин айём Айнӣ бори нахуст ҳофиз ва шашмақомхони машҳури самарқандӣ Ҳочӣ Абдулазизро мебинад, “нағмаи дутор ва овози дилнавози ӯро дар ин маҷлисиҳо мешунавад” (9, 321).

Ҳочӣ Абдулазиз - Ҳочӣ Абдулазиз Расулов, (1852-1936) ҳофизи машҳури тоҷик ва устои забардасти “Шашмақом” буда, дар инкишофи санъати мусиқии халқҳои тоҷику ўзбек хизмати босазо кардааст. Дар “Ёддоштҳо” симои Ҳочӣ Абдулазиз ҳамчун хунардони маъруф ва маҳбуби халқ намоён мегардад. Нахустин мулоқоти Айнӣ бо ӯ дар шабнишинии мадрасаи Лаби Ҳавзи Арбоб доир мегардад, ки дар қисми чоруми “Ёддоштҳо” тасвир шудааст. Дар навиштаҳои муаллиф то ин замон хунари санъатварӣ ва нағмаи созу марғулаи овоз ва таърифу тавсифи Ҳочӣ Абдулазизро аз дӯстдорон ва муштокони санъати мусиқӣ шунида будааст. Махсусан, Ашрафҷони сандуксоз, ки борҳо дар Самарқанд ӯро дидааст, дар базмҳояш иштирок намуда, бо таърифу тавсиф “шавқи дидор ва ҳаваси шунидани нағмаи дутор ва овози фараҳбори ӯро дар дили онҳо бедор мекард” (9, 322).

Дар тасвири Айнӣ аз лаҳзаҳои нахустин новобаста аз мушкilot ва танқисии рӯзгор даъвати базми ӯро хоста, бо ҳасрати дурии дидор муштоқи шунидани “нағмаи соз ва овози дилнавози ӯ” мебошад. Ин аст, ки овозаи ба тӯйи яке аз калонҳои Бухоро даъват шудани хунардон ва созандаи машҳур Ҳочӣ Абдулазиз барояш “умеди тоза ва шодмонии беандоза” мебахшад ва мақсад мегузорад, ки дар катори “дойрахабарҳо” ба базм рафта, ба дидори ӯ мушарраф гардад ва “бо умедвории дилафрӯзнигарони он рӯзи фирӯз” мешавад. Айнӣ таъкид менамояд, ки

“окибат он рӯз фаро расид ва шабонгоҳ овози дойра ба фалак печид. Мо хам дар катори оммаи базмгардони шахр, бе ҳеч даъват, мувофиқи расму одати Бухоро, бо шунидани хурӯши дойра “дойрахабар” шуда ба он ҷо рафтем” (9, 322).

Табиист, ки минбаъд нависанда ба ҷузъиёти муҳит, воқеияти ҳаёт, рӯҳия ва набзи замон, меъёрҳои арзёбии шахсияти хунарӣ, андеша ва бозёфтҳои эҷоди тафаккури бадеӣ кӯшида, майл ба тасвири ҷаҳони ботинии афроди рӯшанфикр, некандешӣ бар пояҳои маънавият ва ахлоқ менамояд. Дар натиҷа, бо камоли меҳру садоқат ба шахсияти хунарӣ ва олами ҷурасрои санъат нигариста, бо вожаҳои зебову таъбирҳои хушоянди гушнавоз ва ибораҳои мумтанеъи халқӣ матлаби хешро ифода мекунад.

Дар тасвири нависанда дар ҷойи баргузории базми суруд аз бисёрии тамошобинон “ҷойи сӯзан задан набуд”, “ҷашм кушода нафас кашидан мумкин набуд”, “аз ҳучуми тамошобинон дар даври уйғур (доирае, ки ба дар он оташ месӯхт - Б.Г.) базӯр доираи тангери нигоҳ дошта буданд, ки дар он дойрадастон қатор нишаста осмонкаф дойра менавохтанд ва раққосон гӯё ки рақс мекарда бошанд, ҷашмони худро молиш дода, дар даври уйғур метохтанд” (7, 323).

Дар интизории нигарони баромади Ҳочӣ Абдулазиз ҳамаи ҳаваси гӯшу ҷашми ҳозирин ба ҳаёли дидани дидори ӯ банд буд, овози дойра ва суруди дойрадастонро наشناда, ҳар қадар тарабангез бошад ҳам, рақси раққосонро надида мегирифтанд. Дар интизории хунарманди санъаткор ҷароғҳо афрӯхта, бой ва бойбачаҳо бо либосҳои ҷурқимат ба худ зиннат дода, мағрурона менишастанд ва диққати аҳли нишаст ба шахсе нигаронида шуда буд.

”Дар пештоқи хона, - таъкид менамояд Айнӣ, як одами қадпасти бориқманаҳи худрӯи сиёҳҷеҳраи тангҷашм, ки ришаш сиёҳи тунук ва кӯтоҳ буда, аз пешонааш туршии қалонгирӣ ва худписандӣ меборид, менишаст. Либосҳои таҳ ба таҳ ва қабат ба қабати ин одам хеле қиматбаҳо буда..., як пӯстии почасиёҳи аъло ҳам бар тан дошт” (9, 324).

Азбаски ба болои сари ин одам дар тоқчаи меҳмонхона як дутори чиладор овезон буд, тахмин менамуданд, ки шояд Ҳочӣ Абдулазиз ҳамин кас бошанд. Аммо дили Садриддин ин тахминро қабул надошт, зеро ба таъкиди ӯ “афту башараи гургонаи чашмтанги бадхоҳона, пешонаи турши ғазабнишона, қиёфаи мутакаббирона ва худписандонаи ӯ дар дили ман нанишаста буд ва дили ман намехост, ки Ҳочӣ Абдулазизе, ки мо солҳо боз симои ӯро ғоибона мисли як симои санъати рӯҳафзо дар хаёли худ мучассам карда гашта будем, ҳамин одами нафратангез бошад” (9, 324).

Албатта, ин тахмин ғалат буд ва бо пурсиши нависанда пешхизмат чунин ғалатфаҳмиро оҳанги таънаомез зад ва ба пурсиш чунин баён дошт: -Як созанда ин қадар шаъну шавкат ва зебу зиннатро аз кучо меёфт. Ин кас Муҳаммадраҳим – Тойчаи самарқандӣ мебошанд, ки аз бойҳои машҳури дунё буда, Ҳочӣ Абдулазиз барин чанд нафар یتим ва хизматгор доранд” (9, 325).

Садриддин аз суҳанони таънаомези “он косалеси бой” ранҷида бошад ҳам, аммо шод аз он буд ва шукр мекард, ки “ҳар чӣ, ин одами бадбашара Ҳочӣ Абдулазиз шуда набаромад” (9, 325).

Дар баробари ин, бо дидани Ҳочӣ Абдулазиз нависанда таассуроташро чунин баён месозад:

“-Мо бо ин одам, монанди домодшавандагони замони пеш, ки ба арӯсшавандагонашон аз болои девор ва ё тарқиши дар нигоҳ мекарданд, аз шишаи тиреза ба камоли шавқу ҳавас ва диққат чашм дӯхтем: он одам як шахси хурмоимӯи сафедрӯи кушодапешоние буд, ки гӯё чашмони обдори меҳрангезаш баробари лабони хандаомезаш табассум мекарданд. Ӯ дар зери либосҳои одии тоза ва озода хандон, шукуфон нишаста паҳлӯнишинонашро намедонам бо чӣ гуна суҳанҳои ширин меҳандонд (9, 326).

Аммо, барои Садриддин ва шариконаш тааҷҷубангез он буд, ки базми дойрагӣ ба охир расуду ҳунарманди маъруф нанавохт ва суруд нахонд. Бо изҳори “косалеси бой” гӯё ин базм бо харчи маблағи калон

барои “пойбарахнагон ва дойрахабарон” набуда, базми хосаи хонагии бой ва бойбачаҳои Бухоро мебошад. Бинобар ин, онҳо бо ҳасрату надомат аз шунидани овози Ҳоҷӣ Абдулазиз ноумед гашта, садои “меҳмони азизи ноҳонда хуш омадан”- ро нашунида, бо дилҳои кашол аз он базмхонаи пурмалол баромада рафтанд.

Ин ҳолатро С.Айнӣ чунин асвир менамояд: “Мо дар ин вақт ба он ташнае монанд будем, ки ба сарчашмаи оби гуворо ӯро бурда, аммо ба нӯшидан роҳ надода, аз он сарчашма дур карда бошанд, ё мисли он гӯшнае будем, ки баъд аз ба пешаш ниҳодани таоми болаззат ӯро аз хӯрдан боздошта бошанд” (9, 327).

Нависанда назари ибратбин ва маънавиятҷӯро идома бахшида, ба мақсади рафъи афсӯсу надомат ва ноумедӣ ҷустуҷӯи биниши симои хунариро пайдо мекунад. Бинобар ин, дӯсташ Ашрафҷон изҳор медорад, ки “бо ӯ дар Самарқанд шинос ва ҳолдон шудам, агар гӯям, ки “чанд нафар муллобачагони қашшоқи санъатдӯст, ки дар байни онҳо шоирон ҳам ҳастанд, дар орзуи дидани шумо мебошанд” ӯ омадан мегирад” (7, 327).

Дар тасвири минбаъдаи нависанда бо маслиҳат ва башорати Ашрафҷон умедҳои мурдаи онҳо зинда гардида, дилҳои аз маъюсӣ пажмурдашуда дубора сабзиданд ва шукуфтанд. Бо шарофати ҳузури Ҳоҷӣ Абдулазиз шаб то субҳ базми ҷамъи камбағалона баргузор шуд, ҳунармандони дигар қорӣ Камол ва қорӣ Начм низ ширкат варзиданд. Ҳоҷӣ Абдулазиз “бо навохтани дутор ва бо сурудани ғазалҳои обдор рашковари булбулони гулзор буд” (9, 331).

С. Айнӣ ҳамчун нависандаи воқеиятбин ва ҳақиқатнигор дар тасвири симои хунарии қаҳрамони эҷодкор ва рӯшанфикрон чунин ҷузъиёт ва лаҳзаҳои гуногунранг, хотирмон ва пурихтилофи ҳаётро ба риштаи тасвир мекашад, ки дар он ҳамбастагии олами ботинии қаҳрамони асар бо ҷаҳонфаҳмӣ ва зебоишиносии адиб равшан зоҳир гардида, бозтоби шахсият ва чехраи ҳунари ва симои муаллифро дар пайванди якдигар тавҷам гардондааст. Бо ин гуна ҷузъиёти тасвирнигорӣ бо

хунармандону равшанфикрон ҳамвора муҳаббати шигифтангез ва саропо табиӣ дошта, яқин медонад, ки ҳосил аз ҳақиқати зиндагии инсонии худогоҳ ва ҳештаншинос намои ҳаёти маънавӣ ва хунари мебошад.

Симои дигар Мулло Туроб аст, ки дар тасвири С. Айнӣ шахси пешқадам, худогоҳ ва дар ҷомеа рисолатманд, донанда ва мубаллиғи забон ва маданияти халқи рус мебошад. Аз зумраи равшанфикронест, ки воқеъбинона муҳимият ва аҳаммияти кори худро ҳис менамояд. Ба мисли Аҳмади Дониш маорифпарвари бузург ва тарғиботчии бочасорат набошад ҳам, барои бедории афкори ҷомеа, шуури мардум, шиносӣ ва ворид шудани унсурҳои маданияти рус дар Бухоро кӯшиш менамояд. Дар симои вай муносибати беғаразона ба ҳаёту маданият, тарзи зиндагонӣ, пешравиҳои илму маданият ва техникаи пешқадами халқи рус ифода ёфта, аз ҳусни тавачҷух, шиносӣ ва омӯзиш пайдо шуда, ҳанӯз ба табаддулоти фикрӣ ва дигаргунсозии мақсади ҳаётӣ мубаддал нагаштааст.

Сарнавишти ӯ дар шароити пурзиддият ва даҳшатноки Бухорои асри XIX, ки рӯҳониёни иртиҷой нисбат ба халқи рус ва забону маданияти он нафрат ба вучуд оварданд, пурфӯҷа гаштааст. Тавачҷуҳи ӯро ҳавои дилкушои Самарқанд ва омӯхтани забони русӣ ба худ ҷалб менамояд. Дар он замон норозигӣ, ҷуяндагӣ ва ба ҳаёту маданияти халқи рус тавачҷух зоҳир намудан, ба мадраса калимаҳои русӣ овардани Мулло Туроб ҷуръати калон буд. Вай хоҳиш дорад, ки ҳамватанонаш бо дигаргуниҳо ва маданияти пешқадам шинос шаванд. Дар баробари ин, ҳар қадар ки таъқиби рӯҳониён ва ҳукуматдорон ба Мулло Туроб зиёдтар мегашт, норозигӣ ва нафрати ӯ нисбат ба онҳо меафзуд ва боварияш ба воқеият ва роҳи интиҳобкардааш афзун мегардид.

Дар тасвири Айнӣ Мулло Туроб ҳангоми лаҳзаҳои таъқиби рӯҳониён ва ҳукуматдорон ба муқобили онҳо мубориза бурда наметавонад ва фақат ба мудофияи худ аз ҳучумҳои аҳли таассуб маҳдуд мегардад. Вай танҳо аз тартиботи мавҷудаи Бухоро норозигӣ дошт ва эҳсос мекард, ки

тартиботи мавҷударо дигар бояд намуд, аммо намедонист, ки ин дигаргунӣ чи тавр ва ба кадом роҳ бояд амалӣ шавад. Ҳамчунин, тасвири калӯш ва кафши қазонии Мулло Туроб ҳама ро ба ҳайрат монда, сӯҳбати вай бо Пирак, дар бораи забони русӣ далели ба халқ ва маданияти рус эҳтиром доштанро ифода менамояд. Ҳамчунин, бо таваҷҷуҳи зиёд аҳолии Бухороро бо ин навиғариҳо шинос карда, мардумро ба забону маданияти рус ҷиддан ташвиқ менамояд. Мулло Туроб гарчанде аҳаммияти ташвиқотро ба пуррагӣ тасаввур насозад ҳам, аммо тавонистааст, ки дар дили Пирак ва Айнӣ барин ҷавонони зирак низ «ҳаваси омӯхтани забони русӣ»- ро бедор созад (8, 255).

Аз ҷониби дигар, рӯҳияи пурзиддияти Мулло Туроб ҳангоми ба қатл рафтан, воқеиятро эҳсос кардан ва ҳанӯз моҳияти он даҳшатеро, ки ба он дучор шудааст дарк накардан, маргро далерона пешвоз гирифтани равшан таҷассум ёфтааст. Баъд аз ин дар ҳаракатхояш қатъият, матонат, азму ирода, эҳсоси боварӣ ба худ пайдо мешавад, ки ин хислатҳо дар лаҳзаҳои пӯшидани калӯшу кафш ва истифодаи калимаҳои русӣ ва дар натиҷа аз тарафи рӯҳониён таъкиб шуданаш вучуд надоштанд. Вай тимсоли одамони бовиҷдони замон буд, вале ҷуръати мубориза ва мақсади онро пурра намедонист, аммо аз марг наметарсид ва бошарафона онро пешвоз мегирифт:

«-Мулло Туроб ва Мулло Бозор ба тарафи кушишхона мардонавор мерафтанд. Албатта, ранги рӯи онҳо ва феълшон оддӣ набуд. Рангшон парид, гунаи хокистарӣ пайдо кардагӣ буд, аммо ҳаракат ва қадаммонӣшон мастона менамуд. Онҳо гӯё одамони пурзӯри дарёдаркаш буданд, ки бо нӯшидани шароби бисёр аз худ нарафта ва нағалтида буданд, аммо бо зӯрии ҳамоно шароб аз сар ҷӣ гузаронида истодашонро муайян карда наметавонишанд ва ё монанди касоне буданд, ки воқеаҳои даҳшатангези дар ҳоб дидашонро дар бедорӣ ба ёд меоранд, лекин аз вай наметарсанд, инҳо ҳам дар воқеаҳои даҳшатангези аз сар гузаронида истодашонро аранг-аранг мефаҳмиданд, аммо наметарсиданд ё ин ки худро нотарс нишон медоданд» (8, 330).

Дар ҳама даври замон зиёиёну равшанфикрон бочасорату некухисолӣ, таҳаммулпазирӣ ва ҷонфидоӣ умр гузаронида, дар пешрафт, бедорӣ, ҳудогоҳӣ ва ҳудафрӯзии ҳаёти иҷтимоӣ саҳмгузор буданд. Ба ин восита онон ба тӯҳмат ва шиканча гирифтор мешуданд ва ё часоратмандона қурбони дасиса ва найрангҳои замон мегардиданд.

Дар «Ёддоштҳо» вазъи зиндагонии зиёиёну рӯшанфикрон, часорат ва ҷавонмардии онҳо баръало тасвир шудааст. Бо тӯҳмат ва беадолатӣ ваҳшиёна қуштани Мулло Туроб тимсоли тақдирӣ талхи бисёр шахсони озодафикр ва равшанфикронро аз қабилӣ Аҳмади Дониш, Садри Зиё, Мулло Амон, Зӯфунун, Яҳёхоча, Мирзо Азими Сомӣ, Ҳочӣ Маҳдум ва дигарон аст, ки аксарашон иштироккунандагонӣ маҳфили адабии Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё буда, ононро аҳли «ғайбатхона» меномиданд, ифода ёфтааст. Дар шароити зулматбор ва беҳукуқии аморати Бухорои асри XIX ба чунин тақдир дучор шудани ҳар як шахси мубориз ва пешқадам аз эҳтимол дур набуд ва сарнавишти чунин ашхос дар он замон часорат ва ҷавонмардии беназире маҳсуб меёфт. Онҳо муборизони роҳи озодаӣ, адолат ва маънавияту тамаддун буданд, ҳар кадом мақсади муҳимми иҷтимоӣ дошта, дар амалӣ гаштани он аз душвориҳои мубориза намеҳаросиданд.

Дар баробари Мулло Туроб Ҳочӣ Маҳдум симои часоратмандӣ рушанфикрони замон аст. Дар тасвири С. Айни ғайбати Ҳочӣ Маҳдум хусусияти иҷтимоӣ дошта, гаппарониаш ба амалдорон ва муллоҳои калони беинсоф ва риёкор равшан таҷассум ёфтааст. Ин ҳолат дар муносибат ба Абдурахимбеки миршаб дида мешавад. Вай дар ҳақи Ҳочӣ Маҳдум ҳеҷ коре накардааст, аммо «ҳар қадар ки бадкирдории миршаб зиёд мешуд, ҳамон қадар ҳам нисбат ба ӯ пуртакигӯии маҳдум ҳам авҷ мегирифт» (9, 336).

Дар ҳикояи «Раияи Русия» нависанда қайд менамояд, ки Ҳочӣ Маҳдум ҳамчун ҷавони часоратманд, мулло ва маҳдумзода бо олуфтагон рафтуомад дошта, онҳо ба шӯҷоати ӯ таъсиргузор буданд ва

«беэҳтиётии Ҳочӣ Махдум, даҳонбефарозӣ ва пуртакигӯияш» таъкид шудааст (9, 343).

Ҳочӣ Махдум дағалию аҳмакии миршаб ва пайравони ўро ба хубӣ медонад, мекӯшад онро пеши мардум фoš созад ва обрӯяшонро резад. Бинобар ин, танҳо бо «гаппаронӣ» махдуд намешавад, балки ў ба муқобили миршаб нотарсона ҳуҷум менамояд, ки он на фақат аз далерию нотарсиаш шаҳодат медиҳад, балки тадбирирандешиву хуштабӣи ўро собит месозад.

Махдум дашном, алфози қабех ва суханҳои бадбӯӣи миршабро босаброна ва оромона гуш намуда, дар фурсати муносиб ба ҳуҷум мегузарад. Вақте ки миршаб ин «шӯрапуштро» ба зинхона ва зиндон бурданӣ мешавад, ў часоратмандона эътироз менамояд:

« -Ман раияи давлати алияи Русия мебошам, ана ин қоғазҳо поспурти мост. На шумо ва на аморататон ҳақ надоретон, ки маро дастгир кунетон. Аммо барои ин беҳурматӣ... дар пеши суди Россия ягон-ягон ҷавоб хоҳед дод» (9, 341).

Ҳочӣ Махдум худро шаҳрванди Россия эълон намуда, бо пешниҳоди қоғази пурнакшу ниғор ва зебои собунпеч ба сифати шаҳодатнома (паспорти Россия) миршаб ва маъмуриро метарсонад, зеро онҳо ба шаҳрвандони Россия ҳуқуқи даҳлат надоштанд. Дар ин мубориза вай собитқадам аст ва чунин муносибат часорати бениҳояти махдумро дар лаҳзаҳои нотарсона бо қоғази собун нишон додани «паспорт» воқеаро ба мардум ҳикоя менамояд. Ин аст, ки ў бо суханони «нешдори нештармонанд» чунин мегӯяд:

« -Дурӯғ мегӯӣ, ту беимон, бевичдон, беинсофи тарсонҷак! Ту падари маро ҳам, пайгамбару Алиро ба як пули сиёҳ намегирӣ. Магар ба падари ман шогирд буданат баъд аз дидани паспорти Россия ба ёдат омад? Ту ҳеҷ касро намешиносӣ ва ба ҳеҷ кас ҳурмат он сӯ истад, раҳм ҳам намекунӣ. Аммо ту, беимон, аз ҳукумати Россия тарсида ин гапҳои дурӯғро гуфта истодаӣ. Ту дар пеши амир ва ҳукумати Россия ҳар ва бар сари одамони худ ҳук ва гург мебошӣ» (9, 342).

Сохтакорӣ ва беэҳтиётии Махдум дер давом намекунад, фош мешавад ва миршаб ин дуруггӯиро мефаҳмад, ба ғазаб меояд ва дар пайи ниқор гирифтани меафтад. Дар натиҷа Махдум бо маслиҳати дӯстонаш гурехта чанд сол дар Арабистон ва Ҳиндустон қашшоқона ва сарсарона умр мегузаронад. Баъдтар бо барқарор гаштани «адолат» тибқи мактуби хешовандонаш ба Бухоро баргашта, унвони Ҳочӣ Махдум ва ҳурмату эҳтироми мардумро соҳиб мешавад. Тасвири фаъолияти часурунаи Ҳочӣ Махдум минбаъд дар муносибат ба бадкирдорӣ, бетартибҳои миршаб ва пайравони ӯ дар мусоҳибаи қушбегӣ пирӯз гаштанаш ва дар токи Ҳоча Муҳаммади Паррон тантанавор ғолибона шеърхонӣ карданаш равшан ифода ёфтааст. Ҳочӣ Махдум дар гӯшаву канорҳо, дар серодамтарин бозори Бухоро ба одамони наздики миршаб шунавонида мегашт, ки «гурғони одамхор» бо фармони миршаб беадолатӣ ва мардумозорӣ мекунанд. Азму иродаи Ҳочӣ Махдум дар ин мубориза рӯз то рӯз зиёдтар мешуд ва ӯ хеле хурсанд буд, ки интиқомаш барор гирифта истодааст. Бинобар ин, ӯ ба миршаб рӯ оварда мегӯяд: «Ҷӯладинг! Боз натонистӣ! Агар боз «хунаре» дошта бошӣ, кор фармо, ки ман низ ба ҷавоб додан ва барои боз туро расвотар кардан тайёр мебошам!» (9, 352).

Ҳочӣ Махдум ҳам интиқомчӯӣ ва адолатхоҳест, ки золимонро бад мебинад ва суханони «нешдори нештармонанд»-ро аз онҳо дарег намедорад. Вай дар роҳи адолатхоҳию интиқомчӯӣ корнамоиҳо нишон дода, барои худ ва хонаводаи худ не, балки барои мардум часоратмандона мубориза мебарад. Дар натиҷаи чунин мубориза ва интиқомчӯии Ҳочӣ Махдум «...миршаб то мурданаш ба назари ӯ нанамуд ва одамонаш дар гузари Ҳочӣ Махдум ва дар ҳамсоғузарҳои ӯ дигар бетартибӣ накарданд. Аммо дигар кирдорҳои бади миршаб ва одамонаш монанди пештара давом кардан гирифтанд» (9, 353).

Ҳочӣ Махдум дар ин муборизаҳо то охир комёб нашуд. Миршабро дар пеши назари мардум шарманда карда бошад ҳам, аммо беадолатӣ ва нобакориҳо монанди пештара давом ёфтанд. Фаъолияти Ҳочӣ Махдум

фошкунанда буд, на муборизаи дигаргунсозанда. Дар ҳақиқат, дар образи Ҳочӣ Махдум «ду шакли муборизаи зидди зулми феодалӣ нишон дода шудааст, ки дар ҳақиқат муборизаи ҷасуруна мебошад, вале ҳарду ҳам нуқсон дорад. Нуқсони асосии он ҳамона аз намуди асосии муборизаи синфӣ дур будани он аст» (200, 104).

Симои зиёиёни дигар дар «Ёддоштҳо» шаклҳои гуногуни муборизаро бар зидди зулму истибдод равшан месозад. Яке аз ҳамин гуна чехраҳои равшан ва назаррас Мулло Амон мебошад. Вай дониши хуб дошт, даҳякхӯри амир буд, бештар дар мадраса ба ҳикмату фалсафа машғули мекард, мансаби илмӣ ё динӣ надошт, камбағалона зиндагӣ мекард ва гоҳ гӯшанишинӣ мекард, камгап ва ба вучуди сохтакорона худро ба девонагӣ заданаш, «одами матин, солимақл, пурдон ва одамшинос» буд. Ба бадкирдориҳои арбоби замон мубориза мебуд, аломатҳои исён ва шӯриш нишон медод «аз дашном ва ҳақорат ҳеҷ чиз ҳосил намешавад, инҳоро тавбаи гургӣ додан, яъне нест кардан лозим аст», мегуфт (9, 354).

Дар тасвири Айни Мулло Амон зоҳиран қоматбаланд, тануманд, гандумгун, сияхчашму абрӯ ва сияхриш ва одами матин, солимақл, пурдон ва одамшинос, дар афқору кирдор аз дигарон фарқ дошта, гоҳе аз баъзе характер, гуфтор ва кирдораш аломати девонагӣ ҳис карда, ўро девонанамо мегуфтанд. Вай изҳор медошт, ки «илмҳои динӣ илм нестанд, инҳоро ҳар кас метавонад омӯзад... Илм он аст, ки ақл дар вай кор кунад ва майдони фикрдавонӣ дар вай кушода бошад» (9, 354).

Дар ҳақиқат, ҷасоратмандӣ ва ҳайратангезии ҳислати асосии Мулло Амон дар он зоҳир мегардад, ки нисбат ба тартиботи замон ва аҳли он нафрати бепоён дошта, ба уламои мутаассиби динӣ ва рақибонаш бо ҳашму ғазаб ва нафрат изҳори сухан мекард. Дар тасвири Айни Мулло Амон ҷасоратманд ва пурқувваттарин симои «Ёддоштҳо» мебошад. Вай дар бораи уламо ва мансабдорони динӣ, сипоҳиён ва амиру вазирон бо ҳашму ғазаб ва сухани нешдор ҳарф мезанад: «Уламои динӣ он қадар бисёранд, ки агар сагро занӣ ба болои онҳо меафтад» (9, 355-356).

Истифодаи калимаи «саг» ва таъбири халқӣ хеле ҷолиби диққат аст ва муносибати ўро ба уламои расмӣ ба хубӣ нишон дода, нафрату адовати ўро ифода мекунад.

Мулло Амон золимон ва ҷоҳилонро ба ҳайвон монанд мекунад. Ташбеҳи ҳайвонот дар сухани вай хеле бисёр аст:

«-Як гала говон ва харон худро ҳокими мутлақ ва соҳиби мурдаву зиндаи одамон медонанд» (9, 357).

Вай муллоҳо ва соҳибони маҳкамаро, ки аробакаши бегуноҳеро бераҳмона сангсор карданд «гурғони дарранда ва ҳукони ваҳшӣ» (9, 404), номида, ин махлуқҳоро одам ҳисоб намекунад. Суханҳояш оташбор ва дилаш пурҳарорат аст ва доимо оташи ҳашму ғазаб шуълавар буда, ҳашму ғазаб ва нафраташ ҳадду канор надорад ва тамоми вучуди ўро фаро гирифтааст. Ҳамзамон аз суханони Мулло Амон як дилтангии бениҳоят, як маъюсӣ ва ҳарачӣ низ дида мешавад, дар ҳолате ки «гурғони дарранда ва ҳукони ваҳшӣ»-ро «тавбаи гурғона» додан меҳаҳад, то ба охир ба мақсадаш намерасад, аз дасташ намеояд, очизу нотавон мемонад.

Барои аз тартиботи замон нафрат пайдо кардани Садриддин шуридааҳволӣ, исёнкорихо ва нутқҳои оташбори Мулло Амон ба аҳли «ғайбатхона» таъсири амиқ гузошта буданд. Мулло Амон Садриддинро «теззеҳни гапфаҳм» (9, 402) ҳисоб мекард ва ӯ низ бо теззеҳнию гапфаҳмӣ ба аҳволи Мулло Амон диққат менамуд. Он ҳодисаҳое, ки дили Мулло Амонро ба дард меовард, Садриддинро ҳам дилтанг мекардагӣ ва дили ўро азоб медодагӣ шуд. Садриддин баъзе гапҳои Мулло Амон, аз ҷумла маъноии «хуруҷи оммавӣ»-ро нафаҳмида вале нафрати оташбори Мулло Амон ба Садриддин шинос буд ва вучуди ўро бештар фаро мегирифт.

Мулло Амон бо Аҳмади Дониш рафтуой дошта, изҳор медорад, ки «дар хурдсолӣ бисёр илмҳои фазлро аз худ кардааст. Баъд аз он дар дарбори амир афтодааст, разолатҳо ва бетартибҳои он чоро дида дилтанг шудааст..., ба ҳайати сафорати амир Русияро дида омада, хостааст, ки дари хонаи амирро ба тартиб андозад. Албатта ин ҳаёли

хом буд. Зеро ба тартиб андохтан ва аз мурдориho тоза кардани хархона ва говхонаho мумкин аст, чунки бошандагони он choxo ба одам итоат меунанд, аммо ба тартиб андохтани як гала говон ва харон, ки худро hoкими мутлақ ва сохиби мурдаву зиндаи одамон медонанд, тоза кардани бошишгохи онho чи гуна мумкин мешавад?» (9, 356- 357).

Вай ба Ахмади Дониш ихлос ва иродат дорад, ўро бузургтарин донишманди замон медонад, чоп ва дастрас намудани асарhoи вайро чихати бедорї, худогохи зулмдидагон ва ҳамзамон барқарор сохтани адолатро зарур мешуморад. Дар баробари ин нокомї ва номуродиашро аз hoкимони Аморати Бухоро равшан сохта, мефаҳмад, ки «дили ў монанди лолаи шукуфта пурдоғ ва чигараш аз неши замона сўрох-сўрох аст» (9, 357).

Садриддин Айнї дар симои Мулло Амон шахси худогох, илмдўст, маҷлисоро, часур ва муборизро мебинад. Вай ба ояндаи хуб умедворї дорад, аз китобhoи ҳикмат дигаргуншавандагии оламо дарк сохта, дар замонhoи тираву торик ёдгори одамони хирадманди бофазлу донишро истиқбол менамояд. Аз муборизаhoи фардї, қахрамононhoи ҷудогона, шикояти гурўхию хонагї шиква намуда, онро «заифнолї» меҳисобад. Аз таъсири вазъи замон ғамгин аст, мехоҳад бо садои пурчўшу хурўш рустамвор наъракашон ба дари амир рафта, бо гурриши шерона изҳор намояд:

«- Ўй гургони одамхор! Аз шумо умеди одамгарї кардан ва одам шудани шуморо чашм доштан ғалат аст! Шуморо тавбаи гургона додан (яъне нест кардан) лозим аст» (9, 360).

Дар тасвири симои Мулло Амон С. Айнї иштирокчии бевоситаи ходисаву воқеахо, шарики суханронї ва фаъолияти қахрамон буда, андеша ва моҳияти суханонашро баъдтар дарк менамояд.

Мулло Амон мақсад ва умедвории қавї барои нест кардани гургони одамхор (hoкимони золим) хурўчи оммавино лозим дониста, зарурати ҳаракати инқилоби иҷтимоиро дарк карда буд. Аммо вай ханўз дар кадом шароит, чї гуна ба вуқў овардани хуручи оммавї, (яъне,

инкилоб) -ро наредонист. Бешубха чунин андешаҳо дар он замон орзу ва хаёлотӣ ашхоси худогоҳ ва равшанфикр буд.

Чехраи дурахшон ва чолиби дигар симои шоир Абдулвоҳиди Садри Сарир аст, ки дар қисми якуми «Ёддоштҳо» тасвир ёфтааст. Садри Сарир тимсоли шоирони пешкадами даврон аст, ки ҳаёти худро ба рушди иҷтимоӣ бахшида, аз дилу қон ба халқ содиқона хизмат менамояд. Шахсият ва симои Садри Сарир фаъолият ва хислатҳои одамони наҷиб, шоирону зиёӣро равшанфикрро, ки барои бақо ва ҳастии халқ ҳамқисмату ҳамдардӣ доштанд, ифода месозад.

Садриддин Айнӣ фаъолият, сифат ва хислатҳои шоир ва қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарирро дар як лаҳзаи масъулиятноки фаъолияти ҷомеадоронаш равшан зоҳир намуда, ҳамчун роҳбари қордон ва собитқадам дар ҳашари рӯди нави Шофирком тасвир менамояд. Садри Сарир тамоми ташкили қорхоро фақат аз нуқтаи назари манфиатҳои ҷамъиятии меҳнаткешони ҳашарчӣ сомон медиҳад, дар ҳолате ки қор ҳокими Шофирком маъракаи қоғзани рӯди навро ба манбаи даромади худ ва асбоби торочи халқ табдил дода буданд. Дар вақти ҳуқмронии қор ҳокими пешин қори рӯдқовӣ барои деҳқонон меҳнати маҷбурии беқоида ва беҳолқунанда буд ва ҳашарро ба манфиати худ мекашиданд, аммо бо иштироки Садри Сарир ҳашарчиён бо мамнуният ва хоҳиши тамоми қор қарда, дар қўтоҳтарин муддат ба охир расониданд.

Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир аз ҳамфикрони Аҳмади Дониш буда, дар тасвири Айнӣ ҳокор, ҳушмуомила ва неқбин аст, боилтифот ва ғамхорона муомила намуда, дили ҳашарчиёнро зуд ба даст меоварад. Бар ҳилофи дигар қозӣро ҳокимон шахси ҳалолқор ва қовқидон аст ва аз торочи халқ ҳамеша ҳазар меқунад, на танҳо аз ҳўроқ, балки ҳатто қойи нўшиданиаширо ҳамроҳи худ ба сари ҳашар меорад. Ҳамзамон вай нисбат ба ҳуқуматдорон, муфтахўрон ва фиребгарон нафрат дорад, онҳоро рўйирост масҳара ва ҳандаҳариши мардум меқунад.

Дар ободии тумани Шофирком қўшиш ва талошҳои Садри Сарир нақш гузошт ва сабаб гардид. Дар ду соли ба қор даромадани рӯди на

ба бӯстон табдил ёфт. Аммо ба ин бӯстон чашми чуғзмонанди амир Музаффар дӯхта шуд ва дар натиҷа Муродбеки золиро амлоқдор ва Сафӣ ном муллоро қозӣ таъин кард. Қозӣ Сафӣ ба сифати «шариатпаноҳӣ» мардумро тороч намуда, андозгундориро зиёд кард. Ин ду торочгар дар андак муддат ба гурӯҳи малахон-мулозимон ва шогирдпешагони худ ин бӯстони навободро ба чӯлистон табдил доданд. Дар натиҷа рӯдҳои Шофирком ва Ҷилвон дубора «хушкрӯд» шуданд. Аз чунин муносибати бераҳмона нафрати Садри Сарир ба Сафӣ, Муродбек, амир ва мансабдорони ӯ зиёд гашт ва ба амир аризаи истеъфояшро намоишкорона партофта ба Бухоро рафт, ғазабашро фурӯ нанишонда, чанд рӯз хобида ғуссамарг шуд.

Фаъолияти ҷомеадории Садри Сарир ҳам мисли натиҷаи мубориза ва эътирозҳои Ҳочӣ Махдум, Мулло Туроб ва дигар мунавварфикрони пешқадам буда, дер напояд ва тамоми кӯшиш ва заҳматҳои ӯ самар надод. Дар тасвири Айни Садри Сарир барин зиёиёни пешқадам хоҳиши халқро аз зулму истибдод халос кардан, аҳволи онҳоро беҳтар намудан доранд, аммо сохтори ҳукмрони замон бар зидди хоҳиши онҳо равона гардида, барои амалӣ шудани он монеаҳо мегузошт. Ин меҳру садоқат ва баҳои баланди халқ танҳо ба фарзандони арҷманд сазовор мебошад.

Баъзан мунаққидон дар нигориши симои Садри Сарир бедалел аз ҷиҳати ғоявӣ нуқсони эҷодӣ ҳисобида эрод гирифтаанд. Даъвое, ки гуё С. Айни дар тасвири қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир ба воқеият нодаркор роҳ дода, тасвири симои Садри Сарирро ба ҳадди мантиқӣ нарасонидааст, беасос аст. Набояд фаромӯш сохт, ки дар байни амалдорони амири Бухоро одамони софдил ва боадолат низ мавҷуд буданд, вале сабақи талхи таърих равшан собит сахтааст, ки ин гуна одамон дар замони ҳокимияти беадолат ва золим дер намепоиданд. Ба андешаи мо муаллиф тақдири қахрамон ва тасвири симои ӯро то андозае ба ҳадди мантиқӣ расонидааст.

Дар ҷавоб ба муддаиёни ин даъво С. Айни дар мактуб ба М. Турсунзода чунин изҳор мекунад:

«Дар ин рӯзҳо рафик Дехотӣ дастнависи «Ёддоштҳо»-ро пеши ман оварда, фикрҳои баъзе рафиконро ба ман нақл карда, ислоҳашро талаб намуд... Эътирозҳои асосии рафикон дар бораи қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир ва рӯди нави Шофиркомро баровардани ӯ баъд аз зулму тороҷи қозӣ ва амлоқдорони дигар будааст. Охир, модом ки ман зулму тороҷи қозиву амлоқдори дигарро, ки пеш аз вай дар кандани ҳамон рӯд карда буданд, нақл кардаам, кори Садри Сарир ягона шуда мемонад, на типии қозиҳои замони амир» (99, 105-106).

Ҳамзамон, С. Айнӣ барои тақвият ва аз байн бурдани шубҳаи мунаққидон баъд аз боби «Рӯди Шофирком» боби дигаре илова карда,

дар он лаҳзаҳои ҷорӣ шудани рӯди нав ва ба маснади қозӣ таъйин шудани Абдулвоҳид Садри Сарирро ворид мегардонад, ки дигар боиси эътирози мафкуравӣ намегардад. Нависанда бо илова намудани боби нав собит сохтааст, ки нисбат ба асараш «ҳеҷ эътирози мафкуравӣ намонад» ва ғояи асосии он равшану возеҳ ифода ёбад. Аз рӯйи тасвири Айнӣ қозигии Садри Сарир дер давом накард ва ӯ пас аз чанд муддати ҷӯйбарорӣ маҷбур шуд, ки ҳатто ба амир арза накарда, аз қозигӣ даст кашад. Чунин таъкид ифодагари он аст, ки замони беадолат ҳамин навъ фаъолияти ҷамъиятии адолатхоҳонро намепарварид ва онро ба зудӣ аз байн мебард.

Шахсият ва симои Садри Сарирро Айнӣ аз падараш Саидмуродхоча пурсон мешавад ва суҳанони ӯро ифода менамояд: «Худо раҳмат кунад ӯ одами хуб буд, бояд ӯ ҷаннатӣ бошад, ... дар ҳаққи ӯ дуои хайр мекунам» (8, 143).

Ҳамчунин, шоир ва сифати шоирии Садри Сарирро аз нақли падар ба адолатпешагӣ ба хубӣ тасвир менамояд.

«-Шеърғӯй ҳамеша ва дар ҳама кас сифати нек шудан намегирад. Шеър ҳам монанди илм як шамшер аст, агар ба шамшер одами бадро-душманро кушӣ, хуб аст, аммо ба шамшер ягон одами оддӣ кушта шавад, хуни ноҳақ мешавад, кушандаро куштан лозим меояд. Шеър ҳам

агар ба некӣ кор фармуда шавад, хуб аст, аммо агар ба бадӣ кор фармуда шавад, аз вай бадтар чизе нест» (8, 143).

Баъдтар часорат пайдо намуда, никоҳи қозихонагии Ҳабиба ва писари косагарро бо суҳанони падар баён месозад:

«-Никоҳи духтару писари калонсол бо ризоии ҳуди онҳо мувофиқи шариат аст. Ин корро ҳар қозӣ ҳам мекунад. Аммо фарқ дар гуреза ҷанҷолхоро, ки дар паси он кор мебарояд, пурсида, сабаби харобии он хонадони навод мешаванд, чунки аз ин кор дар онҳо даромади бисёр мешавад. Некии қозӣ Абдулвоҳид дар ин кораш дар ин аст, ки баъд аз никоҳ кардани Ҳабиба даъвоеро, ки арбобҳо тайёр карда буданд, напурсид ва даъвогарҳои сохтаро пеш кард. Ин кораш албатта хуб буд» (8, 143-144).

Дар тасвири нависанда дар ҳар ду ҳолати ғавқуззикр симои Садри Сарир дар даврони тираву торики Бухоро чун шахсияти наҷиб, шоир, олим, донишманд ва оқил шинохта шудааст. Садри Сарир чун шоири ғайрифайёл ғазали иҷтимоии ҳудро изҳор карда натавонист ва монанди қадуд дарун ба дарун месӯзад. Вай ҳамчун қозии Бухоро аз зумраи зиёӣ пешқадам буда, маслиҳатгар ва раҳнамои мардум аст, одамони оддиро бодикқат гуш мекунад, ба онҳо бо мамнуният ва мурувват маслиҳатҳои пухта ва судманд медиҳад. Ин аст, ки мардумони оддӣ ба хушнудӣ ин раҳнамоиро пазируфта, аз рӯи он амал мекунанд. Файёлияти қамъиятии Садри Сарир дар асоси муҳаббат ба мардум, ғамхорӣ, ҳақшиносӣ, адолатпарварӣ дар ҳақи меҳнаткашон ва муборизаи зидди зулм қарор гирифтааст. Дар натиҷа халқ посдори хизматҳои шоистаи чунин ашхос буда, ҳамеша пас аз вафоташ ба некӣ ёд мекунанд:

«-Худо раҳмат кунад, ӯ одами хуб буд» (8, 143).

Ба ҳамин тариқ, бозтоби шахсият ва ҳаҳраҳои ҳунарии зиёӣ ва рушанфикрон аз мавзӯҳои муҳими «Ёддоштҳо» буда, муаллиф муносибати ин табақаи бунёдкори қомеаро ба амиру амалдорон ва рӯҳониёни расмӣ бештар нишон дода, муносибати онҳоро равшан тасвир намудааст. С. Айни ҳаҳраҳои дурахшон ва симои таъсиргузори зиёӣ

пешқадамро ёдоварӣ намуда, таъкид менамояд, ки дар охири асри XIX онҳо ба қувваи муҳимми ҷамъиятӣ табдил ёфта, ба падидаҳои бедории фикрии ҷомеаи ғафлатмондаи Аморати Бухоро мусоидат намуда, рӯҳияи навро бо ҳолату кайфияти халқ алоқаманд сохта, бар хилофи баъзе ақидаҳои хурофотӣ ва истибдод бо қувваи бадеии бисёр образҳои асарҳои худ тасдиқ менамояд.

Дар «Ёддоштҳо» симои халқ ҳамчун қувваи бунёдкор ва таъмингари бақою ҳастии ҷомеа мавқеи асосӣ дошта, дар пайвандӣ бо норозигӣ ва эътирози муҳити замон таҷассум ёфтааст. Рӯҳияи норозигӣ ва нафрат ба муҳити давр бештари равшанфикрон ва зиёӣро фаро гирифта бошад ҳам, таъсираш дар фаъолияти онҳо ба як дараҷа дида намешавад. Дар ҳар кадоми онҳо бо як тарз ва шакли фарқкунандае мушоҳида мегардад. Дар баробари ин, намояндагони халқ гоҳе танҳо эътирозкор ва баъзе мисли Ҳочӣ Махдум ва Шуқурбек муборизи фаъол буданд. Як зумра зиёӣён ҳам ҳанӯз муборизаи фаъолоне сар накарда, аҳён муборизаи собитқадамонае мебуданд. Аммо муҳим ин буд, ки чунин муборизаҳо шаклҳои гуногун дошт.

Намунаи равшани чунин амал дар фаъолияти маҳфили адабии Шарифҷон Махдуми Садри Зиё ва иштироккунандагони маҷлисиҳои «ғайбатхона», фаъолияти Ҳочӣ Махдум ва Садри Сарир, Аҳмади Дониш ва Мулло Амон зоҳир мегардид, ки аз ҳамдигар хеле фарқ дошт. Ин ҳама то чи андоза вусъат ёфтани муборизаи зидди зулми феодалӣ ва намудҳои тоза ба тоза пайдо карда истодани онро нишон медиҳад.

Дар баробари ин, ҳамаи ин равшанфикрон ба танҳои амал мекарданд ва муборизаи онҳо аз шакли асосии муборизаи синфӣи халқ дур буда, шакли асосии муборизаи синфӣ дар он замон ҳамоно шӯриши деҳқонон маҳсуб меёфт. Ба ин хотир муаллифи «Ёддоштҳо» шӯриши халқро тасвир накарда, пайдо шудани фикри «хурӯҷи оммавӣ» - ро дар образи Мулло Амон нишон додааст. Гарчанде барои амалӣ шудани ин ғояи Мулло Амон дар ҷамъияти онвақтаи Бухоро заминае ҳозир набуд ва ҳуди ин фикр аслан ҳаёли ва хом маҳсуб меёфт, пайдоиши он бесабаб

набуд. Андешаи «хурӯчи оммавӣ» худ ба худ пайдо нашуда, натиҷаи мантикии инкишофи он ва бозтоби чараёни таърихиест, ки дар «Ёддоштҳо» тасвир ёфтааст.

Сохти тираву ноором ва бугранчи замон, ба нуқтаи олии расидани зулм ва шиканча худсарию таассуботи динӣ, норозигӣ ва эътирози рӯзафзуни халқ ва зиёиёни пешқадамро бедор намуда, тафаккури эътирозу мубориза ва «хурӯчи оммавӣ» - ро дар сари Мулло Амон барин равшанфикрон пайдо карда буд. Ин гоҳ дар ибтидо ба касе мафҳум нашуд, вале муҳимтар аз ҳама минбаъд чунин афкори пешқадам ба майдон омад ва ба ҷомеа таъсиргузор гашт. Табиист, ки он рӯзе тарафдор пайдо карда, бо фароҳам омадани шароити мусоид такмил ва пурзӯр гардида, дар натиҷа ба қувваи ғаъол табдил меёбад ва заминаҳои инқилоби халқиро ба вучуд меорад. Ба ин мақсад, С. Айнӣ ба воситаи симои намояндагони халқ ва зиёиёну равшанфикрон нишон медиҳад, ки Бухоро кам-кам ба сӯи дигаргунии ҷиддие пеш мерафт ва аз ҳамон вақт номаълум ба пешвози инқилоб оғӯш кушода истода буд.

Дар «Ёддоштҳо» диққати асосӣ ба тасвири қувваи эҷодӣ ва бунёдкории халқ, ба тасвири образи намояндагони меҳнаткашон ва зиёиёни пешқадам дода шуда, равшан сохтани симои ваҳшиёнаи намояндагони синфҳои гуногуни истисморгар низ мавқеи муҳим дорад. Айнӣ дар баробари тасвири манзараҳои даҳшатноки зулму ситам, ҳамчунин симоҳое офаридааст, ки хислатҳои асосии золимони халқро инъикос намуда, сифатҳои умумии иҷтимоӣ ва хусусияти фардии онҳоро равшан намоён кардааст.

Ба ҳамин тариқ, тасвири симои равшанфикрон ва зиёиёни пешқадам дар «Ёддоштҳо» дар мисоли Аҳмади Дониш, Садрӣ Сарир, Мулло Амон, Мулло Туроб ва Ҳочӣ Маҳдум ба маънои комил ифодагари бедории афкори мардум ва рӯҳияи марҳилаи муҳими таърихӣ буданд. Чунин чехраҳо муҳимтарин хусусияти раванди таърихро, ки дар охири асри XIX чараён дошт, равшан сохта, муборизаи қисми пешқадами халқро дар роҳи озодӣ ва истиклолияти худ нишон медиҳанд. Дар тасвири

нависанда ақидаҳои Аҳмади Дониш ва Мулло Амон пешқадам ва тараққипарварона буда, афкори иҷтимоии халқи тоҷикро то дараҷае боло бурд, маҳсули давраи худогоҳӣ ва муборизаи халқ барои озодӣ ва ҳештаншиносӣ гардид. Мусаллам аст, ки дигаргуниҳои бо таъсири Русия дар ҳаёти иҷтимоӣ пайдо шуда ба афкори иҷтимоӣ таъсир мерасонид. Ин аст, ки симо ва рисолати иҷтимоии Аҳмади Дониш ва Мулло Амон рӯҳи замони нав ва ояндаи наздики халқро аз ҳама беҳтар ифода намуда, ҳамчун шахсони худогоҳ, ҷасоратманд ва мубориз ханӯз камшуморанд. Бо вучуди ин, бо таъсири рӯҳияи замон ва бедории намоёндагони пешқадами халқ тафаккури худшиносии ҷомеа тадриҷан ташаккул меёфт.

Таҳқиқ ва таҳлили “Ёддоштҳо”- и С. Айни дар муайян намудани концепсияи тозаи насри муосир дар боби офариниши симои равшанфикрон ба тариқи зер натиҷагирӣ ва ҷамъбаст мегардад:

1. Тасвири симои равшанфикрон ва зиёиёни пешқадам дар «Ёддоштҳо» - и С. Айни ба сифати падидаи тозаи ҳунари дар насри муосири тоҷик шинохта шуда, ифодагари суннат ва анъанаҳои адабӣ, рӯҳия ва воқеияти замон мебошад.

2. Бозтоби шахсият ва ҷеҳраҳои ҳунарии зиёиён ва равшанфикрон аз мавзӯҳои муҳими «Ёддоштҳо» буда, муаллиф муносибати ин табақаи бунёдкори ҷомеаро ба амиру амалдорон ва рӯҳониёни расмӣ бештар нишон дода, муносибати онҳоро равшан тасвир намудааст. Ҷеҳраҳои дурахшон ва симои таъсиргузори зиёиёни пешқадам дар охири асри XIX ҳамчун қувваи бунёдкор ва ҷаъоли иҷтимоӣ табдил ёфта, ба падидаҳои бедории фикрии ҷомеаи дар ғафлат мондаи Аморати Бухоро мусоидат намуд.

3. Вусъати ҷанбаҳои ҳунари нависандагии С. Айни дар “Ёддоштҳо” роҳи равиши тозаро дар жанри ёддоштнависӣ муайян намуда, вежаҳои осори бадеиро дар иртибот ба коргоҳи эҷодии адиб ба риштаи таҳқиқ қашидааст.

4. Дар “Ёддоштҳо” симои Аҳмади Дониш, Шамсиддин Шохин, Шарифчон Махдум, Садри Сарир, Ҳочӣ Абдулазиз, Муҳаммад Сиддиқи Ҳайрат, Мирзо Ҳаити Саҳбо, Ҳомидбек, Абдулмачиди Зӯфунун, Яҳёҳоча, Қорӣ Абдулкарими Офарин, Мулло Амон, Мулло Туроб ва Ҳочӣ Махдум ва дигарон дар заминаи воқеияти таърихӣ ва коргоҳи эҷодии нависанда шинохта шуда, ҳеҷраи адабии онҳо дар алоқамандӣ бо ҳислату характер ва ғайолияти иҷтимоӣ равшан зоҳир гаштааст.

5.Таҳқиқу баррасии масоили ҳеҷранигорӣ ва шахсияти равшанфикрон ва зиёиён дар “Ёддоштҳо” собит месозад, ки дар ҳақиқат мактаби адабии С. Айни дар насли муосири тоҷикӣ сабақи ибратомӯз буда, муҳимтарин падида ва шохисҳои осори ӯро бадал сохтааст.

6.Дар “Ёддоштҳо” ба муҳияти муносибатҳои иҷтимоӣ ва маърифатӣ диққат дода, мусодамаи маънавиро ҳамчун воситаи ошкор сохтани хилқати шахсият ва симоҳои таърихӣ ва ҳунари қорбаст намудааст. Равшанфикрону зиёиён бо таъмини адолати иҷтимоӣ дар тафсири бадеии муаллиф муҳофизон ва посдорони саодати башар ва амну осоиши ҷомеа мебошанд.

7. С. Айни дар идроки бадеии рӯҳия ва набзи ҳаёти ҷомеа масоили муҳими иҷтимоӣ, ахлоқӣ, таърихӣ ва фарҳангиро бозгӯ намуда, осори ӯ ба бозсозии тафаккури маънавият, шинохти меъёрҳои адолати иҷтимоӣ, завқи дунёшиносӣ ва зебоишиносӣ мусоидат менамояд.

2.2. СИМОИ МУАЛЛИФ ВА НИГОРИШИ РҶҲИ ЗАМОН ДАР «ЁДДОШТҲО»-И С. АЙНӢ

Зиндагинома ва фаъолияти эҷодии С. Айнӣ дар даврони ҳасос ва марҳилаи тақдирсози таърихии халқи тоҷик сипарӣ гашта, симои начибаш дар осори адабиаш мунъакис гаштааст, ки ба таъкиди Абулқосим Лоҳутӣ «оғози ҷавонӣ дар як муҳити зулму ҷавр дар роҳи озодии халқ хидмат карда, зидди истибдод ҷасуруна мубориза намуда, бародари фозили худро шаҳид дод. Он вақт ҳайкали мубораки вай дар пеши ҷашм ҷилвагар мешуд: бемор, низор, занҷир дар гардан ва кунда бар по, дар зерӣ тозиёнаву ҷӯби фаррошони амири Бухоро аз гардан то камар пушташ рехта, ба тавре ки ҳамаи устухонҳояш намоён аст» (21, 5).

Дар ҳақиқат, устод С. Айнӣ ба халқу миллати тоҷик кори начиб, шоиста ва таърихӣ кард «чун ҷаноре дар боғи адабиёти мо» устувор монд. Бобочон Ғафуров С. Айнӣро «падарӣ миллат» доништа қайд менамояд, ки «барои умри дубора ёфтани тоҷикон бештар аз ҳар касе мубориза кардааст ва ба ғалаба расидааст» (190, 26).

Дар ин робита академик М. Шакурӣ низ таъкид менамояд, ки «Садриддин Айнӣ яке аз бузургтарин фарзандони миллат аст, ки дар як давраи бухронии сарнавиштсоз фидокорона талош карда, барои таъмини бақои умри миллат қаҳрамонӣҳо нишон дода ва барои он ки халқ аз зерӣ харобазори таърих дубора сар бардорад ва комат рост кунад, падарвор ғамхорӣ ва сарпарастӣ намудааст» (190, 260).

Шахсият ва рисолати иҷтимоӣ фарҳангии Садриддин Айнӣ дар заминаи фаъолияти адабӣ маҳорати эҷодӣ ӯ бунёд ва вобастагӣ дорад. Шиносоии «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш ба Айнӣ таъсири бағоят бузург расонид, ва ӯ ин омилро ба сифати як падидаи мусбати бадеӣ маҳсуб доништа, дар осораҳ аз он ёдоварӣ менамояд. Садриддин Айнӣ дар муҳите ба камол расид, ки мардумони заҳматкаш, деҳқонону касибон, равшанфикрону зиёӣёни бедордил ва ҳудӯғҳ дар ихотаи вай буданд. Ҳисси эҳтироми аҳли илму ҳунар, зиёӣёну заҳматкашон ва ҳамзамон бадбинии аҳли дарбор, рӯхонӣёни иртиҷоӣ ва муллоҳон

мутаассиб барои рисолати иҷтимоӣ ва шахсияти наҷиб ва неруманди Айнӣ заминаи бозғатимод мегузорад.

Муҳаққиқони айнишиносон бар он назаранд, ки шахсият ва симои хунариаш ҳанӯз қабл аз инқилоб ҳамчун шахсияти донишманду адиби нуқтасанҷ шинохта шуда, тафаккури адабию эстетикаш дар муҳити фарҳанги суннатӣ ва шеърӯ адаби пурғановати ниёкон бунёд ва ташаккул ёфт ва дар қатори фозилони давр ва зиёиёни пешқадам қарор гирифта, иқдоми наҷиби маорифпарваронаи Аҳмади Дониш ва дигар равшангарону маорифпарваронро идома дод. Дар байни чехраҳои равшанфикрон ва зиёиён, ки дар «Ёддоштҳо» тасвир шудаанд, симои муаллиф - Садриддин, ки қаҳрамони асосии асар аст, мавқеи шоиста дошта, ташаккул ёфтани характери вай яке аз масъалаҳои муҳими асар мебошад.

Дар “Ёддоштҳо” аз саҳифаҳои нахустин хонанда ба воқеаҳо ва ҳолатҳои зиндагии муаллиф дар як даврони муайяни таърихӣ шиносӣ пайдо намуда, ҳаёти гузаштаи халқро покиза ба тарзи воқеӣ дарк намуда, қимати зиндагии имрӯзаро ба ҳубӣ мефаҳмад. Муаллиф диққати асосиро ба тасвири ҳаёти халқ ва муҳимтарин ҳодисоту рӯйдоди замон дода, муҳити хонавода, ҳаёти деҳоти Соктаре ва Маҳаллаи Боло хотироту ёди аҷдод, саргузашти пурфӯҷеаву ноором ва талхи худ, ҳаёти мадрасаҳои Бухоро, тарзи таълиму тадрис ва барномаҳои дарсӣ, ҳаёти табақаҳои гуногуни аҳоли, ҳаракат ва норозигӣҳо ба муқобили ҷабру зулм, беадолатӣ, ғасод, ваҳшонияти ҳокимони аморати Бухоро ва муҳити иҷтимоиро тасвир менамояд. Вай тасвири ҳаёти иҷтимоии Бухороро дар мавқеи бунёди гузашта, симои Садриддинро дар замина ва таъсири он тасвир менамояд, ки он ҳамчун симои марказии асар аз аввал то охир иштирок менамояд.

«Ёддоштҳо» ба ҳеҷ ваҷҳ ҳастии соҳибасарро мунҳасир намекунад, агарчи он аз шахсияти муаллиф ва вичдони вай ҳикоят мекунад, бо шуру ангизаҳои ботинӣ тавбаам гашта, боиси шухрати оламгирӣ ӯ гаштааст. Дар ҳақиқат, “нависанда меъмори зиндагӣ ва андешаи одамӣ аст, ки бо дарки

зарурат ва воқеият ҳаёту фаъолияти ӯ ба ҳукми ойнаест, ки тамоми осори таъсироти атроф ва муҳиташ дар вучуди ӯ мунъакис мешаванд, орзуҳо ва ноқомии мардум дар ҷону дили адиб реша мегиранд ва ӯ барои мардум ин афкорро ба сурати тасвирҳои зебову рӯҳбахш дар қолибҳои муносиб бозгӯ мекунад» (114, 72).

С. Айнӣ симои Садриддинро дар ҳолат ва манзараҳои вусъатноки ҳаёти иҷтимоии Бухоро тасвир намудааст. Бухоро маркази тамаддун дар олами Шарқ буда, зодгоҳ, шаҳри кӯдакиву наврасӣ, ҷавониву донишварзии ӯ мебошад. Дар ин шаҳр ранҷу азият, камбағаливу тангдастӣ, заҳмат, талхиву ноқомии рӯзгорро дидааст, хотираву андешаҳо аз воҳӯриҳо ва лаҳзаҳои зиндагӣ дорад. Вай дар ин шаҳр дар партави рӯҳи бузурги аҷдоди ҳунарманду донишвараш ба воя расид ва майл ба сӯи андешаи илмиву адабӣ, маърифатҷӯӣ, маорифпарварӣ ва рӯҳи озоду ҷадиди инсоншиносӣ дошт.

Садриддин аз кӯдакӣ бо азобу шиканҷа, талхӣ рӯзгор ва ғубори зулмоти маънавӣ дучор мегардад, дар байни мардуми оддӣ ва заҳматкаш ба воя расида ҳамеша пайванд ба халқ буд. Ба муллоҳои мутаассиб, риёкор ва хурофотпараст, ҳокимону мансабдорони аморати Бухоро нафрати беандоза дошт. Дар баробари ин, аз муносибат ва фитрати асили аҷдоди саидзода, ҳунарманд ва падари ҳалолу покизагор, порсо ва тақводораш ибрат меомӯхт, сабақи зиндагӣ мебардошт. Вай маҷнунӣ маърифатпешагӣ, ҳунармандӣ ва ҳақҷӯиву ҳақталошии ҷадди бузургаш гашта буд, аксар ҳолатҳо ба кори наққошӣ, кандакорӣ, чубкорӣ, хушзабонӣ ва хушрафторӣ онҳо садоқат ва меҳр меварзид, аз муносибати падари рӯшанфикр, илмдӯст ва шариатпаноҳаш Саидмуродхоҷа ва тағояш Усто - амак мурур дошт. Муносибати софдилона ва ҳунарпешаи онҳо чун ҷароғе ба зиндагии ӯ нури маърифат мебахшид, ҳаёти айёми наврасиашро мунаввар, ҳаваси адабиётдӯстӣ, шеърҷӯӣ ва пешаи омӯзгориро пайдо менамуд.

Назар ба нақли бобову падараш аҷдод ва табори Садриддин деҳқонони асилзода, сайидон, имомҳо, мударрисон, ҳунармандони

дукондор, дуредгару кандакор ва умуман дар аксар хунарҳо саркору мохир буда, шахсони саводнок, тақводор, маърифатдӯст ва ҷомеадору тарбиятгар будаанд. Дар пайванди чунин хонадони наҷиб ва нақӯкор Садриддин аз хурдсолӣ ба омӯзиши илму хунар шавқу ҳаваси бисёр дошт.

Барои нишон додани ташаккули характер, инкишофи шуур ва муайян намудани рисолати иҷтимоӣ ва шахсияти ӯ аз тафаккур ва ҷаҳонбинии ҳеш, воқеияти ҳаёт ва сарнавишти қаҳрамон истифода карда, анъанаи воқеиятшиносии насри муосирро тақвият додааст. Табиист, ки дар чунин ҳолат ташаккули шахсияти Садриддин дар натиҷаи ба халқ наздик шудан ва дар муборизаи зидди ҷаҳолат, ғасоди ҷомеа ва айбу нуқсонҳои зиндагӣ таҷассум меёбад.

Ташаккули характери Садриддин дар заминаи воқеот ва манзараҳои зиддиятноки ҳаёти иҷтимоии замони кӯдакӣ ва ҷавонӣ дар Бухоро сурат гирифта, тасвири ҳодиса ва ашхоси муайяни таърихӣ василаи биниши ҳислати қаҳрамон шинохта шуда, рӯйдодҳои ҳаёти воқеӣ тақдирӣ вайро таъйин менамояд. Нависанда матлаби меҳварии тасвирро ба инъикоси ҳаёти халқ ва намоёндогони гуногунтабақаи он равона сохта, ҳар тағйироте, ки дар шуури қаҳрамони асосӣ- Садриддин ба вучуд меояд, ба ягон воқеаи муҳимми зиндагӣ пайванд сохта, ташаккули шахсияти ӯро дар заминаи таҷрибаи ҳаёт равшан месозад. Дар инкишофи тафаккури Садриддин муҳимтарин ва арзишмандтарин ҷанбҳои зиндагӣ дар ҳамбастагӣ бо саҳнаҳои пурсӯзу гудоз ва тақдирсозии сарнавишти таърихӣ халқ мавқеи асосӣ дорад.

С. Айнӣ дар “Ёддоштҳо” анъанаи ёддоштнависиро дар заминаи намунаҳои насри ёддошти адабиёти тоҷикӣ ва рус давом дода, симои қаҳрамони асосиро аз ибтидо то интиҳои асар тавассути манзараҳои вусъатноки ҳаёти иҷтимоӣ ба тарзи гуногун тасвир намудааст. Садриддин дар “Ёддоштҳо” ҳамчун иштирокчии бевоситаи воқеоти зиндагӣ ва раванди ҳодисоти таърихӣ фаъолият дошта, ташаккули ҳислат ва шахсияти ӯ дар ҳамбастагӣ бо ноқомӣ ва

номуроии халқи захмткаш, муборизаи зидди муҳити тираву тор, беадолатӣ ва зулму фасод тасвир ёфтааст.

Садриддин аз кӯдакӣ дар байни мардуми оддӣ ба воя мерасад ва ба таъкиди М. Шукуров: “алоқаи ӯ аз халқ канда намешуд ва худи вай маҳсули ҳамин муҳит аст. Саҳнаҳои вусъатноки ҳаёти иҷтимоии давра, ҳамаи он ҳодиса ва одамоне, ки дар асар тасвир ёфтаанд, сабабгори ҳосил шудани ҳар як хислати қаҳрамон мебошанд, худи зиндагӣ тақдирӣ вайро таъйин меамояд” (200, 119).

Дар “Ёддоштҳо” хусусияти ташаккули тадриҷии хислатҳои Садриддин масъалаҳои муҳимми хатти сюжети асар буда, омилҳои ташаккулдиҳандаи характери ӯ дар муносибат ба ашхоси гуногун ва ҳодисаҳои зиндагӣ бо ибрати мусбат ё манфии худ ошкор гардида, ҷаҳонбиниву афкорашро кушода, барои бедории тафаккур ва шуури ӯ мусоидат намудааст. Хислату рафтораш зухуроти фардиёт ва олами ботинии ӯ буда, дар муносибат ба воқеоти замон ва саргузашти қаҳрамони асосӣ муназзаму мантиқӣ бештар диққати муаллифро ба худ кашидааст. Бинобар ин, дар қисматҳои аввали асар симои Садриддин нисбатан бештар мавқеъ дошта, возеҳтар тасвир шудааст.

Садриддин аз айёми хурдсолӣ ва наврасӣ ба мушкилоти пуразияти зиндагӣ гирифтور шуда, ғуссаву ранҷ ва талхҳои рӯзгорро чашида, ҳар сари қадам як монсаи ҳаётро бартараф карда, дар сангинӣ ва талхии сарнавишт аз имтиҳони замону зиндагӣ мегузарад. Ин аст, ки хислатҳои вай дар рафти муборизаи зидди мушкилиҳо ташаккул ёфта, тадриҷан ба ҳайси симои ибратомӯз ва шахсияти неруманд шинохта мешавад. Сарнавишти вай тимсоли фарзандони оддӣ, ҷафодида ва пурфочеаи табақаи поёнии ҷамъиятиро ифода намуда, бо кӯшишу муборизаи пай дар пай мушкилоту мамониятҳоро бартараф сохта, роҳи зиндагии озоишта ва шоистаро пайдо намуда, мавқеи худро устувор месозад.

Барои ташаккули характери Садриддин омили муҳим ва сарнавиштсозу созанда ҳамдигарӣ бо аҳли захмат ва меҳнаткашон буда, таассуроти аз кӯдакӣ ба гардан гирифтани бори зиндагӣ ва азияти

рӯзгор накш монда, хотираҳои шодию хурсандии тӯи хатна, ҳаёти талху пуразоб ва танг будани аҳволи зиндагонии хонадонро эҳсос намуда, камбағалӣ, азобу уқубат ва беадолатӣ ва аз ҳисоби ёрии мурувваткоронаи хешу таборон зиндагӣ кардани Тӯтипошшои бенаворо мебинад, суҳанҳои падар ва модарашро пеши назар меорад:

“- Агарчи гоҳе дар кори рӯзгор танги кашӣ, аз бозор гӯшт нахарем, ё ин ки кам харем, хафа нашав. Бояд чанд вақт - то кам кардани қарзҳо ба обу явғони хона ва ба ширу ҷурғоти гов қаноат кунем. Аз бозор гоҳе биринҷ харем мешавад, ки шабҳои бозор, ё ягон меҳмон омада монад, ширбиринҷ мекунем» (8, 25).

Табиист, ки фаъолияти Садриддин дар алоҳидагӣ тасвир нашуда, ҳамеша дар пайвастагӣ бо раванди ҳодисаву воқеоти замон ва ашхоси гуногун ҳоксорона дар қатори дигарон таҷассум меёбад. Ҳамзамон, тарбият ва ташаккули характер ва ҷаҳонбинии ӯ дар байни аҳли хонадон ва хешу таборон, мардумони одӣ, шарикдарсону дӯстон ба вучуд омада, баъдтар дар байни равшанфикрон (ҷадидон) олами ботинӣ ва маънавии вай тақомул меёбад. Ин аст, ки дар тасвири нависанда ӯ ба хондан ва илм омӯхтан шавқу ҳаваси зиёд дорад, одобу ахлоқи нек ва меҳмондорӣ шоистаи волидонашро хуш меназирад, ҳунармандон, созандагонро навозандагон ва ҳофизонро дӯст медорад, аз базму тарона ва ғазалхониҳо завқ мебарад, либоспӯшии орошта, сафед, шафоф ва шинамро мепарастад. Дар баробари ин, истифода ва бозтоби ҷузъиёти табиат ва зебогиҳои он дар биниши Садриддин басо ҷолиб ва воқеъбинона тасвир шудааст:

“-Ман ба ёбон баромадам. Ёбон аз рӯи дариҷаи мо васеъ ва хушҳавотар буд, боди сабуке мевазид, ба димоғи кас як бўи хуши нозуке меовард, майсаҳои ҷаву гандуми тирамоҳ кошташуда замини сиёхро пӯшонда, сабзу хуррам карда буданд. Сабза ва себарғаҳои лаби ҷӯй ва дигар алафҳои хурӯ ба назари кас ҳим-ҳим тофта ҷашми одамро мебурданд. Ҳаво на сард буду на гарм ва бағоят форам буд..., фарошттурукон ва гунчишкон нишаста хониш мекарданд”(8, 33).

Дар “Ёддоштҳо” манзараҳои айёми хурдсолӣ дар муҳити хонадон, муносибат ба волидон ва хешу таборони хунарманд, тақводору ҳақталошу ҳақшинос ва покизарӯзгор, сурнаю нақоранавозӣ, маросими тӯй, зиндагии косибони гуногун, аз ҷумла, ҳалвопазӣ, сангиосиётарошӣ, кандаккориву чубтарошӣ, дуредгарӣ, хизматгорӣ дар ҳавлии Шарифҷон Маҳдум, ширкат дар анҷумани шоирону олимон ва маҳфилҳои адабӣ, манзараҳои ҳаёти мадраса, расму қоидаи муҳити иҷтимоӣ, даҳшатҳои таассуби динӣ ва зулми феодалӣ ва ғайраҳо дар алоқамандӣ бо қарина ва рӯҳи замон равшан инъикос гардида, диққати хонандаро ба худ ҷалб менамояд. Садриддин аз кӯдакӣ бо ҷашми зиракона ва дили ҳассоси худ қувваю иқтидор ва хислатҳои олиҷаноби халқи меҳнатиро мушоҳида намуда, беҳтарин хислатҳои инсонии мардумони оддӣ ба ӯ ғизои рӯҳӣ ва тарбияи маънавӣ бахшида, дар ӯ низ ҳамин гуна хислатҳои инсонӣ пайдо менамуданд.

Садриддин дар чор-панҷ солагӣ кӯшиш менамуд, ки ба қадри қувваи худ ба падару модар ёрмандӣ намояд, то ин ки набудани акаашро ҳис накунонад. Дар ин муддат падару модар ба вабо дучор омада, рӯи ҷой шуданд, тамоми қори деҳқонии хонавода ба гарданаш афтод. Тақдири талх насибаш гардид, падару модар пасу пеш вафот карданд, «сардор ва дастёри оила» шуда, ...ҳам ба ҷои модар, ҳам ба ҷои падар ва ҳам ба ҷои дастёр қор мекард» (8,182).

Садриддин пас аз ба Бухоро омадан даҳшати воқеаҳо, камбағалӣ, беадолатӣ ва хуни ноҳақро мебинад, ҳар кадоми ин воқеаҳо ба дили ӯ андӯҳи гарон ва азоби рӯҳӣ медиҳад. Ба воқеаҳои аз тарафи Зоқирбон ғўзачаллоб фиреб додани кампири ҳафтодсола ва ҳушаш дар сар набуда банд буд. “Шаб хобаш набурд, дар ҳолате, ки кампир гирякунон ва асозанон баромада мерафт, ба назараш дили ӯро ба ҳаяҷон оварда буд. Дар зери манзараҳои даҳшатангези тамошои одамкушӣ бори гарони ҷасади ҳақоратдидаи инсон монда буд” (8, 333).

Табиист, ки Садриддин дар бораи чунин воқеаҳо рӯз то рӯз фикр мекард, тақдири ҷабрдидагон ӯро ором нагузошта ба ҳаяҷон меовард,

таассуроти ногувор шабҳои дароз азоб меод, хобашро мебаронд. Бори
зиндагӣ бар гарданааш барвақт ғалтида, аз хурдӣ ба кор одат карда,
танааш ба меҳнат саҳт шуда буд. Зиндагии танг, муҳити меҳнаткшон,
падар ва усто-амаки меҳнатдӯст ўро водор менамуданд, ки ба меҳнат дил
бандад, аз ҳеҷ гуна касбу кор рӯй нагардонад. Тасвири ин давраи айёми
зиндагии Садриддин ҳангоми бемордориаш пас аз вафоти падару модар
ва оиларо сардорӣ кардан аз беҳтарин ва хотирмонтарин лаҳзаҳо буда,
иродаи кавӣ, тамкин, худдорӣ, соҳибакл ва часоратманд барин
хислатҳои ўро намоён мегардонад.

Дар эҷодиёти С. Айнӣ, аз ҷумла дар “Ёддоштҳо” тасвири ҳаёти
ятимону камбағалон, хизматгортон, муздурон ва заҳматкашону деҳқонон
табиӣ ва ҷолиб буда, дар муносибат ва зиддият бо бою бойбачаҳо,
ашрофзодагон, ҳокимон, рӯҳониён ва золимони даврон таҷассум
ёфтааст. Намунаи барҷастаи чунин тасвир дар ҳикояи “Ятими доно ва
фиребгари нодон” баръало мушоҳида мешавад.

Биниши сабақомӯз, моҳиятбин ва дар баробари ин нафратовари
нависанда саргузашти як бойи фиребгар ва зиракро, ки ҳамеша ятимону
камбағалони хизматгорро дар талаби ҳаққи хизмат фиреб дода, бо роҳи
тӯҳмат қарздор карда, то мурдан қор мефармудааст, тасвир менамояд.
Ҳикоя аз забони Тўтипошшо ном кампири барҷомонда, ки умраш аз
ҳаштод гузаштааст ба тариқи афсона бо симоҳои равшан ва ифодаҳои
содаи халқӣ бағоят дилҷасп нақл карда мешавад.

Дар ҳикоя симои манфури бой дар лаҳзаҳои фиреби ятимону
камбағалон, тӯҳматангезӣ, дар пеши имом занталоқ қасамхӯрӣ, писари
ятимро бо роҳи фиреби домодхонд ба хизмати бемузд гирифтани,
ваъдабозӣ ба хостгорҳо, носипосӣ ва маккорӣ ба духтари хеш, ҷоплусӣ,
дурӯягӣ ва фиребгариҳои имоми деҳ равшан инъикос ёфтааст. Ҳамчунин,
дар истифодаи ҷузъиёт ва банду бастаи хатти сюжети ҳикоя муаллиф
фаъолият ва муносибати ятими панҷсоларо нисбат ба духтари бой бо
меҳру садоқат, шафқат ва инсонпарварӣ дар заминаи тасвир қарор
додааст. Ин маънӣ дар мавриди ба бой аз таҳти дил фарзандвор

содикона хизмат кардан, ”ба духтари хурдсоли бой ҳам ҳар гуна бозичаҳо сохта дода, гапҳои ширини ғалатӣ ёфта гуфта, ўро дӯстдорӣ карда, ҳамеша вақти ўро хуш кардан” (8, 47) зоҳир мегардад.

Дар баробари ин духтар низ бо қадрас шудан “ба ин ҷавони хушзабони меҳрубони хушмуомила муҳаббати покдилона монда, аз вай чудо шудан ва як нафас бе ў монданро намехоста, ...ваъдаи падарашро дар бораи хонадомод кардани یتимбача ба хотир оварда, ... ба ў монанди шавҳари оянда ва рафиқи умрии худ нигоҳ карда, муҳаббаташ нисбат ба ў боз ҳам зиёдтар шудааст” (8, 48).

Дар тасвири нависанда یتим ва дахтари бой дар роҳи аҳду вафо ба ҳам содиқанд, ба ҳамдигар меҳру дӯстӣ пайдо карда дил додаанд, муколама ва муносибати хуб доранд, зудтар баргузори тўйро интизоранд, дар пешаи муҳаббат ва ҳадафи ҳеш ҷасоратмандона ягдигарро қурбон кардан мецоҳанд. Ба ин хотир, یتим дар лаҳзаи фаҳмидани фотиҳа, овардани лавозимоти тўй ва либосвориҳои арӯсу домод “ҷашмонаш сиёҳ рафта сараш гаштан гирифтааст, гӯё осмон ба сари ў фуру омада, монанди санги осӣ гардида, танашро гандумвор орд мекарда бошад, тамоми баданаш ба ларзиш даромадааст” (8, 50).

Ҷтим худро куштан мецоҳад, аммо фикр мекунад, ки “худкушӣ ҳар вақт мумкин аст, бояд то ҷон дар рамақ дорам, барои халосии худ ва духтар кӯшиш кунам. Агар ба ин кор комёб наштавам, дар он вақт худро хоҳам кушт” (8, 50).

Духтар низ бо огоҳӣ ёфтани ин ҳодиса гириякунон аз таги куртааш ханҷарро бароварда изҳор медорад:

“- Ман фурсат меҷӯям, ки синаи худро ҷоқ карда, худро кушам. Ман ҳам дар ҳамин фикр будам”, - меғӯяд یتим.

Духтар бо шунидани ин гап дастони худро ба гардани یتим партофта, нахустин бор ўро бўсида меғӯяд:

“-Зудтар тадбиратро гӯй, ки метарсам аз хурсандӣ шодимарг шуда, роҳи халосиро нашунида монам” (8, 50).

Нуктаи баланд ва мутаассири ҳикоят аз назарҳо ғоиб шуда, ба як вилояти дурдаст рафта, бо хурсандӣ зиндагӣ карда, ба муроду мақсад расидани یتим ва духтари бой мебошад.

Дар “Ёддоштҳо” Садриддин Айни дар ҳолатҳои ҷудогона ба одамони гуногун, падар ва хешу табор, тағохояш, Тӯтипошшо, Усто-амак (Устохоча), Лутфулло-гӯппон, Сайид Акбархоча, Иброҳимхоча, Ҳабиба, Қутбия, Аҳмади Дониш ва тарафдорони ӯ, олуфтаҳои Бухоро ва коргарони корхонаи рехтагарӣ ва ғайраҳо ба ҳар касе дучор шавад ва ҳар воқеаро меду мешунид барои худ ҳулоса гирифта, фикру ақидаашро тақмил меод. Дар зехни Айни азобу шиканча, ҷабру зулм, толону тороч, худсариву беадолатӣ ва монанди инҳо нақш мегузоштанд ва барои бедории афкори вай мусоидат менамуданд.

Садриддин Айни ҳамаи он азобу шиканча, ғаму андӯх ва маҳрумиятҳоро паси сар намуда, ноумед намешавад, ҳеҷ гуна фишори тоқатшикани зиндагӣ, хорию зорӣ ва мӯхточию гуруснагӣ азму иродаи ӯро нашикаст, собитқадамона аз кори вазин ва меҳнати пурмашаққат рӯй намегардонд, ҳама мушкилоти ногаҳониро бо сахтиродагӣ нотарсона паси сар мекунад. Муаллиф хангоми нақли вазъи аҳволи худ ба мушкилот ва азобу уқубатҳое, ки дар зиндагонӣ ба сараш меомаданд, эътибори зарурӣ намедихад, балки он ҷиҳати ибратомӯз ва неки ҳаётро, ки дар ӯ азму ирода, қатъият ва ҷасоратро тарбия мекунад, дар маркази диққат мегузорад. Намунаи барҷастаи ин дар ҳикояти “Дар рӯзҳои мактабхонӣ” ва “Баъд аз мактабхонӣ” баръало мушоҳида мешавад. Ин айёми зиндагии Садриддин бо ёдоварии лаҳзаҳои никоҳи духтари гуреза - Ҳабиба, ки ба ӯ таваҷҷӯҳи беандоза дошт, равшан зоҳир мегардад.

Ҷаъолияти озодихона ва исёнгаронаи Ҳабиба ва характери қавии он ба Садриддини хурдсол қатъият ва собитқадамиро омӯхта, иродаи маҳкам ва садоқати комили ӯ дар роҳи ба даст овардани аҳдофи зиндагӣ ба ӯ таъсири намоён гузошта буд. Ҷазалхонии Ҳабибаро на танҳо ёд мекард, балки дар танҳои замзама менамуд, завқ мебурд. Махсусан, он ғазалҳое ки Ҳабиба дар мактаб ”бо овози ҳазин”, “монанди созандагон”

мехонд, Садриддинро мутаассир мекард, дар вақти дубора хондани ғазалҳо ҳалати Ҳабиба дар назараш ўро “ба як кайфияти маҳзунонаи гуворо меандоخت ва дар паси он воқеаи ба “ҷонон расидани ҷони Ҳабиба” оварда, “ҳайкали он духтари парипайкари нозукандом” ба назараш ба шакли “як қаҳрамони афсонавӣ мучассам мегардид” (8, 107).

Чунин ҳолат ва ҷузъиётҳо ба вучудаш таъсир мекард, «дар сараш савдои он гуна қаҳрамон шудан, «даст аз талаб набоштан» меафтод» (8, 107).

Орзуе пайдо карда буд, ки мисли ӯ мақсади олие дар назди худ дошта бошад ва дар роҳи ба даст овардани он собитқадамона мубориза барад ва дар тасвири нависанда “он духтари қаҳрамон дар шароити истибдоди феодалии асримиёнагӣ маҳз бо сахтиродагии худ ба ҳамаи монеаҳо пушити по зада, ба ҷонони худ расида буд” (8, 165).

Ҳабиба дар ин ёддошт ҳамчун шахси воқеӣ намунаи он духтаронест, ки “ба муқобили истибдод ва шиканҷаи аз ҳад зиёди замони амирӣ исён ва қаҳрамонӣ нишон дода, бо дилдодагони худ мегурехтанд ва ба қозихонаҳо рафта бо овози баланд никоҳи худро талаб мекарданд” (8, 165).

Ҳамзамон, таъкид бояд намуд, ки тибқи маълумоти Айнӣ дар “Ёддоштҳо” прототипи Ҳабиба дар романи “Дохунда” дар симои Гулнор ҳамачониба тасвир шудааст.

Дар ин айём нақши падараш – Саидмуродхоҷа дар тарбия ва камолоти Садриддин назаррас аст ва дар вақти мактабхонӣ, саводомӯзӣ, ҳолатҳои дар назди хатиби деҳа ва муллои кунҷакиаш Абдусалом омӯхтани китоби нахустини илми зарурати диния - “Бидон”, хатнависию хушнависӣ, беғалат ва бурро хондани шеър, фаҳмидани шахси шоир, ба домолло Исо, ба қавли падараш “одами бисёр калон, олими гузаро, донишманди бузург ва шоири забардаст”, бо китобати китобҳо кашшоқона умр ба сар бурдан ва монанди инҳо равшан аён мегардад. Ба ин маънӣ, дар сӯҳбат падараш шахсияти шоир ва донишмандонро чунин муаррифӣ менамояд:

“-Зотан одамони донишманд аз байни қашшоқон мебароянд, аммо афсӯс, ки бойбачагон, хусусан махдумон (писарони муллоҳои калон) бештарин аҳмақ, ё ин ки нобакор мешаванд... Ман ҳам агар мадрасаро тамоm мекардам, аҷаб набуд, ки ягон чиз мешудам. Афсӯс, ки ҳамин қашшоқии сабилмонда ба ман имкон надод. Ту хон, ба ҳар гуна душворӣ бошад ҳам, хон” (8, 110).

Дар ин сӯҳбат падараш “бекорио баробари мурдан мешуморад”, азхудкунӣ ва фаҳмиши шеърро “чунон ки бачагон наботро макида мазакунон меҳӯрда бошанд, лаззат гирифта меҳонд”, арзёбӣ мекард (8, 110).

Ин сӯҳбат ба ҳаёт ва фаъолияти минбаъдаи Садриддин таъсири бузург расонида, аз он хурсанд мешавад, ки падараш шеър меғуфтааст ва “барои шоир шудан валӣ - соҳибкаромот будан шарт набудааст” ва ҳамзамон нафраташро ба бекорӣ ва одамони саллаҳои калони олимтарош” афзун мекунад (8, 111).

Ҳамчунин, дар тасвири нависанда лаҳзаҳои ба хатмашққунӣ, хатнависӣ ва хушнависиро ёд гирифтани ӯ хеле ҷолиб ва таъсирбахш ифода ёфтааст. Падараш ба ин мақсад аз бозори Ғиждувон “як қаламдон, ду найқалам, як қаламтарош, як қаламхат, як ҷузъгири мешигӣ, як бандча лос ва чор тахта қоғази машқии ҳукандӣ харида дод” (8, 111).

Дар ҳолате ки хурсандии Садриддинро поён набуд, он дер давом намекунад ва бастаи асбоби харидоришуда аз беэҳтиёт “қаламдони ҷоноҷонаш” ки барои ӯ аз ҳар чиз азизтар буд, ба ҷоҳ ғалтидааст”. Аз рӯйдоди ин ҳодиса “монанди модарони фарзандмурда” гирифта, саранҷом роҳгузаре ба имдодаш мерасад ва баъд аз пайдо кардани бастаи қаламдон дубора хурсандиашро интиҳо набуд ва роҳи баёни ҳиссиёти миннатдориро ҷӯён мешуд. Аз чунин меҳрубонӣ ва кори неки як ношинос дилаш ба ҳаяҷон омада, намедонист, ки ба ӯ чи гуна изҳори миннатдорӣ баён намояд. Дар ин вазъият “танҳо чашмони навакак бо андӯҳи бепоёни гирифтаистодаи худро бо остин пок карда, ба он одам

табассумкунон менигарист ва ҳис мекард, ки на танҳо лабонаш, ҳатто чашмонаш ҳам бо ҳиссиёти миннатдорӣ табассумкунон медурахшиданд” (8,114-115).

Омили нахустине, ки дар тарбият ва ташаккули Садриддин мақоми махсус дошта нақш гузоштааст, муҳити хонавода, мадрасаҳо, тарбияи падар, дастгирии бародараш Муҳиддин ва Усто-амак, Тӯтапошшо ва дигарон мебошад, ки бо ибрати шахсӣ ва таҷрибаи рӯзгор ба ӯ меҳнатдӯстӣ, инсонпарварӣ, эҳтироми шахсони меҳнаткаш ва покизарӯзгор, ҳунардӯстӣ, ҳақталошӣ ва ҳалолкорӣ, ҳазар аз ҳаромхӯрӣ ва мазаммати ҳаромхӯрон, нафрату адоват ба муфтхӯрон ва бедодгаронро парвариш медоданд. На танҳо суҳбатҳои падар бо фарзандаш, балки тамоми ҳаёти ӯ, муносибаташ ба намояндагони синфу табақаҳои ҳукмрон, муомилааш бо муллоҳо, қозиву раисҳо, бою савдогарҳо ва ғайра дар дили Садриддин нисбат ба истисморкунандагон нафрат ба вучуд меовард. Падар дар дами вопасинаш ба фарзанди худ чунин васият намуд: «Хон! Дар чи гуна душвори бошад ҳам, хон! Лекин қозӣ нашав, раис нашав, имом нашав! Агар мударрис шавӣ, майлат!... » (8, 170).

Симои падари Айнӣ Саидмуродхоча типпӣ аст, вай танҳо падари ӯ нест. Дар тасвири Айнӣ Саидмуродхоча намоди як табақаи иҷтимоӣ, шахсияти наҷиб ва ғаъол буда, барои ободонӣ, қорам намудани заминҳо, қушодани рӯди Шофирком, эътироз ба беадолатӣ ва ҳурофотпарастӣ кӯшиш ва тадбирҷӯи менамояд.

Ҳислатҳои муҳиму шоистае, ки Саидмуродхоча дар фарзанди худ тарбия намуд, ба зиндагӣ муносибати кунҷковона доштан, дар бораи ҳар як ҳодисаи ҳаёт фикри мустақил пайдо кардан, ба муҳит аз нуқтаи назари танқид нигоҳ кардан иборат буд. Вай ба фарзандаш бомантиқ ва мустақилона фикр карданро меомӯхт, афсонаҳои деғу ачинаро ба манфиати ташвиқи мафкураи худ истифода бурдан, одамонро тарсонда ва тарсончак кардан, бо баҳонаи бастани деғу ачина аз мардум пул ҷамъ намуданро як таҷрибаи аҷиб дурӯғ будан доништа, сеҳрангезии

афсонахоро фош карда, мавҷуд набудани деу ачинаро бо часорат ва фикри бардам собит месохт. Бешубҳа, чунин рафтор ва афкори пешқадам ба Садриддин таъсири хуб гузошта, дар ҳолатҳои гуногун мустақилфикрӣ, назари танқидӣ ва соҳибандешагиро зохир намуда, ба дарки масоили мухталифи зиндагӣ, муносибат ба падар, домуллои кунҷакӣ, шарикдарсон, равшанфикрон, тамошои тарфбозӣ, тамошои ҷавкии дабдабанок ва ҷашмрабои амир, ба сухани бародари худ гӯш андохтан, сухани мӯйсафедони дехаро шунидан, ҳамеша фикри мустакиле дорад. Мушоҳидакорӣ ва муносибати танқидии аз ҳаёт, воқеоти замони зиндагӣ ва тарбияи падар ҳосилшуда, барои фаҳмидани моҳияти ҳодисаҳои атроф ва ташаккули характери ӯ мусоидат менамояд.

Ин падида дар қисми сеюм ва чоруми асар дар ҳаёти мустақилонаи шаҳр ҳис карда мешавад. Баъди ба Бухоро омадани Садриддин дар гӯшаву канорҳои гуногуни шаҳр ҳама чизро бо диққати тамои аз назар мегузаронид. Ҳар чизе, ки ба тақдири одамон дахлдор буд нодида намегирифт. Ин аст, ки дар баҳо додани вазъият ва фаҳмидани ҳодисаҳо аксар вақт хато намекунад, соҳиби ҷашми тезде мебошад, ки муҳимтарин тарафҳои ҳодисаро зуд мушоҳида мекунад.

Саимуродхоча ба Садриддин мушоҳидакорӣ, дақиқназарӣ, зиракӣ, кунҷковӣ хотира ва ҳофизаи қавӣ пайдо карданро тарбия намуда, таъкид менамояд, ки «ҳар чизро, ки бинӣ бо диққат зехн монда нигоҳ кун, ҳар гапро, ки шунавӣ, бодикқат гӯш андоз ва агар касе бо ту чизе гӯяд ё коре фармояд, фаҳмида бошӣ ҳам, дубора пурсида ба ёд гир» (8, 149).

Парвардани чунин ҳислат ва рафтор барои ташаккули минбаъдаи характер ва шинохти шахсияти ӯ мусоидат менамояд. Ба ин маънӣ, нависанда дар “Ёддоштҳо” доимо аз чунин ҳислатҳояш ёдовар шуда таъкид менамояд, ки ба кунҷковӣ ва ба фаҳмидани ҳар чиз ҳавасманд буда, ҷойҳои норавшанмондаи ҳикоя, сухбату афкори иҷтимоиро фаҳмида мегирифт, ҳудро кунҷков ва шаккок номида изҳор медошт, ки “табиатан кунҷков ва шаккок буда..., қорҳои аз одат берунро то ба ҷашми худ набинад, бовар намекард» (9, 541).

Дар мадрасаи Мири Араб бародарон Маъсумхоча (лақабаш Махдуми Гав) ва Пирак барои тақвияти афқору андеша ва кушода шудани чашми Садриддин дар айёми кӯдакӣ ва наврасӣ нақши муайян гузошта, кунҷковона бо аҳволи шаҳр, бо тартиботи ҷорӣ, бо ҳоли мардум шинос шудан ва аз Мулло Туроб омӯхтани забони русиро фаҳмонда буданд. Махдуми Гав дар тасаввури нависанда шахси «бисёр ҳалим, нарммуомила ва кушодапешонӣ буда, бо як дидан муҳаббати ҳар касро ба худ ҷалб мекард. Лабонаш ҳеҷ гоҳ аз табассум ва чашмонаш доимо аз нигоҳи меҳрубона ҳолӣ набуд» (8, 225).

Пирак бачаи зирак, таҷрибанок ва кунҷков буда, бо таъсири бародараш Махдуми Гав ба ҳодисаҳои атроф бо диққат назар дӯхта, сабаби онҳоро пурсуҷӯ мекунад. Аз ҳамин сабаб, ӯ бо Садриддин дӯстӣ пайдо намуда, ба якдигар наздик мешаванд, унс гирифта ҷӯра мешаванд. Нахустин суҳбати онҳо шиносӣ бо калимаҳои дар қағаз сабт намудаи Пирак аст, ки бинобар сабаби дағал навишта шудани хат хондан барои Садриддин душвор буд. Садриддин нав ба шаҳр омада буд, аммо зехни тез ва шавқи омӯзиш дошт ва аз Пираки таҷрибаноку зирак бисёр чизҳо, аз ҷумла, калимаҳои русиро ёд мегирифт. Аммо, бинобар сабаби ба таъкиби муллоҳо ва ҳокимон дучор шудани Мулло Туроб ва кушта шудани ӯ имкон надод, ки ин ду кӯдак омӯхтани забони русиро давом диҳанд. Дар натиҷа, онҳо ба беадолатӣ ва даҳшатҳои муҳит шинос шуда, ба расвоию ваҳшатҳои замон нафрат пайдо карда, нисбат ба низом ва қоидаҳои Аморати Бухоро назари интиқодӣ пайдо карда, ба хорию зории мардуми оддӣ дилашон месӯзад ва аз ин ҷиҳат нафрати бепоёни худро нисбат ба он зоҳир менамоянд. Пирак бо «ҷуссаи назарногир ва чехраи бемормонанд шавқи чизомӯзӣ дорад». Бинобар ин, Садриддин ба ӯ эҳтиёткорона ва дилсӯзона муносибат карда, саводомӯзӣ, хатнависӣ ва китобхониرو меомӯзонад.

Омили дигаре, ки инкишофи фикрӣ, ташаккули характер ва шахсияти Садриддинро таъмин ва муайян намудааст, таъсири афқори адабӣ, муҳити хунармандӣ ва маърифатпарварии Бухоро буд. Барои амалӣ

шудани ин ҳадаф нақши созандаро падараш Саидмуродхоҷа, Тӯтипошшо, Усто - амак, Ҳабиба, равшанфикрон ва ҳунармандон бозидаанд. Махсусан, Тӯтипошшо ба воситаи беҳтарин намунаҳои адабиёти даҳанакии халқ ба инкишофи таҳайюли ӯ ва нисбат ба эҷодиёти меҳнаткашон эҳтиром пайдо кардани вай сабаб шуда буд. Афсонаҳои шавқовари Тӯтипошшо, ки ақлу хирад, таҳайюлотии рангин, санъати баланди халқро ифода менамуданд, Садриддини ҳассосро ба худ мафтун карда буданд. Назокат ва дилчаспии ин афсонаҳо, мазмуни аҷибии онҳо ақли кӯдаконаи ӯро ба ҳайрат оварда, ба дилаш завқ меод. Ҳабиба бошад, бо ғавқуллодагии худ диққати Садриддинро ҷалб карда буд, эҳсосот ва ҳислатҳои худро ба воситаи шеър ифода мекард. Шеърҳои Ҳабиба дар хоҳири Садриддин чун ифодаи қаҳрамонӣ ва собитқадамии Ҳабиба, ки сазовори тақдир башад, нақш баста буд. Ҳабиба дар дили Садриддин на танҳо нисбат ба адабиёт муҳаббат пайдо кунонид, балки ба воситаи шеъри Ҳофиз ҳислати муҳими шахси озод ва мустақил «даст аз талаб надоштан»-ро ба ӯ гузаронид. Дар баробари ин, шеърҳои падар дар ӯ нисбат ба «одамони девсор» нафрат бедор мекард, нотарсӣ ва ҷасорат, меҳнатдӯстӣ ва ҳайрхоҳӣ ба меҳнаткашонро таълим меод. Ин шеърҳо мазмуни иҷтимоӣ дошта, идеалҳои олии ҷамъиятиро тараннум менамуданд. Ба ин восита, падар меҳост, ки фарзанди худро дар рӯҳи ҳамин ғояҳо тарбия кунад ва ба ин матлаб муваффақ шуда таълимист. Садриддин тадриҷан на танҳо нисбат ба шоирон ҳурмати самимии кӯдакона ва ба дидани онҳо иштиёқ пайдо карда, сирри шеъру шоирро аз падар пурсуҷӯӣ намуд, балки дар ҳамон солҳо боре «дар дилаш гузашт, ки ман ҳам шоир шуда метавониста бошам ё не?» (8, 112).

Садриддин дар тасвири нависанда айёми наврасӣ, яъне 12 - 14 солагиаш дар мадрасаи Мири Араб як ҷавони зирак, кордон ва боҷасорат шинохта шуда, ақлу фаросаташ қавӣ, ҷиддӣ ва қатъӣ мегардад, андӯҳ ва мусибати ногаҳонӣ, мушкilotи зиндагӣ ва муҳити ноорому пуршиканча пажмурда ва маҳв накард, балки баръакс боиси

такомули характер ва шахсияти вай ва зохир шудани бехтарин хислатҳояш мегардад. Барои Садриддин рӯзҳои беморӣ ва вафоти падару модар санҷиши сангини зиндагӣ ва ғавқулодаву азиятнок буда, аз он бо матонат, таҳаммул ва сарбаландона мегузарад ва барои зиндагии минбаъдаи ӯ замина мегузорад. Ҳаёти ин давраи Садриддин бо ҳамроҳии бародараш дар муборизаи зидди мушкилот ва муҳтоҷию камбағалӣ ва меҳнати вазнини тоқатшикан, бетартибӣ ва бемантикии низоми таҳсили мадраса обутоб ёфта, дар мадраса бо муллобачагону шарикдарсони давлатманди ғиждувонӣ шинос шуда, се рӯзи таътил (чоршанбе, панҷшанбе ва ҷумъа) ошпазӣ ва ҷомашӯӣ мекунад, ҳуҷраи онҳоро мерӯбад, супоришҳояшонро иҷро менамояд (8, 215- 217; 9, 109-110 ва ғ.).

Дар мадраса аҳволи моддиву муҳити вазнин мавҷуд буд, домulloҳо мефармуданд, ки дар сармо дар ҳавои кушод риёзат кашида, тӯтивор дарсҳоро такрор намуда аз худ кунанд, « чунки ин роҳи ба даст овардани илм аст ва дар роҳи илм ҳар қадар, ки риёзат ва азоб кашӣ, ҳамон қадар фоида мебарӣ» (8, 219).

Садриддин дар катори талабагони хурдсоли дигар ҳар шаб баъд аз шом дар рӯи сахна нишаста, бо овози баланд дарс такрор мекард, дар шабҳои барф ҳам такрори рӯисахнаи худро тарк намекард, дар рӯи санги яхмонанд чорзону ё дузону нишаста, дарсҳоро такрор мекард дар ҳолате ки либоси дуруст ҳам надошт. Ин аҳволи тоқатфарсо ва азиятнокӣ мадрасахониашро чунин ифода месозад: “Маҳсӣ надоштам, як кафши сарипоии маҳаллидӯхт доштам, ки аз вай об мегузашт ва намро ба худ мекашид. Хоҳ дар такрор бошад, хоҳ дар кӯча, аз рӯи курта як ҷомаи пахтадор пӯшида, бо як қабат лозимӣ мебаромадам. Бо вучуди ин маро дар он вақтҳо сармо назад ва ҳатто зуком ҳам нашудам. Аммо бе маҳсигӣ маро бисёр азоб меод ва пойҳоям торс-торс кафида, замини саҳти дандонкашӣ кардашуда барин мешуд. Дар рӯзҳои барфу борон, вақте, ки ба рӯи кӯча ё мадраса бароям, кафшам пур аз барфу борон

мешуд ва аз кафидагиҳои поям гӯё, ки бо корд чок карда бошанд, хун шорида мерафт» (8, 219).

Дар чунин вазъияти душвор Садриддин маҷбур мешавад, ки рағбани шамъи сӯхтаро ба рӯи чароҳати кафидаҳои пойҳояш чакра-чакра рехта озорро таскин диҳад. Дар баробари ин, ба ин ҳама душвориҳо ва пойбараҳнагӣ тақат намуда, аламаш зиёдтар дар он зоҳир мегашт, ки аз сесада нафар муллоҳои хатмкардаи мадрасаи Мири Араб аксараш шеър ва адабиётро дуруст намефаҳмиданд, пастзеҳн ва кӯрсавод буданд. Вай ин ҳама душвориҳоро «ба умеди муллои хуб шудан ба осонӣ ба гардан мегирифт» (7, 220).

Садриддин мушкилоти зиёд ва пурмашаққати айёми хурдсолиашро ба таъсири он зиндагии саҳт, ки дар хурдсолӣ ба сараш афтода буд, паси сар намуда, гоҳо асабӣ ва аз зиндагӣ бисёр дилтанг мешуд, баъзан дар шабҳои танҳои баъзе шеърҳои марсиямонанди шоирони гузаштаро хонда барои ҳолӣ кардани дили худ мегирифт.

Ин айёми зиндагии Садриддин дар “Ёддоштҳо”, дар мадрасаҳои Мири Араб ва Кӯкалтош таҷассум ёфта, бо ҷавонони гуногун, одамони наҷибу ғариб, шоирону сухандонон Нарзуллои Лутфӣ, Абдулмаҷиди Зӯфунун, Саидхоҷаи Гулшанӣ, Азизхоҷаи Азиз, Ҳомидбеки Ҳомид, Абдулхоҷаи Таҳсин, Азими Сомӣ, Мирзоҳаити Саҳбо, Қорӣ Абдулваҳоб, Қорӣ Усмон, Мирзо Иброҳим, Қорӣ Шариф, Ашрафчон, Ҳомидхоҷа ва дигарон ошно ва ҳолдон шуда, аз фазои мазҳабӣ ва рукуду сукути Мулло Абдусалом раҳо меёбад. Бартарӣ ва муҳимияти ин давраи зиндагии Айнӣ дар он зоҳир мегардад, ки аҳли маҳфили дӯстону шарикдарсон бештар таваҷҷуҳ ба адабиётфаҳмӣ, шеърхонӣ, сурудхонӣ, байтбарак, дилхушии “Ҳа бозӣ”, зарбулмасалу мақолгӯӣ намуда, чорабинии қашшоқона, базми ҷамшедӣ ташкил менамуданд. Шартӣ дилхушии “Ҳа бозӣ” “ҳа” нагуфтан, балки “оре” ё “бале” гуфтан буд. Аҳли маҷлис ва дӯстон хангоми суҳбат ҳамеша хислату ҳуво рафтору гуфтори ноҳубу пасти дарбориёну ҳокимони шахру рустохоро танқиду масҳара мекарданд. Аз ин рӯ, ин мадраса “ғайбатхона” ном гирифта буд.

Садриддин дар ин давра бо мардуми одӣ, бахусус хунармандони базмҳои савту наво ошноӣ пайдо намуда, аз олами мусиқӣ ва савту наво баҳра мебардошт. Бегоҳӣҳо пас аз дарс ва рӯзҳои таътил гирди ҳам омада, маҷлисиҳои савту наво созмон дода, аз хунари овозхонии Камоли Ҳофиз, Начми Ҳофиз, Ҳомид Савтӣ, Раҳматхочаи Танбӯрӣ баҳраҳо мебардоштанд. Дар ибтидо ба муҳити зиёӣ пешқадам дохил шуда, на танҳо сомеи суҳбати онҳо буд, балки баъдтар ҳамшарики суҳбату ҷаъолияти онҳо шудан гирифт. Садриддин бори нахуст соли 1900 бо дидори ҳофиз ва шашмақомхони маъруф Ҳоҷӣ Абдулазизи Самарқандӣ низ мушарраф мешавад.

Дар ҳамин асос, омили сеюми ташаккули ҳислатҳои Садриддин ва шуури иҷтимоии ӯ таъсири шоирон, равшанфикрон ва зиёӣ пешқадам буда, барои шинохти шахсият ва бозтоби чеҳраи ӯ мақоми арзанда дошт. Таъсири зиёӣ пешқадам ба Садриддин, хусусан, аз аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо», дар айёми наврасиаш, яъне соли дуюми сеюми хониш шурӯъ шуда, минбаъд қувват гирифт. Вай ба зиндагонии шаҳри Бухоро бештар ошно шуд, тамошои шаббозорҳо, овозхонӣ қиссаҳои мардуми шуъбадабоз ва хунарнамоии гардишгарони лаби Ҳавзи Девонбегӣ, гаштугузори Наврӯзӣ дар Ширбадан, сайри гули лола, гӯштигирӣ ва монанди инҳо барояш то андозае таъсиргузор буд ва бо тамоми рағбат ба ҳаёту афкори онҳо ҷашми ибрат меҷӯхт. Аз нахустин рӯзҳои ба муҳити зиёӣ пешқадам дар ҳавлии Шарифҷон Маҳдум дохил шуданаш мушоҳидакор гардида, дари анҷумани шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкорон барояш кушода шуда, тарзи зиндагӣ ва фикру ақидаҳои онҳоро бо диққати тамоми меомӯхт. Дар ин ҳавлӣ, ки дар ҳақиқат «мактаби адабиёти ҳамин давра» (8, 228) махсус меёфт, ҳар ҳафта се бор машхуртарин донишмандон ва адибони Бухоро ҷамъ омада, маҳфили шабнишиниҳои адабӣ меоростанд. Дар ин мактаб Садриддин дарси одамият ва маънавият омӯхта, соҳиби ҳавлиро «аввалин тарбиятгари маънавии худ» (8, 50) ҳисобида, аз китобхонаи

Шарифчон Махдум, ки бойтарин китобхонаи хусусии шаҳри Бухоро ва ҳазинаи маълумоти беинтиҳо буд, баҳравар мегардид.

Муносибати навозишкорона ва инсондӯстонаи Шарифчон Махдум ва суҳбату баҳсҳои Яҳёхоча, Зӯфунун, Гулшанӣ, Ҳомид, Мирзо Азими Сомӣ, Ҳомидхочаи Меҳрӣ, Иброҳими Субҳӣ, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ва дигарон на танҳо доираи бинишу дониши ӯро рӯз то рӯз васеъ карда, бо муҳити илму адабиёти замон ва шеърҳои шоирони пешқадам дохил намуд, балки бари инкишофи шуури иҷтимоӣ ва худшиносии ӯ низ заминаи қавӣ гузошта, рӯҳияи норозигӣ ва эътирози зиёӣни мазкур ба Садриддин ҳам «бе таъсир намонда буд» (8, 25).

Ин омилҳо таъбу завқ, маҳорату ҳунар ва истеъдоди асили адабии ӯро ташаккул ва инкишоф дода, барои минбаъд ба дараҷаи шахсияти наҷиб ва чехраи мондагори таърих расидани вай мусоидат намуданд.

Дар ҳақиқат, дар қисмҳои сеюм ва чоруми «Ёддоштҳо» мавқеи ӯ дар инкишофи воқеаҳо торафт камтар шуда, тасвири ҳислатҳои ӯ аксаран аз маркази диққати нависанда берун мемонад. Қаҳрамони асосӣ дар лаҳзаҳои ҷудогона пайдо шуда, пас аз андаке боз аз назар ғойб мегардад ва мавқеи асосиро шахсони дигар ишғол намуда, танҳо барои пайванди воқеа ва эпизодҳо фаъолият менамояд. Дар он солҳои таҳсили мадрасагӣ ба муҳити зиёӣни пешқадам ворид гаштани Садриддин боиси аз мардуми оддӣ дур шудани ӯ нагардида, дар пеши назараш рӯз то рӯз ҷиҳатҳои нав ба нави ҳаёти меҳнаткашон, бенавоён, муздурон ва камбағалону یتимон кушода мешуд.

Айёми мадрасаҳои баъд аз он, ки дар қисмати сеюм ва чоруми «Ёддоштҳо» тасвир шудааст, ду қувваи асосӣ дар ташаккули шуур ва бозтоби шахсияти вай нуфуз пайдо кард. Дар навбати аввал афкори донишмандони намоён, шоирони забардаст, муллобачагони равшанфикри хуштабъ, зиёӣни пешқадам ва баъдан ҳаёти ҳунармандон, мардуми оддӣ, аҳли касабҳои гуногуни шаҳр ва деҳқонон дар тарбияи маънавии ӯ саҳми намоён гузоштанд. Дар ин замон Садриддин дар базмгардиҳо бо олуфтаҳои Бухоро, ҳунармандону қосибон, мардикорон,

аробакашону машкобҳо ва монанди инҳо наздикӣ пайдо карда, бо онҳо холдон шуда, аз одамгарӣ, мардигарӣ, хоксорӣ, дустиву вафодорӣ, хушмуомилағӣ ва хушсухании онҳо мутаассир мегашт. Ин аст, ки ӯ дар устохонаи кафшдӯзӣ, корхонаи рехтагарӣ ва дӯкони чарчинфӯрушӣ аз аҳволи вазнини косибон, меҳнати тоқатфарсои онҳо, аз толону торочи хӯчаин ва ноинсофии устокорҳо хабардор шуд, беадолатӣ ва даҳшати бисёреро дид, шабона бо фикру мулоҳизаи аҳволи вазнин ва тоқатнопазири онҳо ғамгин ва ошуфтахотир шуда хобаш намебурд. Таассуроти ӯро аҳволи мардumi оддӣ ва меҳнаткаш, ки аксаран вазнину шиканчаовар мутаассир сохта, мушоҳида аз ноинсофиҳои ҳукмдорон, мардумозорӣ, норозигии рӯзафзуни халқ ва зиёиёни пешқадам дар дили ӯ шарораи нафрату адоватро меафзуд. Ба назари Садриддин ғоҷеаи ба сари Нурмуҳаммади деҳқон омада, сангсор шудани аробакаши бегуноҳ даҳшатноктарин воқеа буд ва таваҷҷуҳи ӯро ба мардumi оддии бепаноҳ ва бегуноҳ даҳчанд зиёд карда, нафраташро ба рӯҳониёни мутаасиб ва ҳокимони ҷаҳолатпеша бештар намуд. Чунин вазъият ӯро ғамгин гардонид ва аз ин воқеа бенатиҷа мондани ғаъолияти Ҳоҷӣ Маҳдум, асар накардани шикоятӣ зиёиён, оқибати пурғоҷиҳои ҳуди Мулло Амон ва монанди инҳо тинаташро ба маъюсӣ ва ноумедӣ оварда, дар муҳити беадолатӣ ва даҳшатҳои замон то андозае ҳудро очиз медид.

Садриддин дар назди худ мақсади ҷиддие мегузорад, ки барои ба даст овардани он мубориза хоҳад кард. Вай бо дили пуршӯр ва рисолати ҳуҷаста аз он ғизои маънавӣ, ки аз намояндагони халқ ва зиёиёни пешқадам мебардошт, рӯҳан қавӣ мегардид, ки саранҷом чунин қувваю иқтидори ҷисмонӣ ва маънавӣ ӯро ба манзили мақсад расонид. Вай шахси ҷӯянда, кунҷков, зирак, серғайрат ва мушоҳидакор буд ва нисбат ба тартиботи замона норозигӣ ва нафрат ҳосил намуд, моҳияти ҳодисаҳои замонро эҳсос карда, дар ҳаёт роҳи пуршараф ва ҷовидро пайдо намуд.

Ба ҳамин тариқ, С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» тавассути офариниши симои Садриддин орзуи ҷандинасраи халқ ва мунавварфикрони тоҷикро

дар марҳилаи ҳассос ва тақдирсози охири асри XIX ва ибтидои асри XX воқеъбинона инъикос намудааст. Вай бо иродаи қавӣ дарк намуда буд, ки хирадмандони гузашта бо вичдон ва тафаккури бедор ва биниши саршори хидмат ба халқ маҳсули эҷодӣ, маърифати шинохти таърих ва мероси маданияро ба хизмати имрӯзу фардо гузоштаанд. Дар ин радиф ханӯз саҳифаҳои пурсӯзу гудози ҳаёташ, ҳадафу ниятҳои кори эҷодӣ, дунёи пурмашаққату пурандӯҳи дили ғампарвараш нокушода ва сабт нашудааст. Табиист, ки вай дар даврони шикасту ворони таърихӣ бо сари пуршӯр ва дили зинда ҳамеша аз миёни зиддият ва ғочаҳо бо ғазабу изтиробӣ беандоза ба сӯи озодӣ ва инсофу адолати иҷтимоӣ рафта, зулму укубатхоро таҳаммул карда, дар роҳи мубориза қадам ниҳодааст. Вай ба ҳубӣ дарк намуда буд, ки то рӯзҳои вопасини ҳаёт барои маъно ва аҳамияти қору меҳнати адабиаш, навиштани қисмати панҷуми “Ёддоштҳо” –ро анҷом диҳад. Дар он суҳан ва анғезаи ҳаёл аз даврони пур аз ҷӯшу хурӯши дар хотираи ғавқулодаи қавиаш нақш баста мерафт. Аммо, дар ин айём ногузирии байни тақдир ва орзуи ҳаётро эҳсос намуда, қадру қиммат ва сазовории шахсияти наҷибашро дар ниҳияти амр аз муқовимат ба қисмати сарнавишту ҳаққи зиндагӣ медонист. Мутаассифона, «Ёддоштҳо» нотаом монд ва маълум нест, ки он худшиносӣ ва озодадешӣ ба амалиёту ғаволияти минбаъдаи муаллиф боз чи диғаргунӣ ва тафаккури созандаро ба вуҷуд меовард.

Дар ҳамин асос, таҳқиқ ва баррасии масоили зикршуда чунин натиҷагирӣ мешавад:

1. Шахсияти адабӣ, симои ҳунари ва рисолати иҷтимоию фарҳангии Садриддин Айни дар заминаи ғаволияти адабию маҳорати эҷодии ӯ бунёд ва вобастагӣ дошта, зиндагинома ва ғаволияти эҷодиаш дар даврони ҳассос ва марҳилаи тақдирсози таърихӣ халқи тоҷик сипарӣ гашта, симои наҷибаш дар осори адабиаш, махсусан дар “Ёддоштҳо” мунъакис гаштааст.

2. Симои муаллиф дар «Ёддоштҳо» ки қаҳрамони асосии асар аст, мавқеи шоиста дошта, ташаққул ёфтани характери вай яке аз масъалаҳои

муҳими асар мебошад. Муаллиф диққати асосиро ба тасвири ҳаёти халқ ва муҳимтарин ҳодисоту рӯйдоди замон дода, хотироту ёди аҷдодон, саргузашти пурфочеаву ноором ва талхи худ, ҳаёти мадрасаҳои Бухоро, тарзи таълиму тадрис ва барномаҳои дарсӣ, ҳаёти табақаҳои гуногуни аҳоли, ҳаракат ва норозигиҳо ба муқобили ҷабру зулм, беадолатӣ, ғасод, ваҳшонияти муҳити иҷтимоиро тасвир менамояд.

3. Дар “Ёддоштҳо” анъанаи ёддоштнависиро дар заминаи намунаҳои насри ёддошти адабиёти тоҷикӣ рус давом дода, симои қаҳрамони асосиро аз ибтидо то интиҳои асар тавассути манзараҳои вусъатноки ҳаёти иҷтимоӣ ба тарзи гуногун тасвир намуда, орзуи деринаи ӯро ба сифати нависандаи воқеъбин ва ҳақиқатнигор амалӣ сохтааст. «Ёддоштҳо» ҳастии соҳибасарро мухасир намекунад, аз шахсияти муаллиф ва вичдонаш ҳикоят намуда, бо шӯру ангезаи ботинӣ тавҷам гашта, боиси шуҳрати оламгирӣ ӯ гаштааст.

4. Ташаккули характери Садриддин дар заминаи воқеот ва манзараҳои зиддиятноки ҳаёти иҷтимоии замони кӯдакӣ ва ҷавонияш дар Бухоро сурат гирифта, дар зерини таъсири омилҳои муайян ба дақиқназарӣ ва соҳибандешагӣ соҳиб шуда, тасвири ҳодиса ва ашхоси муайяни таърихро василаи биниши ҳислати қаҳрамон қарор дода, биниши рӯйдодҳои ҳаёти воқеӣ ҷеҳраи адабии вайро равшан намудааст.

5. Омилҳои ташаккули шахсият ва бозтоби симои адиб дар заминаи маҳорату ҳунар ва истеъдоди асили адабии ӯ ташаккул ва инкишоф ёфта, барои минбаъд ба дараҷаи шахсияти наҷиб, ҷеҳраи мондагори таърих, адиби тавоно ва бунёдгузори насри модернистии тоҷикӣ шинохтан мусоидат намудааст.

БОБИ III. ТАҲҚИҚИ ОСОРИ АДАБӢ, ШИНОХТИ ШАХСИЯТ ВА БОЗТОБИ СИМОИ АҲМАДИ ДОНИШ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И С. АЙНӢ

3.1. Таҳқиқи осори адабӣ ва шинохти шахсияти Аҳмади Дониш

Ҳар як фард мавлуд ва маҳсули иҷтимоъ ва айни замон омил ва муҳаррики ҷомеа низ мебошад. Дар ин замина завқ ва ибтикороти афроди эҷодкор ва ҳунарманд ба ҳукми он чи аз таърих бармеояд, дар таҳаввул ва такомули воқеоти ҳаёт ва дигаргунсозии ҷаҳон то андозае таъсиргузор аст. Дар ин раванд қудрати ибдоъ ва эҷоди афрод аз таъсири муҳит ва наҷод дар падидоварии завқу ҳунар муассиртар ва мондагор будааст.

С. Айнӣ дар баробари хидматҳои бузурги таърихӣ дар поягузориву пешрафти адабиёт ва фарҳанги нави тоҷик, шинохти осор ва шиносонидани шахсияти чехраҳои намоёни адабию таърихӣ чун Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Саъдии Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Алишери Навоӣ, Зайнидин Маҳмуди Восифӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил ва Аҳмади Дониш ва дар тарбияи як зумра адибону олимони тоҷик, аз қабили Б.Ғафуров, С. Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, М. Турсунзода, А. Дехотӣ, А. Мирзоев, Р. Ҳодизода ва дигарон низ саҳми калон гузоштааст. Дар ҳақиқат, С. Айнӣ монанди боғбони гулдаст ба ҳар як ниҳоле, ки дар бӯстони илму адаб ва маданияти тоҷик сабз мешуд, бо камоли эҳтиёту ғамхорӣ муносибат мекард ва аз ин ҷост, ки он ниҳолҳо ба дарахтҳои боровар табдил ёфтанд.

Садриддин Айнӣ- нахустин Қаҳрамони Тоҷикистон, поягузор ва қофиласолори адабиёти муосири тоҷик, академик, забоншинос ва адабиётшиноси мумтоз буда, ҳамчун фарзонафарзанди миллат, шахсияти барҷаста ва чехраи дурахшоне аст, ки дар ҳувиёт ва худшиносии миллии халқи тоҷик, офаридани осори безавол ва арзишманди бадеӣ тавфиқ ёфтааст ва ҳамчун ходими намоёни ҷамъиятию давлатӣ, адиби маъруф, пайвандгари адабиёти пешазинкилоб ва муосири тоҷикӣ, эҷодкори асил

ва инсони ҷасоратманд маҳбуби халку маъруфи даврон гардидааст. Дар ин робита шахсият ва симои начибу неруманди Садриддин Айни тимсоли барҷастаи арҷгузори хидматҳои беназираш барои хувиат ва худшиносии тоҷикон буда, дар осораи баҳри пойдории арзишҳои ахлоқиву ҳунари ва бақои умри халқ хидмат намуда, дар замони эҳёи таърихиву фарҳангӣ ба диди мушаххаси зебоишинохтӣ ва ғояҳои иҷтимоӣ тарҳу таровати тоза гузоштааст.

Садриддин Айни симои дурахшон ва фарҳангсолори бузурги халқи тоҷик буд ва аз афкори адабиву фалсафии чехраҳои бузурги фарҳангӣ - Аҳмади Дониш ва Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё баҳраҳо бардошта, бо рушанфикрон, озодаандешон ва ҷадидон пайравӣ ва ҳамкорӣ намудааст. Мактаби адабии Айни ба наслҳои имрӯзу оянда ҳамчун тақиягоҳ ва сарчашмаи зулолу покиза ҳамеша хидматгузор буда, дар омӯзиши осори ғановатманд ва шинохти тамаддуну фарҳанги бостониямон нақши мондагир дорад.

Ин нуқта басо муҳим аст, ки ба таъкиди Абдуҳамиди Самад “ агар мисли устод халқро наомӯзем, ба мардум мисли гӯшту нохун пайванд ва аз ғаму нишот, тарзи зиндагӣ, орзуву омолаш огоҳ набоем, аз сарчашмаҳои маънавии ҳазорсола об нахӯрем, асари мо бепоя, бенамак бешира ва нокиро мебарояд” (50, 368).

Табиист, ки осори адабии ҳар як адиб баёнғари вазъ ва рӯҳияи ҳаёту ақидаҳои иҷтимоии ӯ буда, зухуроти фикру андеша ва ҷаҳонбинии ӯ мебошад. Ғояи эҷодиёти санъаткор дар пайвастагӣ ба зиндагинома, муносибат ба ҳодисаҳои иҷтимоӣ ва набзу рӯҳи замони тасвирёбанда ифода меёбад. Тавассути шахсияти адиб ва пайвастагии ҷаҳонбинии вай таҳайюлоту андешаҳо, диди амиқи муносибатҳои инсон ба ҷамъият, таносуби шахсу ҷамъият, масъулияти фард дар назди иҷтимоӣ ба сифати нури созанда ва устувор ифода меёбад ва дар санъат ва шеър шахсият чизи асосӣ мебошад.

Сарнавишт ва фаъолияти илмию эҷодии Аҳмад ибн-ан-Носир ас-Сиддиқӣ- ал- Ҳанафӣ ал-Бухорӣ, машҳур ба Аҳмад Маҳдуми Дониш

(1827-1897) нависанда, шоир, донишманд, маорифпарвар, таърихнавис, мунаққид, хаттоту китоборо, наққош ва ходими намоёни ҷамъияти дар яке марказҳои таърихӣ фарҳангии Осиёи Миёна – Бухоро ва дар даври ноороми сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва илмӣ фарҳангии мардуми Осиёи Марказӣ, ҳамзамон муҳиму ҳассоси тақдирсозии адабу фарҳанги халқҳои ин сарзамин, ки бешубҳа ба бедориву худшиносӣ ва инқилоби фикрии мардум дар оғози садаи бистум заминаи қавӣ гузошта, ҳукумати хонадони манғития (1753-1920), махсусан ҳукумати Мир Сайид Насрулло (1826-1860), Мир Сайид Музаффар (1860-1885) ва Мир Сайид Абдулахад (1885-1911) ҷараён гирифтааст. .

Зиндагӣ фаъолияти илмӣ эҷодии аллома Аҳмади Дониш дар яке аз давраҳои тақдирсоз ва ҳассоси таърихи Аморати Бухоро гузаштааст. Замони зиндагии Аҳмади Дониш симоҳои намоёни адабу фарҳангии мардумони Осиёи Марказӣ чун Абдулқодирхоча Савдо (1823-1873), Шамсиддин Шоҳин (1866-1895), Абай Қунанбой (1845-1904), Токтогул Сотилған (1864-1933), Ҷунайдулло Ҳозик (1800-1843), Зокирҷон Фурқат (1858-1908), Чукан Валихон (1835-1865), Аваз Утар (1884-1919), Муҳаммад Аминхоча Муқимӣ (1856-1903), Ҷамбул Ҷабай (1846-1945), Тошхоча Асирӣ (1864-1916), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ (1889-1929), Садриддин Айнӣ (1878-1954) ва дигарон зиндагӣ фаъолият намуда, бо осори бадеӣ дар таърихи афкори иҷтимоӣ фарҳангии садаи XIX ва оғози садаи XX – и Осиёи Марказӣ нақши муассир гузоштаанд.

Аҳмади Дониш аз симоҳои намоёнтарини илму фарҳанги қарни XIX дар аморати Бухоро махсуб меёфт. Мавзӯи меҳварии афкори Аҳмади Дониш ислоҳоти иҷтимоӣ ҷомеа буд ва таҳқиқи ғанӣ он пас аз солҳои панҷоҳум ба миён омада, андешаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ, тафриқаандозии динӣ мазҳабӣ, ки дар осори ғаронмояи Аҳмади Дониш баён шудаанд, то ин давр дар шакли муқоисавӣ татбиқӣ ва таҳлили бунёдӣ омӯхта нашуда буд. Аввалин муҳаққиқе, ки муҳити таърихӣ илмӣ, адабӣ ва фарҳангии замони Аҳмади Донишро дақиқ дарк намуд, Садриддин Айнӣ буда, ба мероси ғаронмояи аллома Аҳмади Дониш аз наздик шинос шуд

ва ба омӯзиши шахсияту осори ин нобиға, “доҳии модарзод” ва “ситораи фурузон дар осмони тираи Бухоро” бо ихлос ва иродатмандӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуд.

Аҳмади Дониш аз худ осори гаронмоя, аз қабилӣ «Наводир- ул- вақоеъ», «Рисола дар назми тамаддун ва таъовун», «Номус-ул-аъзам» («Меъёр-ут-тадайюн»), «Рисола фи аъмол- ил- кура», «Зич», «Рисолаи хат ва хаттотӣ», «Манозир-ул-кавокиб», «Таъодули хамсаи мутахаййира», «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» ва ғайра ба мерос гузошт, ки дар таърихи афкори иҷтимоию сиёсӣ, илмӣ ва адабию эстетикӣ мо ҷойгоҳи хоса доранд.

Мухимияти мероси гаронмояи аллома Аҳмади Донишро Садриддин Айний чун аввалин пешоҳанги омӯзиши шахсияту осори нобиға дар асарҳои таърихӣ адабияш, дар «Намунаи адабиёти тоҷик», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» ва махсусан дар «Ёддоштҳо» жарфназарона ба миён гузошт.

Масъалаи мураккабе, ки диққати аҳли илму адабро дар ин солҳо ба худ ҷалб намуд, ин омӯхтани осори адабӣ, шахсият, ақидаву ҷаҳонбинӣ ва дар ҳамин асос шинохти шахсият ва офаридани симои Аҳмади Дониш буд. Ба ин мақсад, бо раҳнамоии Айний, нахустин очерки илмию адабии Сотим Улуғзода «Аҳмади Дониш» ба вуҷуд омад.

То ин замон осори аллома Аҳмад Маҳдуми Дониш ба аҳли ҷомеа дастрас ва шинос набуд ва дар шакли баргузида таҳия ва нашр нашуда буд. Табиист, ки ташаккул ва таҳаввули адабиёти тоҷикӣ нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои XX бештар ба фаъолият, нерӯи эҷодӣ ва рисолати адабию эҷодии Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ вобастагӣ дошта, ба таври комилу сахҳ мавриди таҳқиқ ва баррасии дақиқ қарор нагирифт буд ва шинохти шахсияту осори мутафаккир ва маорифпарвари бузурги халқи тоҷик Аҳмади Дониш нигарони таҳлил ва таҳқиқи илмиву бадеӣ буд. Баъдтар бо кӯшиши пажӯҳишгарони тоҷик наشري илмӣ-интиқодии осори аллома «Рисола ё мухтасаре аз таърихи хонадони манғития», «Наводир-ул-вақоеъ», ва «Номус-ул-аъзам» («Меъёр-ут- тадайюн»)

манзури ҷомеа шуданд. Ин осори ӯ асосан дар заминаи нусхаҳои каламии аз рӯи нусхаҳои котибон рӯнавису таҳия шуда анҷом ёфта, матни илмӣ интиқодӣ онҳо дар заминаи дастхати худи Аҳмад Маҳдуми Дониш ҳанӯз рӯи қор наомада буд.

Дар ин робита минбаъд дар омӯзиши афкори таърихӣ фалсафӣ, иҷтимоӣ ва бадеии Аҳмади Дониш адибон ва муҳаққиқони русу тоҷик Е.Э. Бертелс, Х. Мирзозода, С. Улуғзода, М.Шукуров, А. Баҳоваддинов, З. Рачабов, Р. Ҳодизода, Ғ. Ашӯров М. Диноршоев, П. Гулмурод, А. Муллоев ва ҷанде дигарон таълифоти судманд анҷом додаанд.

Махсусан, бо кӯшишу заҳматҳои А. Мирзоев муҳаққиқон ва толибилмон ба афкори маорифпарвариву ислохотҳои интиқодӣ Аҳмад Маҳдуми Дониш, махсусан таҳлили ҷиддӣ ҳашт нусхаи боқимондаи матни "Наводир-ул-вақоеъ": се нусха дар китобхонаи Институти шарқшиносии АИ Ӯзбекистон, ду нусха дар китобхонаи миллии Тоҷикистон, нусхаҳои китобхонаи Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ Тоҷикистон ва Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва нусхаи қадимтарин ва дастхати худи Аҳмади Дониш, ки дар собиқ Институти шарқшиносии АИ СССР нигоҳдорӣ мешавад, шинос шуданд. Ба А. Мирзоев муяссар шудааст, ки қуҳнатарин дастхати "Наводир-ул-вақоеъ" -ро бо таҳрири худи Аҳмади Дониш мӯшиқофона таъйин намуда, аз ин бозёфт аҳли илмро ба ҳайрат гузорад. Муътамадии ин фарзияро бо ҷузъиёту далелҳои дақиқ, аз ҷумла муқоисаву монандии нусхаҳои мусаввада ва дастхатҳои қаблӣ мусаннифи асар, тарз ва ниғориши varaқҳои асар, якрангии хат ва қалами навишт, таърихи навишти бобҳо ва varaқҳо, ҷудо сохтани бобҳои рисолаи сиёсӣ аз дохили асар ва монанди инҳоро зимни биниши дақиқи матншиносӣ муайян намудааст ва минбаъд ба омодаسازی матни интиқодӣ "Наводир-ул-вақоеъ" вазифа гузоштааст. Ҳамчунин, ба андешаи А. Мирзоев ҳадафи дар дохили матни "Наводир-ул-вақоеъ" ҷойгир намудани афкори сиёсӣ ва ислохотталабӣ, бинобар сабаби ба эътирозу муқобилияти саҳт ва ҷазову ҷабр гирифта нагаштани мусанниф,

хақиқати масъала ва ғояи танқиди идораи аморат ва бенизомии он пӯшида нигоҳ доштан мазмуни асарро дар дохили “Наводир-ул-вақоъ” ҷойгир намудан ба миён омадааст (151, 43-61) .

Дар ин замон Абдулғанӣ Мирзоев аз мактаби Айнӣ ва ховаршиносии Аврупо ва Россия сабақи эҷодӣ гирифта, барои пешрафти илму фарҳанги тоҷик саҳми назаррас гузошт. Дар ин даврон дар пайравии Айнӣ ба таҳқиқи адабиёти асрҳои ХУІ-ХІХ тоҷик пардохта, тадқиқоти судманд ва пурарзиш анҷом дод. Яке аз аввалин асарҳои ба адабиёти ин давра бахшидашуда китоби дарсии “Адабиёт”- и А. Мирзоев буда, соли 1948 ба таърифи расидааст.

Дар ин асар бештар ба ҷанбаҳои иҷтимоии осори адибон таваҷҷуҳ зоҳир шудааст. Таваҷҷуҳи муҳаққиқро бештар адабиёти асри ХІХ тоҷик, ки давраи хеле пурихтилофу рангин аст ва мақому симои олим ва донишманди бузурги халқи тоҷик ба худ мекашад, ки бесабаб нест. Соли 1948 бо ибтиқори ҷустуҷӯӣҳои илмӣ А. Мирзоев асари тозаии Аҳмади Дониш “Номус-ул-аъзам” пайдо ва таълиф мешавад, ки ғояи асосии он ба равшан сохтани хусусият ва ихтилофоти мазҳабҳои шиаву сунӣ бахшида шуда, дар баробари ин барои муайян кардани ҷаҳонбинии нависанда ва муносибату таъсири ғоявии афкори Абдурахмони Ҷомӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил ва Аҳмади Дониш аҳамиятнок мебошад. Мақолаи “Як асари тозаии Аҳмади Дониш” (1950) ба ин масъалаҳо бахшида шудааст (105, 140).

Нақши А. Мирзоев дар таҳқиқи рӯзгору осори нависанда ва мутафаккири барҷастаи ин давра Аҳмади Дониш хеле калон аст. Вай доир ба адабиёти нимаи дуюми асри ХІХ ва ибтидои ХХ ва эҷодиёти саромади адабиёти ин давр Аҳмад Махдуми Дониш асар, рисола ва мақолаҳои пурарзиши илмӣ таълиф намудааст. Муҳаққиқ бо мақолаҳои пурарзиши таҳқиқотиаш паҳлӯҳои асосии эҷодиёти нависандаи бузургро равшан намуда, мақоми баланди ӯро дар ҳаёти иҷтимоӣ ва адабиёти маорифпарварӣ муайян намудааст. Мақолаҳои ӯ аз қабилӣ “Як асари тозаии Аҳмади Дониш” (1950), “Як факти муҳими таъсири маданияти рус

дар нимаи дуюми асри XIX ва шарти асосии омӯхтани мероси адабию илмии Аҳмади Дониш” (1951), “Таҳрири аввалини “Наводир-ул-вақоеъ” ва таълифи он” (1953), “Аҳмади Дониш ва воқеаи қатли оми қипчоқҳо дар нимаи дуюми асри XIX“ (1962), “Аҳмад Махдуми Дониш ва гузориши масъалаи обёрии Осиёи Миёна” (1962), “Як ҳуччати тоза роҷеъ ба фаромӯшхона ва баъзе аз мақсадҳои аҳли он”(1973), “Шарҳи ҳоли Дониш бо қалами худаш” (1976), “Дониш ва ақидаи ӯ ба шеърӯ шоирӣ” (1976), “Аҳмад Махдуми Дониш ва Абдурахмони Ҷомӣ” (1976) ва “Равобити фикрии Дониш ва Биноӣ” (1976) саҳми арзандае дар омӯзиши адабиёти асри XIX ва донишшиносӣ гузоштааст.

“Наводир-ул-вақоеъ” бузургтарин ва арзишмандтарин асари Аҳмади Дониш буда, солҳои шастум таваҷҷуҳи як қатор муҳаққиқонро ба худ ҷалб намуда буд, аммо ҳанӯз ба таври амиқ ҷамаҷониба таҳлил ва таҳқиқ нашуда буд. А. Мирзоев дар мақолаи “Таҳрири аввалини “Наводир-ул-вақоеъ” ва таълифи он” (1953) ин мушкилотро то андоза мавриди таҳқиқ қарор дода, махсусият, соли таълиф ва таҳлили муқоисавии нусхаҳои мавҷударо дақиқ нишон додааст.

Дар натиҷаи кӯшишу ҷустуҷӯҳои зиёд ва меҳнати пурмашаққат дар китобхонаву бойгонии гуногуни собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ (СССР), Ўзбекистон ва Тоҷикистон ба А. Мирзоев муяссар гардид, ки доир ба Аҳмади Дониш ва вазъи ҳаёти сиёсӣ иҷтимоии замони зиндагии Аҳмади Дониш, зиндагинома, осор, ҷаҳонбинии мутафаккир, ақидаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва таъсири он ба муҳити адабиёти ин даврон маълумот ва асноди пурарзиш пайдо намуда, пешкаши ворисони ӯ гардонад. Ба туфайли кӯшишу заҳматҳои А. Мирзоев муҳаққиқон ва толибилмон ба афкори маорифпарвариву ислохотҳои интиқодии Аҳмад Махдуми Дониш шинос шуданд.

А. Мирзоев дар натиҷаи муқоисаи нусхаҳои гуногун ва махсусан нусхаи № В-716, ки дар китобхонаи АФ СССР дар Ленинград (ҳоло Санкт- Петербург) маҳфуз мебошад ва соли 1935 пайдо карда шудааст, ба омӯзиши ҷиддии осори Аҳмади Дониш машғул гардидааст. Ин нусха

соли 1936 нахустин бор аз ҷониби донишманди маъруфи шарқшинос Е.Э.Бертелс муоина ва тадқиқ шудааст (75, 9-29).

Хидмати А. Мирзоев на танҳо дар бозёфти нусхаи арзишманд ва таҳлили “Наводир-ул-вақоеъ” калон мебошад, вай ҳанӯз соли 1960 бори аввал матни илмиву интиқодии “Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития”- ро нашр намудааст.

Як қатор муҳаққиқон дар бораи таъсири маданияти рус дар ташаккули ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш изхори ақида намудаанд. А.Мирзоев ин мавзӯро идома дода бо таъия аз санаду маълумоти тазкираи Афзал Махдуми Пирмастӣ воҳӯрии Аҳмади Донишро бо мунаҷҷиму мансабдори ҳукумати подшоҳии рус Стреомухов, ба ӯ тухфа намудани ду кураи замин ва осмон (глобус), истифода намудани ин кураҳоро аз ҷониби Аҳмади Дониш таъкид менамояд. Дар натиҷаи ҷустуҷӯҳои пайвастаи илмии А. Мирзоев аз китобхонаи дастхатҳои шарқии Ўзбекистон “Ар-рисола фӣ аъмол-ил-кура” ном асари ба илми нучум бахшидаи Аҳмади Дониш пайдо мегардад, ки соли 1871 як сол пас аз сафари охири ӯ ба Россия таълиф шуда, ҳадафи нависанда тарғиби ақидаҳои сиёсӣ ва иҷтимоии муаллиф будааст. Хидмати А. Мирзоев дар таҳлилу тадқиқ ва муайян кардани ғоя хусусият, соли таълиф ва арзиши ин асар назаррас аст.

Дар ин амри хайр ва амали нек бо кӯшишу ҷустуҷӯҳои А. Раҷабов ва Ф. Маҳмудов дастхатҳои ду асари Аҳмад Махдуми Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» (тасҳеҳу таҳрири охирин ва хаттотии соли 1888), «Зич» (нусха-дастхати асари астрономии аллома) пайдо шуданд, ки дар ҳақиқат падидаи муассиру тоза мебошад. Махсусан бозёфти асари ситорашиносӣ – тақвими аллома «Зич» то имрӯз мавриди омӯзиши пажӯҳишгарон нашуда ва суратнусаҳои (факсимилие дастхати Аҳмад Махдум) «Зич»-ро манзури ҷомиа намудаанд.

А. Мирзоев то воқасин рӯзҳои ҳаёташ ба эҷодиёт, шахсият ва симои Аҳмади Дониш муътақид буд, маҳбубият ва тавачҷуҳи зиёд дошта, ҳадаф ва нияти таҳия ва наشري илмӣ ва таълифи асари мукаммали монографӣ

дар бораи мутафаккири бузург, алломаи замон - Аҳмади Дониш буд. Мутаассифона, умр вафо накард ва ин нияти эҷодӣ ҷомаи амал напӯшид.

Дар ин даврон дар донишшиносӣ Расул Ҳодизода мушкилоти шинохти адабиёти асри XIX ва эҷодиёти намояндагони барҷастаи онро идома дода, як қатор мақолаву рисолаҳо таълиф менамояд. Хидмати Расул Ҳодизода, дар таҳқиқи рӯзгору осори бадеии нависанда ва мутафаккири барҷаста - Аҳмади Дониш хеле калон аст. Муҳаққиқ бо асарҳои пуршумори таҳқиқотиаш паҳлӯҳои асосии эҷодиёти нависандаи бузургро равшан намуда, мақоми баланди ӯро дар адабиёти маорифпарварӣ муайян намуд.

Расул Ҳодизода адабиётшинос, драматург ва нависандаи таърихнигор буда, аз мактаби С. Айни сабаки эҷодӣ бардошта, бо хидояти эшон баъди солҳои панҷоҳум ба омӯзиши давраҳои таҳқиқнашудаи адабиёту фарҳанги тоҷик, махсусан адабиёти асри XIX тоҷик, ки давраи хеле пуриштилофу ҳассос буд, шурӯъ намуд ва тамоми умр дар соҳаҳои гуногуни илми адабиётшиносӣ садоқатмандона ба таҳқиқ машғул гардид. С.Айни шогирди умедбахш ва ҷавони дақиқназарро ба таҳқиқи яке аз давраҳои муҳими адабу фарҳанги мардуми тоҷик - адабиёти тоҷики садаи XIX, ки барои бедориву худшиносӣ, инқилоби фикрии мардуми тоҷик заминагузор буд, хидоят намуд ва ба ин васила омӯхтани рӯзгору осори алломаи замон Аҳмади Донишро ихтиёр намуд. Бинобар ин, саҳифаҳои нави рӯзгори Аҳмади Донишро аз рӯи маводи архивҳои Россия кашф намуда, мақолаву ахбори муҳиме ба даст овард. Ӯ нахустин олиме буд, ки қори устоди худ Айниро идома дода, порчаҳои «Наводир-ул-вақоеъ»-ро бо шарҳу луғот ба ҷоп расонид.

Расул Ҳодизода ҳанӯз соли 1954 дар мавзӯи "Сарчашмаҳо оид ба таърихи адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX"- рисолаи номзадӣ дифоъ менамояд. Минбаъд, омӯзиши адабиёти асри XIX ва эҷодиёти намояндагони барҷастаи онро идома дода, соли 1969 дар мавзӯи "Аҳмади Дониш ва адабиёти маорифпарварии тоҷик" рисолаи

докториро Ҳимоя мекунад ва аз тадқиқотчиёни асосии адабиёти асри XIX шинохта мешавад.

Таҳқиқоти адабиётшиносии Расул Ҳодизода фарох ва гуногунҷабха аст ва муҳимтарин масъалаҳои илмиро дар бар мегирад. Осори илмиву бадеии Расул Ҳодизода аз қабилӣ "Адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX", "Аҳмади Дониш", "Шоҳин", "Равияи пешқадам дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX", "Чанд саҳифаи нав дар тарҷумаи ҳол ва эҷодиёти Аҳмади Дониш", "Насри бадеии Аҳмади Дониш", "Баъзе масъалаҳои омӯхтани таърихи адабиёти нимаи дуюми асри XIX", "Ҳуҷҷатҳои пураҳамият аз тарҷумаи ҳоли Аҳмади Дониш", "Аҳмади Дониш ва маданияти рус", "Ситораи сахарӣ" саҳми арзандае дар омӯзиши адабиёти асри XIX ва донишшиносӣ мебошад. Таҳқиқи рӯзгору эҷодиёти нависанда, маорифпарвар ва мутафаккири барҷастаи ин давра Аҳмади Дониш беш аз ҳама ба ҷустуҷӯӣҳо ва меҳнати пурмашаққати Расул Ҳодизода алоқамандӣ дорад. Пайдо намудани симои аслии Аҳмади Дониш аз китобхонаву бойгонии Петербург ва Москва танҳо ба ӯ муяссар гардид.

Таҳқиқ ва омӯзиши рӯзгор ва осори Аҳмади Дониш ва адабиёту таърихи нимаи дуюми асри XIX ба номи Р. Ҳодизода вобастагӣ дорад. Ривочу равнақи адабиёти маорифпарварии тоҷик ва шахсияту мақоми Аҳмади Дониш дар адабиёти ин давр беш аз ҳама ба туфайли таҳқиқоти пураарзиши Р.Ҳодизода муайян шудааст. Дар донишшиносӣ ва пажӯҳиши масъалаҳои мубрами адабиёти маорифпарварии тоҷик саҳми ӯ мондагор аст. Расул Ҳодизода ҳамчун нависандаи таърихнигор ҳикояву қиссаҳои таърихӣ "Бӯи Ҷӯи Мӯлиён", "Қасидаи доғгоҳ", "Сапедадам», «Парвози Шоҳин", "Танбӯри Дилкаш", "Ситорае дар тирашаб" ва "На ситораҳо мерезанд" эҷод намуда, дар онҳо рӯзгори пурфочиа ва симои Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Фарруҳии Систонӣ, Аҳмади Дониш, Шоҳин, Дилкаш барин шахсиятҳои маъруфро ба тасвири пуробурангу пурфочиа таҷассум намудааст.

Солҳои шастум дар офаридани симои Дониш ва таҳқиқи осори ӯ дар адабиёти тоҷик марҳилаи нав оғоз шуд. Ба олами маънавию мақоми иҷтимоии ин мутафаккири бузург диққати махсус додан барои таҳқиқи амиқи хислатҳои шахсияти иқтидорманд ва ҷиҳатҳои муҳими ҳаёти маънавии як давраи муайяни таърихӣ заминаҳои мувофиқ фароҳам овард. Махсусан, донишшиносӣ дар эҷодиёти Расул Ҳодизода мавқеи намоёнро ишғол намуд.

Дар таҳқиқи рӯзгор, таҳлили осори пурарзиш ва шахсияти тавонои мутафаккири бузург Аҳмади Дониш хизмати ӯ дар адабиёти тоҷик аз ҳама назаррас аст. Расул Ҳодизода ханӯз аз ибтидои солҳои панҷоҳум дар навбати аввал ба омӯзиш ва ҷамъовариҳои сарчашма ва маводи таърихӣ адабӣ шурӯъ намуд. Чанде аз мақола ва рисолаҳои илмӣ ӯ симои Аҳмади Донишро дар адабиёти тоҷик равшан сохта, саҳифаҳои ибратомӯзи ҳаёти иҷтимоӣ адабии садаи XIX-и Амӯри Бухоро муайян намуд. Фаъолияти Расул Ҳодизода дар ин ҷода дар ду самт идома меёбад. Вай пеш аз ҳама ҳамчун олим ва донишманди адабиёти гузашта ва сипас нависандаи соҳибзавқ шинохта шудааст.

То нимаи дууми солҳои шастум таҳқиқоти вай бештар хусусияти илмиро соҳиб буданд ва аз нашр шудани повести илмӣ бадеии “Аҳмади Дониш” (1967), киноповести “Сапедадам” (1970) ва сценарии “Ситорае дар зулмот” (1971) заминаи дарки бадеии воқеаҳои замони зиндагии Аҳмади Дониш пайдо шуда, таҳаввулоти ҷеҳраи бадеии ӯ ба миён омад. Ин мақсади некро Расул Ҳодизода дар охиросухани китоби мазкур воқеъбинона чунин шарҳ додааст: “Барои баёни ҷараёни зиндагии ӯ пурталотум ва қаҳрамононаи Аҳмади Дониш хеле фикр кардам, ки як жанри мувофиқ ва тарзи ифодаи муносибе ёбам. Факту санадҳои хушқу холиро биайниҳи овардан ва онҳоро ба ибораи дигар гуфта додан аз рӯи зиндагӣ ва эҷодиёти Аҳмади Дониш дур буд. Бинобар ин, хостам ки дар баёни қиссаи зиндагии ин марди бузург ба мазмуни ҳаёт ва эҷодиёти ҳақиқӣ ӯ пайравӣ кунам. Қӯшиш намудам, ки ин шахсро, чи тавре ки аз

чараёни зиндагӣ ва маънии чуқури асарҳояш ба худ тасаввур мекунам, ба хонандагон ба ҳамон тарз тасвир намоям” (176, 130).

Р. Ҳодизода дар эҷодиёти бадеӣ ҳамчун нависандаи таърихнигор низ аз адибони пурмахсул буда, солҳои 80 - уми садаи гузашта романи дучилдаи «Ситорае дар тирашаб» ва «На ситораҳо мерезанд» - ро эҷод менамояд. Дар ин асарҳо шахсият ва симои Аҳмади Дониш дар муҳити воқеаҳои сиёсии муносибатҳои Русияву Осӣи Миёна тасвир шудааст.

Ин равияи сифатан тозаи насри таърихӣ таҳқиқи амиқу вусъатноки давраҳои ҳаёти халқ, пояҳои маънавӣ ва бақои умри ўро мавриди таҳқиқи бадеӣ қарор медиҳад. Дарки амиқи моҳияти таърихии замон, арзишҳои маънавию ахлоқӣ ва мабдаи интеллектуалии сарнавишти халқ аз ҳама бештар тавассути ҷовидонӣ гардонидани ҷеҳраҳои намоёни намояндагони илму фарҳанг амалӣ мегардад. Дар натиҷа таърих дар ниҳоди ҳар фард ва мақоми шахс дар таърих идрок мешавад. Дар чараёни инъикоси бадеӣ таҳлил намудани сарнавишти Аҳмади Дониш барин намояндагони барҷастаи маданияти гузашта боиси инкишофи минбаъдаи худшиносии миллий гашта, ворисияти таърихӣ, анъанаву суннат ва робитаи замонҳоро идома ва инкишоф медиҳад.

Фаъолияти эҷодии Расул Ҳодизода на фақат инъикоси чараёни зиндагии Аҳмади Дониш, балки олами маънавӣ, симои интеллектуалӣ ва таҳқиқи бадеии воқеияти таърихиро фаро гирифтааст. Таҳқиқи афкори адабии Аҳмади Дониш, аз худ намудани сарчашма ва маводи таърихӣ ва дарки бадеии он ба Расул Ҳодизода имконият додааст, ки вазъи зиндагӣ, инкишофи ақидаву ҷаҳонбинӣ ва сарнавишти ибратомӯзи ўро дар муҳити иҷтимоию сиёсии садаи XIX -и Аморти Бухоро тасвир намояд.

Р. Ҳодизода ба омӯзиш ва таҳқиқи рӯзгор ва осору афкори Дониш беш аз 35 сол хидмат намуда, таҳқиқоти зиёдеро, аз қабili «Сарчашмаҳо барои омӯхтани адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX» (с.1954), «Порчаҳо аз «Наводир-ул вақоеъ» (с. 1957), «Асарҳои мунтахаб» - и Аҳмади Дониш” (с. 1959), «Саёҳат аз Бухоро ба Петербург» (1960), «Аҳмади Дониш», (1967), «Адабиёти тоҷик дар нимаи

дувуми асри XIX» (1968), «Сапедадам», (повест доир ба Аҳмади Дониш, 1970), «Ситорае дар зулмот» (сенария барои филми бадеӣ доир ба Дониш (1971) ва солҳои 80-ум романи «Ситорае дар тирашаб» ва «На ситораҳо мерезанд» ба анҷом расонидааст.

Соли 1976 ба муносибати чашни 150 - солагии Аҳмади Дониш се китоб ва чандин мақолаи ӯ дар бораи ҳаёту осори мутафаккири бузург аз ҷоп баромад. Дар натиҷаи кӯшишу ҷустуҷӯҳои зиёд ва меҳнати пурмашаққат дар китобхонаву бойгонии гуногуни мамлакат ба Расул Ҳодизода муяссар гардид, ки тасвири аслии Аҳмади Донишро пайдо намуда, пешкаши ворисони ӯ гардонад. Ба тӯфайли кӯшишу заҳматҳои ӯ толибилмон ва муҳаққиқон "Наводир-ул-вақоъ"- и Аҳмад Маҳдуми Дониш ва як қатор асарҳои дигарашро мутолиа намуда, лаззати зиёди маънавию эстетикӣ бардоштаанд.

Ба ҳамин тариқ, таҳқиқи осори адабӣ ва шинохти шахсияти Аҳмади Дониш ҷустори муҳим буда, аз пажӯҳиши ин мавзӯ мо ба чунин натиҷаҳо расидем:

1. Садриддин Айни симои дурахшон ва фарҳангсолори бузурги халқи тоҷик буд ва аз афкори адабиву фалсафии мутафаккири бузурги халқи тоҷик Аҳмади Дониш баҳраҳо бардошта, бо равшанфикрон, озодаандешон ва ҷадидон пайравӣ ва ҳамкорӣ намуда, аз нахустин муҳаққиқон дар шинохти осор, шахсият ва симои Аҳмади Дониш аст.

2. Мактаби адабии Айни ба наслҳои имрӯзу оянда ҳамчун таърих ва сарчашмаи зулолу покиза ҳамеша хидматгузор буда, дар омӯзиши осори ғановатманд ва шинохти тамадуну фарҳанги бостониямон нақши мондагор дорад.

3. Дар таҳқиқи рӯзгор, осор, шинохти шахсият ва симои Аҳмади Дониш донишмандони шинохтаи тоҷик А. Мирзоев ва Р. Ҳодизода саҳми намоён гузоштаанд.

4. Дар ҷараёни инъикоси бадеӣ таҳлил намудани сарнавишти Аҳмади Дониш барин намоёндогони барҷаста боиси инкишофи минбаъдаи худшиносии миллӣ гашта, ворисияти таърихӣ, анъанаву суннат ва робитаи замонхоро идома ва инкишоф медиҳад.

3. 2. ШАХСИЯТИ ЭҶОДӢ ВА ЧЕХРАИ ҲУНАРИИ АҲМАДИ ДОНИШ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ

Ташаккул ва таҳаввули адабиёти тоҷикии нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои XX бештар ба фаъолият, нерӯи эҷодӣ ва рисолати адабию эҷодии Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ вобастагӣ дошта, то кунун бар асари низоми худкомка ва тархрезिशудаи мафкуравии ҳукмрон ва меъёрҳои таҳмили таҳқиқ ва шинохти адабиёт ба таври комилу сахех мавриди таҳқиқ ва баррасии дақиқ қарор нагирифтаст. Аксари пажӯҳишгарону муҳаққиқон андешаҳои хешро аз нигоҳи равишу усулҳои таҳмили даврони ҳукмрон ва мановеи табакотию синфийатҷӯию иҷтимоӣғарой созмон дода, аз таҳлилу арзёбии ҷанбаҳои муҳими эҷодӣ ва аслияти шахсияти ҳунари дар қанор монданд.

Шиносӣ бо осори адибони пешқадами кишварҳои ҳамҷавор, мутолиаи матбуоти хориҷӣ ва огоҳӣ аз равандҳои сиёсӣю озодихоҳии кишварҳои Шарқу Ғарб афқору андешаҳои сиёсӣю иҷтимоӣ ва адабию фарҳангиашро инкишоф дод. Ҳаводиси пуртуғёну зудҷараёни Бухорои ибтидои қарни XX ба ҷаҳони андешаи вай бетаъсир намонд. Ин омилҳои сарнавиштсоз бо амри қисмат дар оғози растохези тозаи фарҳангу адабиёти тоҷикӣ ва дигаргуниҳои сиёсии ибтидои садаи XX сурат гирифтааст.

Шинохти шахсияту осори мутафаккир ва маорифпарвари бузурги халқи тоҷик Аҳмади Дониш дар аввалҳои қарни XX ба миён омад. Дар ин даврони сарнавиштсози халқҳои Осиёи Марказӣ шаҳри Бухоро маркази асосии рушду инкишофи адабиёти форсӣ ва илму фарҳанг буд. Аҳмади Дониш дар ин ғаввораи тамаддун ба дунё омад ва қамол ёфт.

Барои бозтоби муҳити сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар сарчашмаҳои таърихӣ ва илмӣ маълумоти зарурӣ фароҳам омадааст.

Таҷқиқи бадеии ин марҳилаи муҳими таърихӣ халқи тоҷик пас аз эҷоди "Таърихи инқилоби Бухоро"-и С. Айнӣ оғоз ёфт. Он аввалин асарест, ки ба шарҳи ҳоли зиеён, сарнавишти шахсони муътабари Аморти Бухоро

бахшида шуда, нахустин қадамест дар офаридани симои мутафаккир, адиб, мунаҷҷим, хаттот, алломаи даврон Аҳмад Махдуми Дониш. С. Айнӣ аввалин тадқиқотчӣ ва мухлиси Аҳмади Дониш буд. Вай тавассути ҷовидонӣ гардонидани симои Дониш масъалаҳои муҳими ҷамъиятии нимаи дуоми асри XIX ва ибтидои асри XX-ро равшан намуд.

Дар нигориши устод Айнӣ Аҳмади Дониш аз зумраи он шахсоне буд, ки ҳамчун «доҳии модарзод», "зоти бузург" ва "ситораи дурахшони осмони Бухоро" нурафшонӣ намуда, симои вай мучассамаи ақлу хирад ва раҳнамои ҳаёт тасвир шудааст: «Дар ҳамин вақтҳо аз уфуқи тираи Бухоро чун ситораи сахаргоҳӣ, ки дар поёни шабҳои тор дурахшону тобон зоҳир мешавад, ситорае дурахшид. Ин ситора Аҳмад Махдуми муҳандиси Дониш буд, ки ба Аҳмади Қалла шуҳрат дошт, алломае буд, ки дар муҳити торике чун Бухорои он давра, замоне, ки аз асбобу анҷом ва адабиёти нави илмӣ дараке набуд, ба чандин ҷан таҳассус пайдо карда буд» (19, 21).

Айнӣ ба Дониш меҳру муҳаббат ва садоқати беандоза дорад, тавассути шахсият ва симои ӯ пайванди замону наслҳо, робитаи рӯйдодҳои таърихӣ, анъанаву суннатҳои мардумӣ ва рӯҳияи мардумро идрок менамояд. Хусусияти ҷолиби симои Дониш дар тасвири Айнӣ дар он аст, ки вай чехраи қаҳрамонашро бо назари ҳеш дидааст ва амалиёту фаъолияти ӯро дар бархурдҳои иҷтимоиву маънавии давр ҳамчун шахси фаъолу соҳибназар ифода намудааст:

“- Ман талабаи ҷавон дар Бухоро, дар мадрасаи Мири Араб истиқомат доштам. Аҳмад Махдум дар ин мадраса ҳуҷрае дошт. Баъзан ба ҳуҷрааш меомад. Гаҳе шабҳо дар он ҷо монда, шабонгоҳ ба боми мадраса баромада, ситораҳоро тарассуд (дидбонӣ) мекард, гирифтани моҳро пешакӣ хабар дода, ҳудаш дар боми мадраса дар интизори сар шудани қусуф менишаст” (19, 22).

Дар «Таърихи инкилоби Бухоро» мавод ва маълумоти муҳим ва пурарзиш дарҷ гардида, бештар характери нақливу ёддоштӣ дошта, ҳанӯз симои Донишро пурра равшан намесозад ва он минбаъд ҳамчун маъхази боэътимод барои таҷассуми ҳамаҷарафаи симои ӯ хидмат намудааст. Муаллиф сифатҳои шахсии Донишро чунин баён намудааст: «Аҳмад Махдум марди болобаланду

каллакалон буд (бинобар ин ўро Аҳмади Калла мегуфтанд). Гарданаш андак борик ва дароз буд. Бинобар ин, сараш ҳама вақт ба як сӯ моил шуда меистод, вақти гап задан забонаш андак мегирифт ва хеле бо асабият гап мезад. Вақти роҳ гаштан ба дасташ асо мегирифт. Ҳайбату салобати зиёд дошт, ба ҳадде, ки вақти дучор омадан ба вай чӣ дӯст ва чӣ душманаш бо эҳтироми тамои таъзим мекарданд, ҳудаш бо касе илтифоти дурусте накарда, аз таъзиму эҳтиромкунандагон тафоғул карда мегузашт» (19, 22).

Ҳамчунин, чиҳати дигари арзишманди хотираҳои устод Айни дар ин асар аз он иборат аст, ки аз эҷодиёти Аҳмади Дониш бедоршавии тафаккури тозаи инқилобии ӯ сурат гирифта, бо эҳтирому самимият ёд мешавад. Мутолиаи «Наводир-ул-вақоеъ» дар он солҳо барои Айни дар ҳақиқат инқилбӣ фикриро бедор намуда, назари танқидии ӯро нисбат ба нуқсонҳои Аморати Бухоро, фасоди замона, усули таълими мактабу мадрасаҳо равшан намуд: «... ман китобро - яъне «Наводир-ул-вақоеъ»-ро аз аввал то охир хонда баромадам ва аз он лаззати зиёд гирифтам ва такрор хондам. Баъд аз он фаҳмидам, ки чаро Аҳмад Махдумро кофир мегуфтанд. ӯ дар ин китоб муллоҳои расмиро бераҳмона танқид карда, фасоди байни умаро ва уламоро кушода, нуқсонҳои усулҳои дарс, беарзиш ва нодаркор будани аксари чизҳои дар мадраса хондашавандаро нотарсона навишгара будааст. Ана, барои ҳамин ӯро кофир мегуфтанд! Баъд аз ин кӣ будани Аҳмади Махдумро шинохтам ва назарам ба муллоҳо ва дарсҳои меҳондагиам дигар шуд» (19, 23).

Мустақилфикри, мушоҳидакори, муносибати танқидӣ ва лаёқати инсоншиносӣ ва соҳибандешагии Садриддин дар ҳолатҳои бо Аҳмади Дониш вохӯрдан ва аз осори ӯ баҳра бардоштани равшан зоҳир мегардад. Гарчанде, ки ӯ хислатҳои Донишро ҳамеша аз душманонаш мешунид ва он шикоятҳо, ғайбатҳо, бадгӯйҳо дар дили ӯ ҳам нисбат ба Дониш пайдо карда буд, бо вучуди як-ду бор дидани рафтору кирдори Дониш, шунидани суханҳои шогирди ӯ Мулло Муҳиддин, инчунин ҳуди мазмун ва оҳанги ҷоҳилонаи ғайбату ҳаракатҳои муллоён дар ӯ нисбат ба Дониш як эҳтиром ба вучуд овард. «Дар он вақт, - мегӯяд ӯ, - муҳаббат ва тарафдории ман ба Аҳмад Махдум вичдонӣ буда, ин

натичаи акси таъсире буд, ки ба сабаби хучуми бемантиқонаи муллоён ба ӯ дар дили ман пайдо шуда буд» (8, 273).

Ручӯъ ба таҳқиқи бадеии сарнавишти қаҳрамон ва шахсияти ӯ аз чунин маводи тарҷумаиҳолӣ бунёд ёфта, имконият медиҳад, ки Айнӣ зиндагиномаи Донишро дар «Намунаи адабиёти тоҷик» нисбатан мукамал нишон дода, диққати аҳли илму адабро ба таҳқиқи шахсият ва симои хунарӣ равона созад.

Табиист, ки бо хотираву ёддошт ва ахбори илмӣ симои комили чехраи воқеии эҷодкорони бузург пайдо намегардад, зеро шахсияти эҷодкор офарандаи сарватҳои маънавии ҷамъият буда, бо рӯҳи солим ва тавоно масъалаҳои муҳими иҷтимоиро тавассути дастовардҳои эҷодӣ баррасӣ намуда, саҳифаҳои ибратмӯз ва сарнавиштсози таърихро дар осори хеш инъикос менамояд. Фаъолияти ибратбахши чунин шахсият бар пояи донишу хирад, ҳислатҳои наҷиб ва саришти баркамоли маънавию ахлоқии инсон бунёд ёфта, аз ҳама бештар рӯҳияи замон ва набзи марҳилаи таърихро мучассам месозад. Маҳз ба туфайли таҷассуми неруҳои ибратбахши эҷодкорони бузург дарки арзишҳои маънавӣ ва моҳияту мантиқи ҷараёни таърих ба хизмати наслҳои имрӯзу оянда сафарбар мешавад. Дар шахсият, симо ва сирати неруҳои зехнӣ ҳақиқати зиндагӣ, саҳифаҳои пуршараф ва ормонҳои наҷиби халқ равшан падидор мегардад. Тавассути идроки бадеии сарнавишти чунин ашхос ҳудудҳои ҳештаншиносӣ ва арзишҳои фарҳанги миллӣ эҳё мегардад.

Аҳмади Дониш тимсоли чунин ашхоси муътабар буда, аз симоҳои намоёнтарини илму фарҳанги қарни XIX дар Аморти Бухоро маҳсуб меёбад. Бинобар ин, баъди нимаи дууми солҳои чилум масъалаи мураккабе, ки диққати аҳли илму адабро ба худ ҷалб намуд, ин омӯхтани осори адабӣ, шахсият, ақидаву ҷаҳонбинӣ ва дар ҳамин асос офаридани симои Аҳмади Дониш буд. Ба ин мақсад, нахустин очерки илмию адабии Сотим Улуғзода «Аҳмади Дониш» ба вуҷуд омад.

Албатта, дар ин асар ханӯз таҳлили амиқи эҷодиёт ва офариниши симои Аҳмади Дониш сурат нагирифта, доир ба фаъолияти илмию адабӣ, лаҳзаҳои ҳаёт, рӯҳияи замони зиндагӣ, ақидаву ҷаҳонбинӣ ва сифатҳои фардии

фавкулодаи вай маълумоти муфид фароҳам омадааст, ки ин иқдом ва кӯшиши нахустини офариниши симои Аҳмади Дониш дар адабиёти муосири тоҷик гардид. Манбаи муътамад ва пурарзиши очерки мазкур омӯзиш ва баҳрабардории асарҳои Аҳмади Дониш "Наводир-ул-вақоеъ" ва «Рисолаи таърихӣ» мебошад. Сотим Улуғзода тавассути таълифи очерки мазкур афкори Донишро ба муҳити ҷамъиятӣ ва ҳодисоти таърихӣ алоқаманд сохта, ғояҳои пешқадам, ҷаҳонбинию истеъдоди тавоно, рӯзгори ноором ва олами пурасрори ин шахсияти барҷаста ва мутафаккири бузургро номукамал бошад ҳам, то андозае дар муҳити илму адаб шинос намуд.

Матлаби нависанда низ аз эҷоди очерки "Аҳмади Дониш" шиносӣ бо намунаҳои эҷодиёт ва равшан намудани афкору ҷаҳонбинии адиби маорифпарвар буд ва дар натиҷа мероси адабии Аҳмади Дониш ва ҳамзамонони вайро омӯхта, барои минбаъд таҷассум намудани симои мутафаккир, олим, адиб ва шахсияти комили вай замина гузоштааст. Маҳз така намудан ба фаъолияти эҷодии Аҳмади Дониш ва моҳирона истифода бурдани дурдонаҳои афкори ӯ қимати очерки мазкурро дучанд гардондааст. Бо вучуди ин маълумот ва ҷузъиёти асар ханӯз шахсият ва ҷеҳраи мукаммали Аҳмади Донишро пурра намоён нагардондааст. Муаллифи асар марҳилаи аввали ҳадафашро оид ба ҷустуҷӯ, омӯзиш ва интиҳоби факту санадҳои муҳими эҷоди бадеӣ анҷом додааст.

Дар адабиёти муосири тоҷик тавассути бозтоби фардияти шахсони бузурги эҷодкори таърихӣ, аз ҷумла донишшиносӣ қадами устуворона гузошта, бо эҷод шудани «Ёддоштҳо» дар насри таърихӣ тоҷикӣ тамоюлотҳои тозаии адабӣ ба вучуд омад ва шинохти шахсияту офариниши симои одамони наҷиб, нерӯҳои эҷодкор, адибону ҳунармандон ва зиёиёну рӯшанфикрон мавқеи хоса пайдо намуд.

Ин тамоюлот ва падидаи тозаии адабӣ, яъне таҳқиқи бадеии саҳифаҳои ҳаёти дурахшони халқ, вобаста ба сарнавишти фардҳои барӯманди он ифодагари робита ва идомати наслҳо буда, ёрӣ мерасонад, ки шахс қаробати ҳудро ба халқ, ба таърих ва орзую умеди он эҳсос бикунад ва ормонҳои маънавиро асоси ҳар гуна фаъолияти илмӣ қарор

диҳад. Ин имконият медиҳад, ки ҳастии маънавии халқ, рисолати бузург ва дороии илмиву фарҳангии вай дуруст муҷассам ёбад.

Дар ин замина «Ёддоштҳо» дар адабиёти шӯравии тоҷик нахустин асарест, ки воқеаҳои муҳимтарини муборизаи синфӣ ва ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёти маънавии нимаи дуюми асри XIX-ро таҷассум намудааст. Дар он ҳодисаву воқеаҳои гуногун тавассути симоҳои зиёд хусусиятҳои муҳими шуури иҷтимоии халқ ва моҳияти замонро ифода менамоянд. Ба тасвири авзои иҷтимоию фарҳангии замони зиндагии Аҳмади Дониш ва шахсони машҳури он тавачҷуҳ зоҳир намудани Айнӣ бесабаб нест. Дар навбати аввал ин давра тезутунд ва пуризиҷиб буда, барои ҳаёти халқ сарнавиштсоз буд.

Нимаи дуюми асри XIX дар ҳаёти мардуми аморати Бухоро, пеш аз ҳама, бо авҷи муносибатҳои пуршиддати замони феодалӣ, муборизаҳои сиёсӣву иҷтимоӣ ва бедории илмию фарҳангӣ аҳамиятнок мебошад. Дар ҳамин давра афкори адабии Дониш ҷиҳатҳои асосии рӯҳияи замон ва инкишофи таърихӣ онро дар бар гирифта, «Наводир-ул-вақоеъ»-и ӯ барои равшанфикрон ва аҳли илм таассуроти бузург гузоштааст. Тамоми ҷаҳолияти Дониш ба васфи адолат, масъалаҳои тарбиявӣ, танқиди ҳаёти феодалӣ, мазаммати зулму истибдод ва мубориза ба муқобили он нигаронида шудааст. Ин буд, ки ғояҳои пешқадами вай ба насли минбаъда, махсусан, ба намояндагони зиёӣёни эҷодкор таъсири намоён гузошт ва минбаъд ҳамчун манбаи асосӣ барои шинохти шахсияти ӯ хизмат намуд.

Дар ин хусус С.Айнӣ ишора карда чунин менависад: «... вақте ки ман он аҳволи фалокатиштимолро дар мундариҷоти «Наводир-ул-вақоеъ» бо тасвири реалӣ - бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам, дидам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод. Дар дили худ гуфтам: Ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст. Инкилоби фикрӣ, кам ҳаҷм бошад, дар ман ана ҳамон вақт рӯй дод» (19, 446).

Шахсияти адиб ва рисолати маорифпарваронаи Аҳмади Дониш дар заминаи муҳити илмиву адабии Бухоро ва неруи зехнию ҳунари ва

махорати эҷодии ӯ бунёд ва ташаккул ёфтааст. С.Айнӣ ин маънӣ ва омилҳои сарнавиштсозро дар «Ёддоштҳо» таъкид намуда, менависад, ки «шиносоии ман бо «Наводир-ул-вақоеъ» дар ман танҳо инқилоби фикриро бедор карда намонд, балки ба сарам савдои насрнависшавиро ҳам андохт. Дар ҳамон вақтҳо ман орзу мекардам, ки «бояд кас насрнавис шавад ва агар ин мақсад ба даст дарояд, монанди Аҳмад Маҳдум насрнавис шавад, ки воқеахоро дар пеши хонанда бо забони сода муҷассам кунонда нишон дода тавонад» (19, 446 - 447).

Фаъолият ва фардияти эҷодии Садриддин Айнӣ мавзӯест гуногунпахлӯ, ғановатманд ва фароҳу доманадор ва кулли осори ӯ дар арсаи муборизаи сиёсӣ, бедорӣ ва худшиносии миллӣ ҳамчун шиноснома ва шаҳодатномаи миллати тоҷик пазируфта шуда, душманон ва рақибони халқи тоҷикро ба таҳлука андохт.

«Ёддоштҳо» асари гуногунмавзӯӣ ва ғановатманд буда, бо хусусияти ёддоштию тарҷумаиҳолӣ як давраи муҳими ҳаёти халқро басо фароҳу доманадор бо лавҳаю манзараҳои бадеӣ ва муносибати шахсияти таърихӣ тасвир намудааст. Дар тасвири С. Айнӣ бузургиву бунёдкории халқ дар симои оддитарин ва зеботарин одамон намоиш ёфта, манзараҳои худогоҳӣ ва бедории иҷтимоии як давраи тақдирсозии халқи тоҷик таҷассум ёфтааст. Аксар симоҳои дар «Ёддоштҳо» тасвиршуда бо неру ва ҷасорати ҳунари ва фазлу камолоти инсонӣ мазмуну моҳияти афкори замони ифода менамоянд. Чехраи Аҳмади Дониш дар тасвири Айнӣ аз намунаи чунин симоҳои барҷастаи эҷодӣ ва таърихӣ мебошад.

Айнӣ дар «Ёддоштҳо» тавассути симои Дониш пеш аз ҳама моҳияти ғоявию эстетикӣ эҷодиёт ва ақидаҳои Аҳмади Донишро хотирнишон намуда, рӯҳияи замони зиндагӣ ва шароити таърихро таҷассум менамояд. Вай дар баробари он ки лаҳзаҳои муҳими «Наводир-ул-вақоеъ»-ро мухтасар нақл мекунад, дар зимни ин характер ва хислатҳои Донишро низ ба вуҷуд меорад. Тасвири беадолатии замон, аҳволи пурмашаққати бечорагон, зулму истибдоди ҳокимон ва нафрат доштан ба даврони пусидаи феодалӣ, ки аз мутолиаи «Наводир-ул-вақоеъ»

барои Айни пайдо шуда буд, дар ҳақиқат инкилоби фикрие буд. Нигориши ҳақиқатнигоронаи Аҳмади Дониш ба Аини тавассути нусхабардорӣ ва шиносоии «Наводир-ул-вақоеъ» таъсири калон гузошт.

Таҳаввули симои Дониш дар «Ёддоштҳо» дар асоси зикри суҳанони ҳамфикр, ҳаммаслак ва ҳамзамонони ӯ, аз қабили Садри Сарир, Қозӣ Абдулвоҳид, Ҳомидбеки Ҳомид, Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё, Мулло Амон, Файзибой, Мулло Муҳиддин ва монанди инҳо хеле мукаммалу пурғунҷоии зухур ёфтааст.

Дар амалиёти ислохотпарварӣ ва иҷтимоии Аҳмади Дониш ақидаҳои дигаргун кардани низоми идории давлат ва ҳокимияти амир, мубориза ба муқобили амалиёти разилонаи аён ашроф ва табақаҳои ҳукмрон, обёрӣ, сохтани заводу фабрик, ҳамкориҳои илмӣ иқтисодӣ ва рӯ ба пешрафтҳои кишварҳои мутамаддин овардан ҷои махсусро ишғол мекунад. Дар муҳити замон ва пас аз он симои Аҳмади Дониш чун сарвари маорифпарварони давр ва сардори норозиёни дарбор намудор гашта, сифатҳои шахсияти ӯ, ҷасорати рӯхӣ, ғиноӣ маънавӣ ва муносибатҳои некбинонааш нисбат ба муҳити иҷтимоӣ дақиқ зоҳир мегардад. Вай дар муҳити пурғубори Бухорои пуриштироб зиндагӣ дошт, ҳамчун шахсияти барҷаста ва сарвари маорифпарварон барои рафъи беадолатӣ ба муқобили зулму ситам ва истибдод, барпо кардани ҳақиқату адолат, озодӣ ва аз байн бурдани ҷаҳолату нодонӣ ба аҳкоми дину шариат ва тарзи давлатдорӣ он давр муроҷиат мекунад. Маҳз бо тақозои ҳаёти иҷтимоӣ сиёсии нимаи дуюми асри XIX - и Аморти Бухоро чунин шакл гирифтани образи қаҳрамон амри воқеист.

Дар «Ёддоштҳо» симои Аҳмади Дониш асосан дар ду боб: «Одами аҷиб» ва «Оби ганда ба хандак» ба таври бадеӣ тасвир шудааст. Махсусан, дар боби «Одами аҷиб» таҳлили амиқи вазъияту ҳолат, вусъатнокии тасвир, зиддиятҳои дохилӣ, шиддати эҳсосот ва фикру андешаҳо дар асоси пурра мувофиқат намудани воқеияти ҳаётӣ ва таҳайюлотӣ бадеии санъаткор ифода ёфтааст. Мушоҳидаҳои эҷодкор аз тасвири симои зоҳирии қаҳрамон, муносибати ӯ бо атрофиён, дар

лахзаҳои даст ба пеши бар гирифта таъзим кардани амалдорон, дар катори уламо ба ӯ чомаи банорас пӯшондан, такагоҳи русҳо будан ва ба подшоҳи онҳо ҳамсӯҳбат шудан, дар даст асои русӣ гирифта гаштан, бо лакнати забонӣ андешамандона сухан гуфтан, ҳамчун мунаҷҷим эътироф шудан, дар деворҳои хона нигоҳ доштани харитаи замин, кураҳои замин ва асбобҳои гуногуни мусиқӣ, нифоқ ва мунофиқро бад دیدан, хоксор, хушмуомила ва донишмандона рафтор намудан иборат буда, аз хотираҳои ҳамзамонон ва тавзеҳоти мундариҷаи осори Дониш бунёд ёфтаанд. Дар натиҷа, ҳақиқати комили воқеияти таърихӣ на ин ки аз пурра рӯбардор кардани лавҳаҳои сарчашмаву маъхазҳо, балки дар асоси ба ҳаёлотӣ бадеии санъаткор ворид шудан, аз он ғизо гирифта ба мақсади ғоявӣ тобеъ шудан идрок шудааст.

Тибқи маълумоти Айни дар «Ёддоштҳо», дар китобхонаи бузурги Шарифҷон Махдум дастнависҳои нодир ва китобҳои ноёб мавҷуд буда, барои аҳли илму адаби Бухоро ва кулли зиёиёну равшанфикрон ба сифати як хазинаи дониш хизмат мекардааст. Аз сӯи дигар, дар ҳавлии Садри Зиё ҳар ҳафта одатан се шаби таътил – чаҳоршанбе, панҷшанбе ва чумъа анҷуману нишастҳои шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкорон барпо мегардид. Бесабаб нест, ки фаъолияти бисёре аз намояндагони адабиёти маорифпарварӣ ва ё таҷаддудгароӣ маҳз аз ҳамин ҳавлӣ ибтидо гирифтааст.

Шиносоии «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш дар ин даврон ба Садриддин Айни таъсири бағоят бузург расонид ва ӯ ин омилро ба сифати як падидаи мусбати бадеӣ маҳсуб дониста, дар осораш аз он ёдоварӣ менамояд. Ин асар барои Садриддин «инқилоби фикрӣ»-ро ба вучуд овардааст ва пас аз мутолиаи он Аҳмади Дониш фаъолияти адабии хешро бо диди тоза воқеънигорона ривоч додааст. Дар ин фаъолияти неқфарҷом Садриддин Айниро Шарифҷон Махдуми Садри Зиё мусоидат ва раҳнамоӣ менамояд. Садриддин Айни хангоми мадрасаҳои дар мавриди шахсияти Аҳмади Дониш таҳсин ва дар мавридҳои ҷудогона нисбати ӯ нафрин низ мешунид. Махсусан, Шарифҷон Махдум ва

хамсухбатонаш доир ба рӯзгори Дониш ҳикоёти ачибе қисса менамуданд ва осори вайро боиси рашк медонистанд.

Садриддин Айни иқдоми начиби маорифпарваронаи Аҳмади Дониш ва дигар равшангарону маорифпарваронро идома дод. Мутолиа ва шиносӣ бо осори Дониш махсусан «Наводир-ул-вақоеъ» марҳилаи муҳим ва сарнавиштсози ҳаёт ва ҷаҳони андешаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва адабии Айни мебошад. Вай менависад, ки пас аз хондани «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш «ба ман ва баъзе шариконам инқилоби фикрӣ рӯй дод, назари мо ба амиру вазир, ба муллоҳо ва ба зиндагонии онрӯза қариб тамоман дигар шуд» (19, 22).

«Наводир-ул-вақоеъ» на танҳо афкори андешаи иҷтимоӣ сиёсӣ ва ҳунари нависандагии Айниро дигар намуд, балки дар фароҳам омадани афкори адабӣ эстетикӣ, дарки меъёрҳои тасвири вуқӯънигарӣ ва соданависӣ мусоидат намуд. Ин мазмун дар бобҳое, ки ба таҷассуми симои Дониш бахшида шудаанд, пурра ба назар мерасад. Дар бобҳои тасвирҳои бадеӣ мавқеи намоён пайдо накардаанд, аммо барои таҳаввули минбаъдаи шахсият ва симои Дониш ба сифати сарчашмаи муҳими илмӣ ва бадеӣ хизмат намудаанд.

С. Айни дар «Ёддоштҳо» симои Аҳмади Донишро дар як боби қисми дуюм ва чанд боби қисмҳои сеюму чорум тасвир намудааст. Махсусан, дар боби «Одами аҷиб» тасвири ҷузъиёт ва манзараҳо ҷолиби диққатанд. «Одами аҷиб» номида шудани боб бесабаб нест ва мақсади ғоявӣ дорад. Аз номи сарлавҳа шахси ғавқуллода ва аҷиб будани шахси тасвирёбанда таъкид мегардад. Дониш дар муҳити Бухорои он замон ҳақиқатан одами аҷиб, ғавқуллода ва ғайриоддӣ менамуд. Тасвири ҳамин ҷиҳати шахсияти ӯ, ки ҳам дӯстонаш ва ҳам душманонашро ба ҳайрат меовард, дар ҳамаи бобҳое, ки ба Дониш бахшида шудаанд, мақсади асосии ғоявии муаллифи асар аст.

Дар тасвири Айни ғавқуллодагии Аҳмади Дониш ва на танҳо дар ҷуссаи азим ва бадани маҳками ӯст, балки ӯ мучассамаи ақлу хирад, қатъият ва азму ирода аст. Қатъият ва азму иродаи ӯ ҳам дар қадаммонӣ

ва гап задани вай, ҳам дар муносибати вай ба рӯҳониён (салом «додани» ӯ), ҳам дар вақти кори илмӣ (мушоҳидаи гирифтани моҳ) ҳис карда мешавад. Дониш бар зидди ҳомиёни беадолатӣ ва чаҳолат рӯйрост эълони ҷанг додааст. Ҳар як даҳан суҳан ва ҳар як ҳаракати вай бо чи қадар матонат ва қатъият аз тарафи ӯ давом дода шудани ҳамин муборизаро нишон медиҳад. Вақте, ки Аҳмад «ба тарафи саломдихандагон (калонони мадраса - Б.Г.) нигоҳе накард ва ба саломашон ҷавобе ҳам надод, фақат сараш андак ҷунбид» (8, 263), ин кори вай ҷунин маънӣ дошт, ки вай онҳоро беибо, ночиз ва ноодам эълон мекунад. Ҳангоме ки вай аз муллоёни миёнсаройнишин гузашта истода, «бе он ки ба рӯи касе нигоҳ кунад», «имшаб дар фалон соат моҳ мегирад» мегӯяд (8, 265) ва ҷун гирифтани моҳ сар шуд, «ба-ба осмон нигаред» гуён аз дуруст баромадани пешгӯии худ ифтихор мекунад - ин исботи ғалабаи илм бар чаҳолат ва зарбаи сахте ба чаҳолатпарастон буд.

Манзараи аз миёнсарои мадраса, ки дар ду тарафи он муллоҳои калон менишастанд, гузашта рафтани Аҳмади Дониш (8, 262-263) нафрату адовати ӯро нисбат ба аҳли иртиҷоъ намоиш медиҳад. Вай нафрати худро ошкоро зоҳир менамояд. Нафрате, ки Дониш аз аҳли чаҳолат дошт, дар ҳикояи «Оби ганда ба хандак» низ ифода шудааст. Баъзеҳо мунаҷҷимии Аҳмади Донишро шунида, барои фолкушой бар ӯ мурочиат мекарданд. Ин кори онҳо Донишро ба ғазаб меовард ва боиси азоби рӯҳӣ кашидани ӯ мегардид. Дониш афғони мансабдорро, ки аз ӯ илтимоси фолкушой карда буд, бо ҳашму ғазаб аз ҳавлии худ берун ронд ва бо дарду алам ба шогирди худ Ҳомидбеки Ҳомид мегуфт: «Дод аз дасти нодонӣ!»

Аҳмади Дониш «дод аз дасти нодонӣ!» гуён аз дунё рафт. Вай аз он чаҳолату нодонӣ, ки дар мамлакат ҳукмрон буд, ба фарёд омада буд, мардумро аз ҷанголи ҳомиёни чаҳолат раҳой дода, ба сӯи илму маърифат, ба сӯи ҳаёти ҳақиқии инсонӣ раҳнамоӣ кардан мехост.

Уламои мутаассиби дин медонистанд, ки Дониш ба решаи онҳо теша заданист. Онҳо низ ба ӯ нафрати бепоёне доштанд, ба воситаи

разилтарини «далелҳои шаръӣ» кӯшиш менамудаанд, ки дар бораи ин нависанда ва олими бузург тасаввуроти нодуруст ҳосил кунанд, эътибори ӯро дар байни халқ паст намојанд. Дар аини замон аз он ҳама шикояту ғайбатҳо ва бадгӯиҳои онҳо ҳис карда мешавад, ки иртиҷоъпарварон дар муборизаи зидди таъсири Дониш очиз омаданд. Ин ҳолат образи Аҳмади Донишро боз ҳам пурқувваттар мекунад.

Айни ҳавлии Аҳмади Дониш, боғчае, ки рӯи ҳавлиро ташкил меод, тарҳи ин боғчаро, ки аз рӯи донишҳои хандасавии Дониш тартиб ёфта буд, муфассал тавсиф кардааст (9, 270-271). Ин тасвир ҳам аз муҳити худ фарқ карда истодани ӯро (ки ҳавлии ӯ ҳам аз ҳавлиҳои муқаррари Бухоро набуд), инчунин соҳиби завқи баланд ва таъби пурҷӯш будани вайро таъкид менамояд. Доира, танбӯр, дутор ва рубоб барин асбобҳои мусиқӣ, ки дар тоқчаҳои болохона меистоданд (9, 272), ҳафтае як шаб дар хонаи худ шабнишинӣ ташкил дода, ҳамроҳи дӯстон ба базми мусиқию суруд машғул шудани Дониш (9, 34-35, 40, 42) низ шоҳиди завқи саршор, ҳаётдӯстӣ ва зиндадилии ӯст. Агар рӯҳониён мунаҷҷимӣ ва аз гирифтани моҳ хабар додани ӯро «даъвои худой» ва нишонаи бо чину парихо алоқа доштани ӯ ҳисоб карда бошанд, асбоби мусиқиро чун асбоби бозиҳои шайтонӣ ва ба мусиқӣ ҳавас доштани вайро чун далели бидъаткорӣ эзоҳ меоданд. Аммо зиёиёни пешқадами замон, баръакс, аз санаътдӯстӣ ва зиндадилии Дониш ба ҳайрат омада, дар васфи ин сифати ӯ шеър мегуфтанд.

Дар «Ёддоштҳо» суҳанони бисёр касони дигар ҳам дар бораи Аҳмади Дониш зикр доштаанд, ки барои равшан кардани образи ӯ аҳамият дорад. Айни қайд кардааст, ки як қисми муллоҳои Бухоро «Аҳмади Маҳдумро дар бадӣ шогирди шайтон шуморанд, як қисми дигар ӯро дар некӣ ба дараҷаи фаришта мебароварданд» (9, 29). Ин қисми дуюм ҳама зиёиёни равшанфикр, аз ҷумла иштироккунандагони маҷлисиҳои ҳавлии Шарифҷон Маҳдум буданд, ки «ҳар кадоми аҳли маҷлисиҳо ин зоти бузургро дар ғайбаш ҳам шумо-шумо гуфта ном мебарданд» (9, 29). Худи «Шарифҷон Маҳдум ошиқи асарҳои Аҳмад Маҳдум буд» (9, 444), ва

онҳоро ёфта, махфиёна китобат мефармуд. Мулло Амон Донишро «бузургтарини донишмандони замони мо» номидааст (9, 356). Вале танҳо зиёиён ба Дониш чунин эътиқод надоштанд, балки эҳтироми мардуми оддӣ низ дар «Ёддоштҳо» қайд шудааст. Файзибои ҳалвогар, ки «соҳиби хатту саводи оддӣ» буд, ба Аҳмади Дониш чунин «баҳои соддаи соддалавҳона» додаст (9, 436).

«Аҳмад Махдум одами бисёр бузург буд, бузургии ӯ на аз ҷиҳати муллоияш, на аз ҷиҳати синну солаш, на аз ҷиҳати ҷуссааш буд, балки бузургии ӯ ин буд, ки ҳар бинанда дар зери салобат ва муҳаббати ӯ мемонд ва дар айни замон ӯро ба муҳаббати тамои (на аз тараф) ҳурмат мекард. Ӯ бо ин ҳама бузургӣ ва маҳобату салобат ба ҳар кас хурд бошад, ҳам бародарвор муомила мекард».

Ин аст, ки шахсияти Аҳмади Дониш ва фазлу камоли ӯ на танҳо аз тарафи мухлису ҳаммаслақонаш, балки аз ҷониби мардуми оддӣ тақдир шуда буд. Дар «Ёддоштҳо» симои Аҳмади Дониш дар ҳақиқат, чунон ки Файзибой гуфтааст, чун «одами бисёр бузург» тасвир шудааст.

Бузургии Аҳмади Дониш ба воситаи нақли мазмуни баъзе бобҳои «Наводир-ул-вақоъ» низ таъкид гардидааст. Он порчаҳои асари Аҳмади Дониш, ки дар қисми чоруми «Ёддоштҳо» (9, 443 - 465) гоҳо айнан ва гоҳо мазмунан нақл шудаанд, шаҳодат медиҳанд, ки Дониш дар ҳақиқат назари хурдабине дошта, чунин ҷиҳатҳои ҳаётро, ки дигар нависандагон ва мутафаккирон надида буданд, дида, моҳияти онҳоро дуруст муайян карда, дар бораи онҳо фикрҳои олии баён намудааст. Бешубҳа, Айнӣ дар «Ёддоштҳо» на аз он сабаб бисёре аз ин порчаҳоро айнан овардааст, ки дар он вақт асарҳои Дониш ҳанӯз ҷоп нашуда буданд, балки мақсади аслии ӯ ҳамоно мукаммалтар кардани ин образи дӯстдоштааш бошад. Ин порчаҳо ҷаҳонбинии Дониш ва таъсири асарҳои ӯро ба ҳонандагони замонаш нишон медиҳад.

Шахсият ва симои Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо» то андозае пурра ва мукаммал тасвир гардидааст. Нависанда ӯро бо роҳҳои гуногун, ба воситаи шахсу воқеаҳои бисёре, ба муносибати масъалаҳои мухталиф, ки

ба чандин чихати ҳаёти онвақта дахл доранд, нишон додаст. Ҳамаи инҳо дар пеши назари мо симои чунин мутафаккири бузургеро намоён мекунанд, ки ба ҳаёт назари наве дошта, барои аз роҳи пешрафти ҷамъиятӣ гирифта партофтани монеаҳо мардонавор мубориза мебарад.

Дар тасвири симои Дониш Айнӣ ба мақсади боварибахш ва амик нишон додани чеҳраи комилу равшани мутафаккир, пеш аз ҳама, аз дидгоҳи воқеъбинонаи худ ва таассуроти амик бардоштан аз осори Аҳмади Дониш ва пас аз он аз хотирот ва маълумоти ҳаммаслакону ҳамзамононаш истифода бурдааст. Ба ин мақсад, дар навбати аввал Айнӣ симои зоҳирии Донишро, ки ҳақиқатан ба назари ӯ одами аҷиб ва ғавқулода менамуд, ба қалам дода, дар бораи қаду қомат, ҷусса, андом, феълу атвор ва мизочи ӯ маълумоти дақиқ ва пурарзиш медиҳад.

«Ин одам, - менависад Айнӣ, - қомати баланде дошт, баландии қоматаш ба дараҷае, ки ҷомаи банораси подшоҳии дар тан доштааш баробари зонуяш буд... Тани ин одам ба тарзе пурра буд, ки баландии қоматаш ҳис карда намешуд ва ба назар миёнкад менамуд. Гӯё дарозии табиат қаду бари ин каси ба як андозаи бисёр муносиб бурида дӯхта буд. Гардани ин кас ҳам мувофиқи қадаш дароз ва муносиби баданаш пурра буд. Аммо сари ин одам аз одат берун калон буд... Рӯи ин шахс сабзина ва пурра буд... ба рӯяш он қадар чинҳои ҳискардашаванда наменабуд. Риши ӯ миёна ва кулӯта (лӯнда) буда, торҳои сафедаш аз сиёҳиаш бештар менамуд. Ин кас дар даст асои русӣ (палка) дошт...» (19, 263).

Дар баробари ин, дар бораи мучассамаи ақлу хирад, ғавқулодагию ғайриоддӣ будани қувваи истеъдоду қобилият, қудрати илму пояи маҳорат ва симои ботинии Аҳмади Дониш осори нодиру гаронмояи ҳуди ӯ, хотироту ёддошти дӯстону муосирони мутафаккир ва нақлу сухбатҳои рӯҳониёни ҳамзамонаш ба сифати манбаи бозғатимоди эҷоди бадеӣ хизмат намудааст. Махсусан, дар тасвири Айнӣ симои бузурги Дониш дар муносибат бо рӯҳониёни ҷаҳолатпеша ва мутаассибони хурофотпараст хотирнишин мебошад. Ин маънӣ дар лаҳзаҳои таъзимкунон ба ӯ салом додани муллоҳои саройнишин ва ба тарафи

онҳо нигоҳ накардани вай, ҳангоми шикоят, ғайбат ва бадгӯихои гаразнокӯ бемантики муллоёни чоҳилу нодон ифода меёбад.

Яке меғуфт: «Ин кас боз омад, ки имшаб дар ҳучра бо чинҳояш, бо деғу парихояш ва бо шайтонҳояш сӯҳбат кунад ва фардо ғуфтаҳои онҳоро ба шогирдонаш нақл намуда, онҳоро ҳам монанди худ ғумроҳ намояд».

Дигаре меғуфт: «Вай меғуфтааст, ки кадом вақт гирифтани офтоб ва кадом соат гирифтани моҳро ман медонам ва метавонам, ки пешакӣ хабар диҳам... Ғайбдон-ку фақат худо буд, ин бедин аз ғайб хабар доданро даъво карда, худаширо ба худо шарик сохта баромадааст» (19, 264).

Шикояту ғайбат ва рашку ҳасади муллоҳо нисбат ба нерӯи бузурги ақлии Дониш бо мақсади инъикос намудани муҳити тирағу тор ва зулму бедодғарии мансабдорони Аморати Бухоро нигаронида шудааст. Ин аст, ки муллоёну рӯҳониёни мутаасиб Дониширо «аҳли бидъат ва беҳудо», «фаҳрии нолоиқ», «бедину худобехабар», «кофир», «ғумроҳ», «шогирду дӯсти шайтон», «чодугар», «сеҳрбоз» ва ғайраҳо ном мебардаанд. Дониш дар байни чунин шахсон ба таъкиби ноҳақ дучор меғардид. Дар баробари ин, аз ҳаҷви тезу тунд на ақлу хиради баркамолу ӯ атрофиён ва ҳамзамононаш дар ҳарос буданд.

Дониш ба қувва ва истеъдоди худ ҳамеша боварии комил дошт ва дар ҳама вазъияту ҳолат истодагарӣ менамуд. Ин аст, ки ӯро Айни, аз тарафи дигар, ҳамчун «доҳии модарзод», «одами аҷиб», «фавқулодда», «ғайриоддӣ», «зоти бузург», «як гавҳари ноёб», «бузургтарин донишманди замон», «алломаи давр», «ситораи тобони уфуқи тираи Бухоро» ва монанди инҳо номида, нерӯи заковатманд, симои мутафаккирона, соҳиби ақлу хирад ва иродаи кавӣ доштани вайро эътироф менамояд. Албатта, ин бесабаб нест.

Дар «Ёддоштҳо» симои равшанфикрон ва шахсони наҷиб тавассути афкору андеша, мақоми иҷтимоӣ, мураккабиҳои табиати инсонӣ ва масъулияти фард ба сифати як шахсияти неруманд таҷассум ёфта, бо

ирода ва қувваи азим фаъолият дорад. Муаллиф аз таҷрибаи ибратомӯз ва пуртазоди тӯлонии зиндагии худ бо таассуроту андешаҳои мухталиф ба дарки амиқи фалсафаи ҳаёт мушарраф гаштааст. Бинобар ин, «дар тасвири Айнӣ, -қайд менамояд М.Шукуров, -фавқулодагии Аҳмади Дониш на танҳо дар ҷуссаи азим ва бадани маҳками ӯст, балки ӯ муҷассамаи ақлу хирад, қатъият ва азму ирода аст» (200, 108).

Дар тасвири нависанда Садриддин аз мушоҳидаи аҳволи замон зикр мешуд, азоби рӯхӣ мекашид ва «гумон мекард, ки дунё ҳамин тарз омадааст, ҳамин тарз ҳаст ва ҳамин тарз меравад. Аммо, бо ин ҳама дилтангӣ собитқадам ва устувор буд, ба оянда боварӣ дошт, чораи зиндагии шоиста ва босаодатро меҷуст. Дар ҳамин айём ҳодисае рӯй дод, ки боз рӯҳашро баланд ва азму иродаашро кавитар сохт. Ин ҳодисаи хондани китоби Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» буд, ба ӯ таъсири пурзӯре гузошт ва боиси аввалин табаддулоти ҷиддии фикрии вай гардид.

Дар ҳақиқат, сабаби то ин дарча таъсири пурзӯр гузоштани «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш дар шуури Садриддин он буд, ки вай то ин вақт «он аҳволи фалокатиштимол» - ро аз ҳаёт медид, моҳияти онро худ фикр мекард ва аз зиёиёни атроф мешунид. Барои Садриддин мулоҳизаҳо ва андешаҳои шахсӣ ва шарикдарсону атрофиёнаш кифоя набуд, дар назари ӯ, ки ҷавони зиёӣ, мушоҳидакор, зирак ва маъниҷӯӣ буд, ин асар эътибори дигаре дошт. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» он ҳодисаҳоеро, ки ӯ дар зиндагӣ медид, беҳтар ва пурратар тасвир шуда, лавҳаҳои мукаммали бадеиро фарогир буданд.

Бунёди чунин таъсирпазирӣ аз ҳақиқатнигории тасвири ҳаёт ва дарки мушкilotи муҳити иҷтимоӣ ва биниши интиқодӣ нисбат ба зиндагӣ падида омадааст. Ба ин маънӣ, Айнӣ таъкид кардааст, ки ӯ он вақҳо аксар гоҳҳои «Наводир-ул-вақоеъ»-ро оид ба нучум, фалсафа ва тасаввуф пурра дарк намекард, аммо тасвири як қатор масъалаҳои ҳаёти воқеӣ, аз қабилӣ бенизомиҳои дарбори амир, барномаҳои таълимӣ, дарсхонӣ ва дарсгӯӣ дар мадрасаҳо, ҳирси аҳли бозор, ҷанги арӯсу модаршӯӣ ва

домоду модарарӯс, чамъияти двориянӣ ва аристократии Россия ва мисли инҳо боиси табаддулоти фикрии ӯ гардиданд. Аксарияти манзараҳо лавҳаи бадеӣ мебошанд ва на танҳо бо маводи пурарзиши ҳаётӣ, балки бо тасвири барҷастаи бадеӣ ҳам ба ӯ таъсири ғавқуллода расониданд. Қувваи ғавқуллодагии тасвирҳо биниши интиқодии хонандаро мутаассир сохта, таҳрик меод ва ақидаҳоро дигаргун карда, роҳи ҳаётии ҷавононро равшан мегардонид. Ба ин маънӣ, пайдо шудани табаддулоти фикрро чунин баён месозад:

«-Ман он ҳодисаҳоро дар зиндагӣ дида будам ва аз он аҳвол дилтанг мешудам, аммо ҳеҷ гоҳ ислоҳ кардан ва ислоҳ шудани он аҳвол дар хотирам намегузашт» (445), аммо баъд аз хондани «Наводир-ул-вақоеъ» «ман дар дили худ гуфтам: ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, мудом, ки ман ислоҳ карда натавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст» (9, 446).

Табиист, ки афкори Аҳмади Дониш Айнии соҳибистеъдодро ба роҳи мубориза раҳнамунӣ карда, ислоҳи аҳволи замонро талқин намудааст. Албатта, аз талаби ислоҳот то хуруҷи оммавӣ ва шуриш хеле фарқ аст. Аммо муҳимтар аз ҳама ин, ки зарурати амалиёту ҳаракат ва муборизаро ғаммидааст, дар роҳи дигар кардани аҳволи замон аввалин қадами амалӣ гузоштан меҳодад ва нахустин қадами ислоҳотхонааш дар пешрафти тафаккури бадеӣ ва инкишофи шуури иҷтимоии ӯ мусоидат намудааст.

Пӯшида нест, ки Айнӣ дар ин замон ба қувваи худ чандон бовар намекард, эътимод надошт, ки он аҳволро ислоҳ карда метавонад. Он аҳволро модом, ки ислоҳ карда натавонад, аз вай нафрат карданро зарур мешуморад. Вай пеш аз хондани асари Дониш ҳам аз тартиботи замонаш ва зимомдорони он нафрат пайдо карда буд. Акнун пас аз хондани «Наводир-ул-вақоеъ» Айнӣ он нафрати ҳудро бошууруна дарк намуд. Нафрате, ки бошууруна дарк шуд, қувваи азимест барои ба ҳаракат омадани амал ва аҳдоф. То чи андоза пурқувват будани ин нафрат аз воқеаҳои ба доми хизмати дарбори амир Абдулаҳад кашидани Айнӣ маълум мешавад. Гарчанде вай ҷиддан муқобилият мекард, кор ба

дарачае расид, ки дар шеърҳои худ бо рамзу ишора бо шоирони дарбор ва худи амир баҳсу мунозира шурӯъ намуда, ҳатто гоҳо танқид карда, охируламр амирро маҷбур кард, ки аз баҳри хизматаш гузарад (9, 570 - 586).

Дар афкори адабии Дониш ва Айнӣ алоқамандии ғоявӣ, ҳамоҳангӣ ва наздикшавии рӯҳияи эҷодӣ эҳсос мешавад. Гуманизми олӣ, фалсафаи ҳаётдӯстӣ, ақидаҳои маорифпарварию ҷадидӣ, маърифатхоҳӣ, андешаҳои амиқ ба муқобили ҷаҳолату нодонӣ шахсияти ҳар ду эҷодкорро барҷаста ва ба ҳамдигар ҳамовоз гардондааст. Ин аст, ки сарчашмаи боварибахши тасвири симои Дониш дар «Ёддоштҳо» мероси адабии ӯ қарор гирифтааст. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» барои таҷассуми шахсияти бузург ва рисолати наҷибӣ Дониш манзараҳои вусъатноки ҳаёти ҷамъиятии садаи XIX - ро дар заминаи таҳқиқ қарор додаст. Сухбату мунозираи равшанфикрон, тарзи зисту зиндагонии мардуми заҳматкаши Бухоро, саргузашт ва рӯйдодҳои, ки шахсан муаллиф шохиди он будааст, барои таҷассуми муҳити зист, давр ва симои Аҳмади Дониш кӯмаки беандоза расонидаанд.

Агар Аҳмади Дониш дар осораш бо танзи талху газандаи худ ғасоди ҷомеа, табоҳкорӣ ва тартиботи бенизومي мадрасаро саҳт танқид карда бошад, Айнӣ ислоҳи барномаи онро талаб намуда, фикри ҳудро бо дигарҳо талқин мекунад, ба худ тарафдор ва шарикӣ амалиёт ва бо одамони неку бомаърифат муносибат доштан меҷӯяд. Чунин матлаб аз амалиёти ғайилонаи иҷтимоӣ шурӯъ намудани қаҳрамони асосии «Ёддоштҳо» шаҳодат медиҳад.

Бозтоби ҷеҳраи ҳунарии Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо» як навъ хусусияти илмию бадеӣ ё публисистӣ дошта, шарҳи ҳол, ғайолияти адабӣ ва нақли мазмуни баъзе аз бахшҳои осори адабии ӯро дар бар мегирад. Бо вучуди ин, симои Дониш дар асар тавассути тасвири ҳодиса ва воқеоти иҷтимоӣ ва рӯзгору мероси адабии ҳамзамонони ӯ хеле барҷаста ва воқеӣ таҷассум ёфтааст. Дар баъзе ҳолатҳо аз эҷодиёти худи Дониш мисолҳо оварда, онҳоро таҷреҳ додан ва ба баъзе ҳикояҳои ӯ

нақиза навиштан (дар мисоли ҳикоя дар бораи як баққоли хасис) ба Айнӣ имконият додааст, ки хислату характер, назари зиндагибин ва ҳақиқатнигоронаи Донишро пеши назари хонанда мукаммалу боварибахш таҷассум намоянд.

Дар «Ёддоштҳо» ханӯз тасвири амики характер, рӯҳияву равон, шахсият, афкори адабию эстетикӣ ва маорифпарварии Дониш ба таври васеъ сурат нагирифтааст. Нияти эҷодии Айнӣ аз он иборат буд, ки оид ба фаъолияти эҷодӣ, ҷамъиятӣ, ақидаҳои иҷтимоию сиёсӣ, маорифпарварӣ ва нақши Дониш дар ташаккули минбаъдаи ҳаёти адабӣ асаре эҷод кунад. Мутаассифона, амалӣ гардонидани ин мақсад бо сабабҳои гуногун ба устод Айнӣ мушарраф нагашт. Новобаста аз ин, хотира ва ёддоштҳои ӯ дар бораи Дониш ҳамчун сарчашмаи муҳими илмӣ ва таърихӣ шинохта шуда, барои нависандагони минбаъда мактаби маҳорати эҷодӣ гардид.

Садриддин Айнӣ дар натиҷаи ҷустуҷӯ ва омӯзиши асарҳои Аҳмади Дониш роҳи муборизаи ӯро аз худ намуда, мактаб ва ташаббус ва муборизаеро, ки Дониш барои ба ҳаёт наздик кардани адабиёт, соддагии забон ва бар зидди муғлақбаёнӣҳо шурӯъ намуда буд, анҷом дод.

Ба ҳамин тариқ, аз таҳлил ва баррасии консепсияи шахсияти эҷодӣ ва ҷеҳраи ҳунарии Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ чунин натиҷаҳо ҳосил гардид:

1. Шинохти шахсияту осори мутафаккир ва маорифпарвари бузурги халқи тоҷик Аҳмади Дониш дар аввалҳои қарни XX ба миён омада, оид ба бозтоби муҳити сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии замони зиндагаш дар сарчашмаҳои таърихӣ ва илмӣ маълумоти зарурӣ фароҳам омадааст. Таҳқиқи бадеии ин марҳилаи муҳими таърихии халқи тоҷик пас аз эҷоди "Таърихи инкилоби Бухоро"-и С. Айнӣ оғоз ёфта, дар «Ёддоштҳо» ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёти маънавии нимаи дуюми асри XIX таҷассум ёфтааст.

2. С. Айнӣ аввалин тадқиқотчӣ ва мухлиси Аҳмади Дониш буд ва дар нигориши Айнӣ Аҳмади Дониш аз зумраи он шахсоне буд, ки ҳамчун «доҳии модарзод», "зоти бузург" ва "ситораи дурахшони осмони Бухоро" нурафшонӣ

намуда, симои вай мучассамаи ақлу хирад ва раҳнамои ҳаёт тасвир шудааст. Айнӣ ба Дониш меҳру муҳаббат ва садоқати беандоза дошт ва тавассути шахсият ва симои ӯ пайванди замону наслҳо, робитаи рӯйдодҳои таърихӣ, анъанаву суннатҳои мардумӣ ва рӯҳияи мардумро идрок намуд.

3. Таҳқиқи бадеии саҳифаҳои ҳаёти дурахшони халқ, вобаста ба сарнавишти фардҳои барӯманди он ифодагари робита ва идомати наслҳо буда, ёрӣ мерасонад, ки шахс қаробати худро ба халқ, ба таърих ва орзую умеди он эҳсос бикунад ва ормонҳои маънавиро асоси ҳар гуна фаъолияти илмӣ қарор диҳад. Ручӯъ ба таҳқиқи бадеии сарнавишти қаҳрамон ва шахсияти ӯ имконият додаст, ки Айнӣ симои адабӣ ва шахсияти бузурги Донишро дар “Ёддоштҳо” нисбатан мукамал нишон дода, диққати аҳли илму адабро ба таҳқиқи шахсият ва осори ӯ равона созад.

4. Дар адабиёти муосири тоҷик тавассути бозтоби фардияти шахсони бузурги эҷодкори таърихӣ, аз ҷумла донишшиносӣ қадами устуворона гузошта, ба эҷод шудани «Ёддоштҳо» тамоюлоти тозаии адабӣ ба вучуд омад ва шинохти шахсияту офариниши симои одамони начиб, неруҳои эҷодкор, адибону ҳунармандон ва зиёиёну равшанфикрон мавқеи хоса пайдо намуд.

5. Садриддин Айнӣ иқдоми начиби маорифпарваронаи Аҳмади Дониш ва дигар равшангарону маорифпарваронро идома дод. Дар «Ёддоштҳо» симои равшанфикрон ва шахсони начиб тавассути афкори андеша, мақоми иҷтимоӣ, мураккабиҳои табиати инсонӣ ва масъулияти фард ба сифати як шахсияти неруманд таҷассум ёфта, бо ирода ва қувваи азим фаъолият дорад.

6. Дар афкори адабии Дониш ва Айнӣ алоқамандии ғоявӣ, ҳамоҳангӣ ва наздикшавии рӯҳияи эҷодӣ эҳсос мешавад. Гуманизми олий, фалсафаи ҳаётдӯстӣ, ақидаҳои маорифпарварию ҷадидӣ, маърифатхоҳӣ, андешаҳои амиқ ба муқобили ҷаҳолату нодонӣ шахсияти ҳар ду эҷодкорро барҷаста ва ба ҳамдигар ҳамовоз гардонидааст. Айнӣ дар натиҷаи ҷустуҷӯ ва омӯзиши асарҳои Аҳмади Дониш роҳи муборизаи

ӯро аз худ намуда, мактаб, ташаббус ва муборизаи ӯро барои ба ҳаёт наздик кардани адабиёт, соддагии забон оғоз карда буд, идома дод.

7. Бозтоби чеҳраи хунарии Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо» як навъ хусусияти илмию бадеӣ ё публисистӣ дошта, шарҳи ҳол, фаъолияти адабӣ ва нақли мазмуни баъзе аз бахшҳои осори адабии ӯро дар бар мегирад. Бо вучуди ин, симои Дониш дар асар тавассути тасвири ҳодиса ва воқеоти иҷтимоӣ ва рӯзгору мероси адабии ҳамзамонони ӯ хеле барҷаста ва воқеӣ таҷассум ёфта, ҳамчун мучассамаи ақлу хирад намоён гаштааст.

ХУЛОСА

Симои Айнӣ дар назди афроди чомеаи муосир чунин мунъакис гаштааст, ки аз оғози ҷавонӣ дар як муҳити зулму ҷавр ба халқу миллати тоҷик кори наҷиб, шоиста ва таърихӣ анҷом дода, дар роҳи истиқлолияту озодӣ, бедорӣ ва худшиносии халқ хидмати беназир карда, бар зидди истибдод ҷасурона мубориза намуда, барои бақои умри тоҷикон бештар аз ҳар касе талош варзида, симои наҷиб ва шахсияти бузурги ибратомӯзи хешро мунаввар сохтааст. Бинобар ин, ўро ҳамчун «падари миллат», «чун ҷаноре дар боғи адабиёт» шинохта, яке аз бузургтарин фарзандони миллат махсуб донистаанд. Дар ҳақиқат, ў дар давраи бухронии сарнавиштсоз фидокорона талош карда, барои таъмини бақои умри миллат қаҳрамониро нишон дода, ҷиҳати аз зери харобазори таърих дубора сар бардоштан ва қомат рост кардани ҳаммиллатонаш падарвор ғамхорӣ ва сарпарастӣ намудааст.

Дар осори мансури Айнӣ тасвири ҷеҳраи қаҳрамон ба зиндагии воқеӣ вобаста буда, суннатҳои адабии гузашта ва ҳоса аз шеваҳои ҷеҳранигорӣ насри ривоятии форсии тоҷикӣ фаровон истифода намуда, ҷеҳраҳои комилу дурахшони бадеиро ба вучуд овардааст. Вай дар «Ҷаллодони Бухоро», повести «Одина», романи “Дохунда”, “Ёддоштҳо” ва дигар осори насриаш ҳунари ҷеҳранигориашро ривож дода, тавассути биниши амиқи таҳлилӣ воқеияти зиндагӣ ва ҳақиқати бадеиро шинохта, ҳамчу василаи дарки тамоюлҳои муфид ва зиёновари иҷтимоиву ахлоқии ҷомеа пазируфта, ҳунар ва шеваи ҷеҳранигориро дар осораи инкишоф додааст.

Осори С. Айнӣ муаррифгари сарнавишти таърихи халқи тоҷик дар марҳилаи муҳим ва ҳассоси таърихӣ буда, ҷустуҷӯҳои бадеии ў дар “Ёддоштҳо” моҳияти иҷтимоӣ ва ахлоқии замон ва қаринаи таърихро равшан месозад. “Ёддоштҳо” асари мукамал, мухташам, намунаи асили жанри ёддоштӣ, насри наваҷодии тоҷикии садаи бист буда, бо арзишҳои ҳоси ғоявӣ ва зебоишинохтӣ дар таърихи адабиёти навини тоҷик нақш ва ҷойгоҳи хос дорад.

С. Айнӣ бо эҷоди “Ёддоштҳо” жанри ёддоштро тақвият бахшида, ба кашфи сиришти инсонӣ ва ҳолати равонии шахсияти осораи муваффақгардида, бозтоби ҳастии маънавӣ, ормонҳои ахлоқию зебоишинохтӣ ва арзишҳои иҷтимоиро дар тафаккури бадеӣ мучассам сохта, дар тақвияти тамоюлҳои пешрави насли муосир сахми намоён гузоштааст. Муаллиф ба дарки сарнавишти мухталифи шахс тавассути таҳқиқи омилҳои ташаккули характери қаҳрамон рӯ оварда, эҳсоси оштинопазирӣ ва муқовимат нисбат ба зухуроти қабру зулм ва беадолатиро тарбия намудааст.

Дар “Ёддоштҳо” - и С. Айнӣ концепсияи шахсияти эҷодӣ ва ҷеҳранигории ҳунари дар заминаи ҷанбаи ахлоқию зебоишинохтии тафаккури бадеӣ сурат гирифта, дар эҷодиёти адиб ҷойгоҳи шоиста дорад ва ифодагари ҷеҳраи ҳоси нависандагии ӯ мебошад. Ҷустуҷӯҳои ҳунари ба тасвири ҳақиқати ҳаёт ва идроки мушкilotи зиндагии инсон вобаста буда, тамоюлҳои асосии ташаккул ва таҳаввули эҷодиёти нависандаро муайян мекунад.

Муҳити таърихи ҳаёти сипаригаштаи С.Айнӣ пурфӯча, ҷаҳолатнок, зулматбор, ноором, тақдирсӯз ва худкома буда, ба сарнавишт, шахсияти ҳунари ва ҳувияти инсонии ӯ бетаъсир намонд. Тафаккури бадеӣ ва концепсияи эҷоди бадеие, ки ба василаи осораи дар миён гузошт, ифодагари талош ва фидокориҳо ва муборизаи ӯ дар ҳифз ва асолати таърих, бақо ва ҳастии фарҳанги миллии тоҷикон ва муҳити иҷтимоию ахлоқии замон буд.

Дар шинохт ва ташаккули шахсият, ҷеҳраи адабӣ, камолоти маънавӣ ва ҳайсияти ҳунарии С. Айнӣ муҳити адабпарвари Бухоро, махсусан, ҳавлии Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё омилҳои фарҳангиву таърихӣ, талошҳои маърифатпарварӣ, шахсони ҷудогона нақши муассир гузошта, тамоюли андешапарварӣ ва маънавияту зебоишинохтӣ ҷеҳраи ҳунари ва иҷтимоии ӯро муназвар сохтааст, ки заминагузор ва таҳаввулгар ва зиннатбахши фаъолияти адабӣ ва иҷтимоии ӯ мебошанд.

Таҳлил ва таҳқиқи марҳилаҳои асосии ташаккули ҳунари чехранигорӣ дар осори С. Айнӣ дар заминаи санадҳои муҳими ҳаёти ҳамчун шахсияти тавоно ва симои наҷиб муаррифӣ гардида, шахсият ва чехраи адабии С. Айнӣ мутобиқи риояи таносуби воқеияти ҳаёт ва ҳақиқати бадеӣ таҷассум ёфтааст.

Биниши ҷадиди рӯзгору осори С. Айнӣ дар заминаи концепсияи муайяни эҷоди бадеӣ дар қарина ва муҳити адабии замон мушаххас гардида, бозтоби он дар мисоли асари ҷудогонаи нависанда, қаринаи муайяни таърихӣ ташаккул ва таҳаввули насри муосири тоҷикӣ сурат гирифтааст. Дар тафаккури адиб рӯҳи маърифати бадеии таърих, эҳёи ҳофизаи таърихӣ ва фарҳангӣ, ислохотхоҳӣ, озодандешӣ ва ҳудогоҳию худшиносӣ нуфуз дошта, ҳадафи ғояи осораш рушди маънавият ва ахлоқи ҷомеа буда, рӯйдодҳои муҳими зиндагиро аз мавқеи арзишҳои олии иҷтимоӣ ва маънавӣ ба андеша гирифтааст.

Ҷадидаҳои ҳунари ва ҷусторҳои фаъолияти эҷодии С. Айнӣ арзишҳои миллӣ ва умумибашарию фаро гирифта, бо диди таҳлиلى ба арзёбии масъалаҳои асили адабиёт ва таъйиди ҳастии таърихӣ ва фарҳанги миллӣ саҳми намоён гузошта, ба равиши тозаи тафаккури эҷодӣ ва масири мухталифи концепсияи арзишманди эҷодии бадеиро муайян кардааст. Таъсири тафаккури бадеӣ, ҷаҳонбинӣ ва сиришти ахлоқии нависанда, биниши ғоявию зебоишинохтӣ ва амикрафти таърихияти он дар бозтоби концепсияи шахсияти таърихӣ ва чехранигории ҳунари муассир буда, заминаҳои иҷтимоӣ ва афкори мухталифи ҷомеаро мушаххас сохта, тасвири мақсадноки ҳаводиси сиёсӣ иҷтимоӣ ба инкишоф ва мустанадии андешаҳои нависанда мусоидат намудааст. Дар натиҷа осори ӯ таҷассумгари ормони деринаи халқ ва эъморгари ҳастии маънавӣ ва бақои умри миллат шинохта шудааст.

Дар фаъолияти эҷодии С. Айнӣ таҷассуми бадеии воқеияти давраи муайяни таърихӣ ва марҳилаи ҳассоси сарнавишти таърихӣ халқ моҳияти андешаи муаллиф ва махсусияти ҷустуҷӯҳои бадеиро дар қаринаи таърихиву фарҳангӣ муайян сохтааст. Таҳаввул ва ташаккули

сарнавиштҳову характерҳои гуногун ва фарогирии вусъатноки шинохти маърифати бадеии таърих дар тахайюлотии эҷодии нависанда арзишманд ва ибратпазир буда, диди ҳамосии воқеият, пайванди таҳқиқи илмӣ, публисистӣ ва бадеиро падид оварда, арзиши осори нависандаро ба мароитиб афзун гардонидаст.

Дар ҳақиқат, таърих он гоҳ маъние хоҳад дошт, ки дар дасти мардумон ҳамчун силоҳи мубориза ва озодӣ барои фардо бошад. Воқеан, шахсияти начиб ва чехраи дурахшони С.Айнӣ ва осори безаволаш ба эътирофи муҳаққиқон сабақи таърих аст ва худ рӯҳи бедори халқ ва таърихи ҷовидони миллат мебошад.

Дар хулоса натиҷаҳо чунин ҷамъбаст гардидааст:

1. Дар шинохти шахсият ва фардияти эҷодии С. Айнӣ омилҳои фарҳангиву таърихӣ, мактабу маориф, шахсони ҷудогона нақши муассир дошта, аз оғоз талошҳои маърифатпарварӣ ва тамоюли ахлоқписандӣ, чехраи ҳунари ва ахлоқии ўро шакл додааст. Биниши амиқи таҳлилӣ дар шинохти воқеияти зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ василаи шинохти тамоюлҳои муфид ва зиёновари иҷтимоиву ахлоқии ҷомеа шинохта шуда, шеваи чехранигориро ҳуди ў дар аксари асарҳои насриаш риоя намудааст.

2. Таҳқиқи марҳилаҳои асосии ташаккули ҳунари чехранигорӣ дар осори С. Айнӣ дар заминаи таҳлили санадҳои муҳими ҳаётии адиб ўро ҳамчун шахсияти тавоно ва симои начиб муаррифӣ карда, шахсият ва чехраи адабиятро мутобиқи риояи таносуби воқеияти ҳаёт ва ҳақиқати бадеӣ таҷассум намудааст.

3. Дар заминаи биниши нави таҳқиқи рӯзгору осори С. Айнӣ концепсияи арзишмандии афкори эҷодии ў дар қарина ва муҳити адабии замон мушаххас гардидааст. Баррасӣ ва арзёбии концепсияи мушаххаси илмию эҷодӣ дар мисоли асари ҷудогонаи нависанда ва қаринаи муайяни таърихӣ ташаккул ва таҳаввули насри муосири тоҷикӣ сурат гирифтааст.

4. Фардияти эҷодӣ ва ҳунари нависандагии С. Айнӣ дар мисоли «Таърихи инқилоби Бухоро», «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро», «Ёддоштҳо» ва дигар асарҳои насрии нависанда муайян шудааст. Падидаҳои ҳунари, биниши тафаккури бадеии нависанда, ҷанбаҳои маърифатӣ зебоишинохтӣ ва бозтоби шахсияти таърихӣ чехраи адабӣ, симои муаллиф ва афроди эҷодкор дар «Ёддоштҳо» - и С. Айнӣ равшан гардидааст.

5. Садриддин Айнӣ аз афкори адабиву фалсафии мутафаккири бузурги халқи тоҷик Аҳмади Дониш бахраҳо бардошта, бо равшанфикрон, озодаандешон ва ҷадидон пайравӣ ва ҳамкорӣ намуда, аз нахустин муҳаққиқон дар шинохти осор, шахсият ва симои Аҳмади Дониш аст. Мактаби адабии Айнӣ ба наслҳои имрӯзу оянда ҳамчун такаҷоҳ ва сарчашмаи зулолу покиза ҳамеша хидматгузор буда, дар омӯзиши осори ғановатманд ва шинохти тамаддуну фарҳанги бостониамон нақши мондагори дорад.

6. Дар ҷараёни инъикоси бадеӣ таҳлил намудани сарнавишти Аҳмади Дониш барин намоёндагони барҷаста боиси инкишофи минбаъдаи худшиносии миллӣ гашта, ворисияти таърихӣ, анъанаву суннат ва робитаи замонаро идома ва инкишоф медиҳад.

7. Таҳқиқи бадеии саҳифаҳои ҳаёти дурахшони халқ, вобаста ба сарнавишти фардҳои барӯманди он ифодагари робита ва идомати наслҳо буда, ёрӣ мерасонад, ки шахс қаробати худро ба халқ, ба таърих ва орзуи умеди он эҳсос бикунад ва ормонҳои маънавиро асоси ҳар гуна фаъолияти илмӣ қарор диҳад.

8. Дар адабиёти муосири тоҷик тавассути бозтоби фардияти шахсони бузурги эҷодкори таърихӣ, аз ҷумла донишшиносӣ қадами устуворона гузошта, бо эҷод шудани «Ёддоштҳо» тамоюлоти тозаии адабӣ ба вучуд омад ва шинохти шахсияту офариниши симои одамони наҷиб, нерӯҳои эҷодкор, адибону ҳунармандон ва зиёиёну равшанфикрон мавқеи хосса пайдо намуд.

9. Садриддин Айни иқдоми начиби маорифпарваронаи Аҳмади Дониш ва дигар равшангарону маорифпарваронро идома дод. Дар «Ёддоштҳо» симои равшанфикрон ва шахсони начиб тавассути афкору андеша, мақоми иҷтимоӣ, мураккабиҳои табиати инсонӣ ва масъулияти фард ба сифати як шахсияти неруманд таҷассум ёфта, бо ирода ва қувваи азим фаъолият дорад.

10. Бозтоби чехраи хунарии Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо» як навъ хусусияти илмию бадеӣ ё публисистӣ дошта, шарҳи ҳол, фаъолияти адабӣ ва нақли мазмуни баъзе аз бахшҳои осори адабии ӯро дар бар мегирад. Симои Дониш дар асар тавассути тасвири ҳодиса ва воқеоти иҷтимоӣ ва рӯзгору мероси адабии ҳамзамонони ӯ хеле барҷаста ва воқеӣ таҷассум ёфта, ҳамчун мучассамаи ақлу хирад намоён гаштааст.

КИТОБНОМА

1. Манобеи адабӣ:

1. Абдулло Ғ. Садриддин Айнӣ. - Ситораҳои умед (мачмӯи песаҳо) .- Душанбе: Ирфон, 1982. - с. 293-332
2. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.1. -Шеърҳо. -Душанбе: Бунёди адабии С. Айнӣ.- 2018. - 568 с.
3. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.1. - Сталинобод: Нашр.давл.Тоҷик, 1958.
4. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.2. - Сталинобод: Нашр.давл.Тоҷик, 1960.
5. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.3. - Сталинобод: Нашр.давл.Тоҷик, 1960.
6. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.4. - Сталинобод: Нашр.давл.Тоҷик, 1961.
7. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.5. - Душанбе: Ирфон, 1962.
8. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.6. - Душанбе: Нашр.давл.Тоҷик, 1963.
9. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.7. - Душанбе: Нашр.давл.Тоҷик, 1962.
10. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.8. - Душанбе: Ирфон, 1981.
11. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.9. - Душанбе: Ирфон, 1969.
12. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.10. - Душанбе: Ирфон, 1966.
13. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.11. (к.1). - Душанбе: Ирфон, 1963.
14. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.11. (к.2). - Душанбе: Ирфон, 1976.
15. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.12. - Душанбе: Ирфон, 1976.
16. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.13. - Душанбе: Ирфон, 1977.
17. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.14. - Душанбе: Матбуот, 2009.
18. Айнӣ С. Таҳзиб-ус-сибён, - Душанбе: Маориф, 1987. - 54 с.
19. Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. - Душанбе: Адиб, 1987.- 245 с.
20. Айнӣ С. Мухтасари тарҷумани ҳоли ҳудам. - Сталинобод: Нашр.давл.Тоҷик, 1958. - 128 с.
21. Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик. -Душанбе: Адиб, 2010. - 310 с.
22. Аҳмад Махдуми Дониш. Зич (Таквим). -Душанбе:Дониш, 2017. - 56 с.
23. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. К.1. - Душанбе: Дониш, 1988.
24. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. К.2. - Душанбе: Дониш, 1989.
25. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. К.1. - Душанбе: Дониш, 2017. - 462 с.
26. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. К.2. - Душанбе: Дониш, 2017.- 496 с.
27. Аҳмад Махдуми Дониш. Меъёру-т-тадайюн. - Душанбе: Эр-граф, 2010. - 308 с.
28. Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасар аз таърихи салтанати хонадони манғития. - Душанбе: Сарват, 1992.
29. Дурдонаҳои наср. Ҷ.1. - Душанбе: Ирфон, 1987.

30. Дурдонаҳои наср. Ҷ.2. - Душанбе: Адиб, 1990.
31. Дурдонаҳои наср. Ҷ.3. - Душанбе: Адиб, 1991.
32. Икромӣ Ҷ. Ман гунаҳкорам. -Сталинобод: Нашр.давл.Тоҷик, 1958.
33. Икромӣ Ҷ. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.1. - Душанбе: Ирфон,1968.
34. Икромӣ Ҷ. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.2. - Душанбе: Ирфон,1968.
35. Икромӣ Ҷ. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.3. - Душанбе: Ирфон,1971.
36. Икромӣ Ҷ. Устоди ман, мактаби ман, худи ман. - Душанбе: Ирфон,1970.
37. Икромӣ Ҷ. Он чи аз саргузашт (ёддоштҳо). - Душанбе, 2009.
38. Садри Зиё. Наводири Зиёия. - Душанбе: Адиб, 1991.
39. Садри Зиё. Тазкори ашъор. Техрон: Суруш, 1380 х.2001м.
40. Улуғзода С. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.1. - Душанбе: Ирфон, 1969.
41. Улуғзода С. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.2. - Душанбе: Ирфон, 1969.
42. Улуғзода С. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.3. - Душанбе: Ирфон, 1975.
43. Улуғзода С. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.4. - Душанбе: Ирфон, 1976.
44. Улуғзода С. Фирдавсӣ (роман). - Душанбе: Адиб, 1991.
45. Фитрат А. Мунозира. – Душанбе, 1992.
46. Ҷалил Р. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.1. - Душанбе: Адиб, 1988.
47. Ҷалил Р. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.2. - Душанбе: Адиб, 1988.
48. Ҷалил Р. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.3. - Душанбе: Адиб,1989.

2. Манобеи илмӣ:

49. Абдулло Сафар, Хуршеди Даврондухт. Оинаи қачнамои тасвир. // Садои Шарқ, 1990, № 2. - С. 113-124.
50. Абдулҳамид Самад. Пайванди ҳунару вичдон //Баъзе масъалаҳои насри муосири тоҷик (1987). Дар китоби А. Самад. Сангу маҳак ва тарозуи ҳунар. - Душанбе: Адиб, 2013. - 368 с.
51. Айнӣ Х. Зиндагиномаи Садриддин Айнӣ//Х.Айнӣ. - Душанбе: Балоғат, 2017. - 105 с.
52. Айтматов Чингиз. Ду устод //Машғалафрӯз. - Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2018. - 260 с.
53. Аслонова Н. Симои Садриддин Айнӣ дар насри муосири тоҷик//Н.Аслонова. Душанбе: Деваштич, 2006. - 135 с.
54. Асозода Х. Адабиёти тоҷик дар садаи XX //Х.Асозода. -Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.

55. Асозода. Х. Адабиёти садаи XX-и форси тоҷикӣ// Х.Асозода. - Душанбе: Адиб,1996.
56. Асозода Х. Адабиёти Эрон дар садаи XX// Х.Асозода. - Душанбе: Пайванд, 2002.
57. Асозода Х. Устод Айнӣ дар шинохти С. Улуғзода// Х.Асозода. - Душанбе: Деваштич, 2001.
58. Асозода Х. Воқеият, сиёсат ва С. Айнӣ// Х.Асозода. - Душанбе: Шучоӣён, 2010.
59. Асоев Х. Симои коргар// Х.Асозода. - Душанбе: Ирфон, 1983.
60. Асоев Х. Воқеият, сиёсат ва С. Айнӣ// Х.Асозода.-Душанбе: Дониш, 2012.- 207 с.
61. Амиркулов С. Назаре ба инкишофи анъанаи реалистӣ дар адабиёти равияи пешқадами нимаи якуми асри XIX //Образ ва маҳорат. - Душанбе: Дониш, 1980.
62. Амиркулов С. Таҳаввули адабиёти тоҷик дар нимаи якуми асри XIX//С.Амиркулов. - Душанбе, 2010.
63. Бақозода С. Ҳикмати таърих ва шинохти бадеии он//С.Бақозода. - Душанбе: Шучоӣён, 2010. - 106 с.
64. Бақозода Қ. Қустуҷӯҳои эҷодӣ дар насри тоҷик //С.Бақозода. - Душанбе: Ирфон, 1982. - 144 с.
65. Бақозода Қ. Нависанда ва идеали замон/Қ. Бақозода. -Душанбе: Адиб, 1987. - 256 с.
66. Бақозода Қ. Назаре ба насри имрӯз //Садои Шарқ, 1972. -№7.-с.105.
67. Бақозода Қ. Ҳақиқати зиндагӣ ва вазъи наср// Қ. Бақозода //Садои Шарқ, 1985. -№1. С. -99 -104.
68. Бахтин М.М.Вопросы литературы и эстетики; исследования разных лет.//М.М.Бахтин - М. : Худ. Лит,1975.- 504 с.
69. Бахтин М .М. Эстетика словесного творчество//М.М.Бахтин. -М.: Искусство,1979. - 424 с.
70. Баҳор М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ//М.Баҳор .- Душанбе: Бухоро, 2012. - 570 с.
- 71 . Белинский В. Г. Полн. Собр. Сочинения//В.Г.Белинский. -Т.5. - М.,1954. - 420 с.

72. Белинский В. Г. Полн. Собр. Сочинения//В.Г.Белинский. -Т.6. - М.,1954 . - 380 с.
73. Белая Е.А. Стиль - это человек. В ее кн.: Художественный мир современной произв //Е.А.Белая. -М.: Наука, 1983. - С. 60-93.
74. Бертельс Е.Э. История персидско- таджикской литературы//Е.Э.Бертельс. -М., 1960. - 556 с.
75. Бертельс Е.Э. Рукописи произведения Ахмеда Калла. (Труды таджикской базы АН СССР//Е.Э.Бертельс. - Т.3. - М -Л., 1936, стр. 9-29.
76. Боборачабова Г. З. Таҷассуми шахсияти эҷодӣ ва чехраи Аҳмади Дониш жар “Ёддоштҳо”-и С. Айнӣ. // Паёми ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ. - Душанбе. – 2018 - № 4 (76). - С. 190-194.
77. Боборачабова Г. З. Маҳорати чехранигорӣ дар повести “Одина”, романҳои “Дохун да” ва “Ғуломон”- и С. Айнӣ. // Паёми ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ. – Душанбе – 2018 - № 2 (74). - С. 191-195.
78. Брагинский И. С. Ҳаёт ва эҷодиёти Садриддин Айнӣ//И.С.Брагинский. -Душанбе: Ирфон, 1968.
79. Брагинский И.С. От Авесты до Айнӣ//И.С.Брагинский. -Душанбе: Ирфон, 1981.- 256 с.
80. Вамбери А. Истории Бухары или Транссаксонии//А.Вамбери. - Т. 2.- Петербург, 1873.- 185 с.
81. Восеъ Қ. Ҳашт манзар//Қ.Восеъ. - Душанбе: Пайванд, 2002. - 320 с.
82. Восеъ Қ. Адабиёти ҷавонмардии тоҷику форс (китоби дуюм) //Қ.Восеъ. -Душанбе: Дониш, 2007.- 420 с.
83. Восеъ Қ. Адабиёти ҷавонмардии тоҷику форс (китоби аввал)//Қ.Восеъ. -Душанбе: Дониш, 2008. -380 с.
84. Бухорой, Муҳаммадҷони Шакурӣ. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист /М.Ш.Б. .-Душанбе: Пайванд, 2006. - 455 с.
85. Гегел. Эстетика. - Т.3.-М.:Искусство,1968. -374 с.
86. Горький М. Собр. Сочинения. - Т.25.-М, 1953.- 430 с.
87. Горький М. Несвоевременные мысли (заметки о революции и культуры). - М.: Сов. писатель, 1990.- 167 с.
88. Гринцер П. А. Две эпохи романа / Генезис романа в литературах Азии и Африки. - М.: Наука, 1980.- 234 с.

89. Гулмуродзода П. Маорифпарварӣ ва низоми нави ҷаҳон//П.Гулмуродзода. -Душанбе: Ирфон, 2006. - 135 с.
90. Демидчик Л.Н. Баъзе лаҳзаҳои ташаккули насри реалистии тоҷик дар солҳои сиюм //Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик//Л.Н.Демидчик. - Душанбе: Ирфон, 1970, с. 94-125.
91. Демидчик Л.Н. Насри солҳои 30//Л.Н.Демидчик Таърихи адабиёти советии тоҷик: инкишофи жанрҳо. Ҷ.2. - Душанбе: Дониш, 1978. - 310 с.
- 92.Залеская Л. И. Шолохов и развитие советского многонационального романа//Л.И.Залеская. - М: Наука, 1991. - 167 с.
- 93.Затонский Д. Искусство романа XX век//Д.Затонский. -М.: Худож. Лит, 1973. - 185 с.
94. Икромӣ Ҷ. Чи тавр қоғаз сиёҳ кардем // СадоиШарқ, 1967.- №1. -С. 46-51.
95. Икромӣ Ҷ. Шолохов – устод ва муаллими мо //Муосири бузурги мо.- Душанбе: Ирфон, 1975. - С.38-39.
- 96.Икромӣ Ҷ. Дар бораи насри таърихӣ ва революционӣ//Ҳаёт, қаҳрамон ва адабиёт. - Душанбе: Ирфон, 1977.- С.167-168.
97. Имомов М. Ҷаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии Садриддин Айний.- Душанбе: Матбуот, 2001.
98. Каримов Э. А. Узбекская литература (на рубеже XIX-XX веков) //История всемирной литературы. - Т. 9.М.: Наука, 1994.
99. Мактуби С. Айний ба М. Турсунзода. - Шарки Сурх, 1956.- № 4 .-С. 105-106.
100. Масъалаҳои насри муосири тоҷик. Мубоҳисаи қушоди маҷаллаи “Садои Шарқ” доир ба масъалаҳои насри муосири тоҷик. - № 1, 2, 4, 10, 1987 ва 1988, № 2.
101. Матлубаи Мирзоюнус. Сабкшиносии насри муосир//М.Мирзоюнус. - Хуҷанд: Нури маърифат, 2018. – 420 с.
102. Машъалафрӯз. Ба ифтихори 140-солагии устод С. Айний, 2018.- 260 с.
103. Мирзозода Х. Афкори рангин//Х.Мирзозода.-Душанбе: Ирфон, 1982.-С. 197- 228.

104. Мирзозода Х. Сайфуллоев А. Абдуманнонов А. Таърихи адабиёти советии тоҷик: назму насри солҳои 20. Ҷ.1.- Душанбе:Дониш,1984 .- 345 с.
105. Мирзоев А. Аҳмади Дониш//А.Мирзоев.- Душанбе: Дониш, 2017.- 140 с.
106. Муллоаҳмадов М. Суннатҳои пойдори даврони пурбори адабиёт//М.Муллоаҳмадов.-Душанбе: Дониш, 2008. - 250 с.
107. Муллоев А. Симои Аҳмади Дониш//А.Муллоев.- Душанбе:Шарқи озода, 2001.- 121 с.
108. Муллоев А. Чехранигории ҳунари дар насри таърихӣ//А.Муллоев.- Душанбе: Ирфон, 2003. - 126 с.
109. Муллоев А. Шахсияти эҷодӣ ва чехранигории ҳунари//А.Муллоев. - Душанбе: Ирфон, 2003. -296 с.
110. Мусулмониён Р. Дар боғи Фирдавсӣ//Эҷозии ҳунари//Р.Мусулмониён. - Душанбе: Адиб, 1992. - 292 с.
111. Мусулмонкулов Р. Асрори сухан//Р.Мусулмониён. -Душанбе: Ирфон, 1980.-150 с.
112. Муҳаммадҷон Шакурии Бухорӣ. Инсонгарии омӯзиш ва забони милли. -Ройзании фарҳангии Ҷумҳурии Ислामी Эрон дар Тоҷикистон.- Душанбе: Пайванд, 2002. - 148 с.
113. Муҳаммадҷон Шакурии Бухорӣ. Садрӣ Бухоро. - Душанбе: Деваштиҷ, 2005. - 330 сах.
114. Муҳаммадҷон Шакурӣ . Равшангари бузург. - Душанбе: Адиб, 2006. 284 с.
115. Муқимов Р. Мавқеи романи «Дохунда» дар инкишофи жанри романи таърихӣ дар адабиёти халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон. //Масъалаҳои филологияи тоҷик. -Душанбе: Дониш, 1967. -С. 63-70.
116. Мақдиси Анис. Нависандаи меъмори андешаи олам аст //Адаб, № 3, 2018. -С. 72- 80.
- 117.Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш //Н. Маъсумӣ.- Душанбе: Дониш, 1976. -176 с.

118. Маниёзов А. Мулохизаҳо доир ба ташаккули насри С. Айни/ Чашнномаи Айни. Ҷ.2. -Душанбе: Дониш, 1963. -С. 45-52.
119. Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик. -Душанбе: Ирфон,1970.- 416 с.
120. Маҳмадаминов А. Адабиётшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ//А.Маҳмадаминов. - Душанбе: Сино, 199. - 240 с.
121. Набавӣ А. Ҷусторҳо ва ибтикорот дар наср (мачмӯаи мақолаҳо) // А. Набавӣ. -Душанбе: Адиб, 2009. - 324 с.
122. Набиев А. Нарзулло Бектош ва илму адаби тоҷик дар солҳои 20-30 садаи ХХ//А.Набиев. - Душанбе:Ирфон, 2004. - 314 с.
123. Набиев А. Эҷоди бадеӣ, инсон ва замон(мачмӯи мақолаҳо) //А. Набиев. - Душанбе: Ирфон, 1983. -144 с.
124. Набиев А.Тасвири олами ботинии инсон, нависанда ва замон // А. Набиев. - Душанбе: Адиб, 1987. -160 с.
125. Нарзикул М. Диди таърихӣ романнависони имрӯзи тоҷик //М. Нарзикул // СадоиШарқ, 2006. -№12. - С. 117-132.
126. Османова З.Р. Художественная концепсия личности в литературах Советского Востока//З.Р.Османова. -М.: Наука, 1972. - 266 с.
127. Очеркҳои таърихи адабиёти советии тоҷик. Ҷ.1. - Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷ, 1956. - 284 с.
128. Пархоменко М.Н. О традициях и новаторстве национального романа в Средней Азии /Роман и современность//М.Н.Пархоменко.-М.: Мысль, 1971.- 162 с.
129. Рауфов Ҳ. С.Айни ва инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик //Ҳ.Рауфов. - Душанбе: Дониш, 1978. - 48с.
130. Раҳмонов А. Назария ва сайри таърихӣ устурасозии форсӣ-тоҷикӣ//А.Раҳмонов. -Душанбе: Дониш, 1999.
131. Раҳмонов А. Маърифати замон. Мачмӯаи мақолаҳо//А. Раҳмонов.- Душанбе: Адиб, 1995. - 112 с.
132. Раҳмонов Ш. Ақидаҳои адабӣ ва назари эстетикаи устод С. Айни//Ш.Раҳмонов.-Душанбе: Ирфон, 2008. -128 с.

133. Раҳмонов Ш. Се кори муҳим ва бахайри устод С. Айнӣ//Ш.Раҳмонов.- Душанбе: Деваштич, 2007. - 65 с.
134. Раҷабӣ М. Тадқиқи таърих- тадқиқи характер//М.Раҷабӣ. -Душанбе: Адиб 1990. - 192 с.
135. Раҷабӣ М. Ба фикри ман//М.Раҷабӣ. - Душанбе:Деваштич, 2003 . - 213 с.
136. Раҷабов З. Ш. Маорифпарвар А. Дониш//З.Ш.Раҷабов. - Душанбе: Ирфон, 1964.- 230 с.
137. Розенфельд А.Э. О художественной прозе в персидской литературе XX века // Вестник ЛГУ, 1949, №5, с. 76-82.
138. Сайфуллоев Атохон. Мактаби Айнӣ. -Душанбе: 1978.- 352 с.
139. Сайфуллоев А. Образҳои қаҳрамонони мусбати мубориз дар романҳои устод С.Айнӣ//А.Сайфуллоев. - Сталинобод, 1960.
140. Сайфуллоев А. Уфукҳои тозаи наср. Нашри дуюм бо таҳрир ва такмил дар се мучаллад. Ҷилди 1 //А. Сайфуллоев.-Душанбе: Адиб, 2012.-512 с.
141. Салимов Ю. Насри ривоятии форсу тоҷик//Ю.Салимов.-Душанбе: Дониш, 1971. -158 с.
142. Сатторов А. Нуқтаи пайванд//А.Сатторов. -Душанбе: Ирфон, 1982, - 240 с.
143. Сатторов А. Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ//А.Сатторов. - Душанбе: Адиб, 2001.
144. Саид Нафисӣ. Мусохабат бо марди бузург. Дар кит. : Садриддин Айнӣ дар хотираи дустон ва шогирдон. - Душанбе: Ирфон, 1968, сах. 182.
145. Саидов С. Маълумоти С. Айнӣ ва Садри Зиё дар бораи якдигар // Ҷашнномаи Айнӣ. Ҷ 3. - Душанбе: Дониш, 1966 . -С. 110-116.
- 146.Саидов С . Рӯзгор ва осори Садри Зиё //Садри Зиё. Наводири Зиёия.- Душанбе: Адиб, 1991. - С.10-18.
147. Солеҳов Ш. Насри муосири тоҷик//Ш.Солеҳов.- Ҷусторҳо (бо кӯшиши Масъуди Миршохӣ). - Техрон: Асотир, 1. -С .73-83.

148. Солеҳов Ш. Поэтикаи жанри ҳикояи солҳои 70-80 қарни ХХ (масъалаи замон ва макони бадеӣ)//Ш.Солеҳов. -Душанбе: Дониш, 2006. - 144 с.
149. Солеҳов Ш. Роман дар адабиёти тоҷикии қарни ХХ (масъалаи ташаккули жанр)//Ш.Солеҳов. - Душанбе: Ирфон, 2011. - 392 с.
150. Солеҳов Ш. Адабиёт ва шинохти он//Ш.Солеҳов.-Душанбе: Ирфон, 2009.- 160 с.
151. Сорбон. Ё ҳу, ё манҳул. Масъалаҳои насри муосир /Сорбон/Садои Шарқ. №7, 1987. - С. 99-109.
152. Советский многонациональный роман. - М.: Наука, 1985.- 424 с.
- 153.Соколов А.Н. Теория стиля//А.Н.Соколов. - М.:, 1968. - 378 с.
154. Силаев А.С. Люди искусства и проблемы художественного творчества в современном советском романе. Дис. к. ф. н. - Харьков, 1988. -195 с.
155. Табаров С. Романи “Ғулумон”- и С. Айнӣ ҳамчун романи таърихӣ//С.Табаров. -Душанбе: Адиб, 2005. - 167 с.
156. Табаров С. Зиндагиномаи С. Айнӣ (1875-1899)//С.Табаров. - Душанбе: Матбуот, 2008. - 84 с.
157. Табаров С. Ҷаҳони андешаҳои Абдурауфи Фитрат//С.Табаров.- Душанбе: Дониш, 2008. - 130 с.
158. Таърихи адабиёти советии тоҷик: инкишофи жанрҳо, иборат аз шаш ҷилд. Ҷ.1. -Душанбе: Дониш, 1984.- 382 с.
159. Таърихи адабиёти советии тоҷик: инкишофи жанрҳо, иборат аз шаш ҷилд. Ҷ.2. (1). -Душанбе: Дониш, 1984.- 348 с.
160. Таърихи адабиёти советии тоҷик: инкишофи жанрҳо, иборат аз 6 ҷилд . - Душанбе, 1978-1982.
- 161.Теоретико- литературные итоги XX века: художественный текст в контекст культуры. -Т. 1. -М.: Наука, 2003. - 370 с.
- 162.Теоретико- литературные итоги XX века: художественный текст в контекст культуры. -Т. 2. -М.: Наука, 2003. - 396 с.
- 163.Тошматов Р. Раҳим Ҷалил ва адибони тоҷик//Р.Тошматов.-Хучанд, 1994.- 134 с.
164. Турсунзода М. Ҳаёт ва адабиёт //Шарқи Сурх, 1959.-№3.-С. 10-27.

165. Турсунзода М. Замон ва нависанда /М. Турсунзода// Шарқи Сурх, 1961. - №7. - С.3-33.
166. Турсунов А. Насри муосир: Сухан аз таҳаввули қаҳрамони адабӣ// Садои Шарқ, 1982. - № 4. - С. 92-104.
167. Фитрат А. Баёноти сайёҳи ҳиндӣ // Садои Шарқ, 1988.- №6.-С. 26-40.
168. Фитрат А. Мухтасари таърихи ислом//А.Фитрат.-Душанбе: Ирфон, 1991.- 54 с.
169. Фитрат А. Даврони ҳукмронии Амир Олимхон//А.Фитрат. - Душанбе: Палатаи китобҳо, 1991. - 87 с.
170. Фитрат А. Оила ё худ вазоифи оиладорӣ//А.Фитрат.-Душанбе: Ирфон, 2007.
- 171.Хочаева М. Таҳқиқи услуби осори адабӣ //М. Хочаева.-Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1993. - 80 с.
172. Хочаева М.Масъалаҳои сабки фардӣ ва ҷараёнҳои услубии насри муосири тоҷикӣ (Рисолаи докторӣ) //М. Хочаева.-Душанбе, 1995.- 345 с.
173. Худойдодов А. Холиқ Мирзозода ва адабиётшиносии тоҷик дар асри XX//А.Худойдодов. - Душанбе: Дониш, 2014. - 364 с.
174. Ҳодизода Р. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри ХІХ//Р.Ҳодизода. -Душанбе: Дониш, 1968. - 286 с.
175. Ҳодизода Р. Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тоҷик//Р.Ҳодизода.- Душанбе: Ирфон, 1974.- 194 с.
176. Ҳодизода Р. Аҳмади Дониш//Р.Ҳодизода. - Душанбе: Дониш 1987. - 190 с.
177. Ҳодизода Р. Каримов У. Саъдиев С. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVІ-ХІХ ва ибтидои асри XX) . -Душанбе: Маориф, 1988.
178. Ҳодизода Р. Масъалаҳои насри муосири тоҷик // Садои Шарқ, 1997.- № 6. - С. 108-113.
179. Ҳошим Раҳим. Солҳо дар саҳифаҳо (мақолаҳо ва ёддоштҳо)// Р.Ҳошим. - Душанбе: Адиб, 1988. - 320 с.
180. Ҳошим Р. Сухан аз устодон ва дӯстон//Р.Ҳошим.-Душанбе: Ирфон, 1983.- 272 с.

181. Ҳотамов Н. Таърихи халқи тоҷик//Н.Ҳотамов. - Душанбе, 2009. - 316 с.
182. Ҳотамов Н. Инъикоси револютсияи халқи Бухоро дар асарҳои С.Айнӣ//Н.Ҳотамов. - Душанбе:Дониш, 1980.
183. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Анвори Сухайлӣ. -Душанбе:Маориф ва фарҳанг, 2010. - 285 с.
184. Шамисо Сирус. Сабкшиносии наср//С. Шамисо. -Техрон:Митро, 1377. - 320 с.
185. Шарифов Х. Назарияи наср//Х.Шарипов. -Душанбе: Пайванд, 2004. - 368 с.
186. Шарифов Х. Суннатҳои адабӣ (маҷмӯаи мақолаҳо)//Х.Шарипов. - Душанбе: Деваштич, 2007. - 185 с.
187. Шарифов Х. Сухан аз адабиёти милли (маҷмӯаи мақолаҳо)//Х.Шарипов.-Душанбе: Пайванд, 2009. - 336 с.
188. Шарифов Х. Марҳилаҳои адабӣ ва методи эҷодӣ //Садои Шарқ, 1979. - №5. - С. 43-50.
189. Шарифов Х. Марзи адабиёт//Садои Шарқ, 1990. - №7. - С. 32- 40.
- 190.Шокирзода Ш. Каломии миллатсозии устод Айнӣ// Маорифи Тоҷикистон, 2017. - №4. - С. 26-27.
191. Шукуров М. Насри реалистӣ ва таҳавулотии шуури эстетикӣ//М. Шукуров. - Душанбе: Дониш, 1987. - 456 с.
192. Шукуров М. Мактаби одамият: Баъзе масъалаҳои адабиёт ва маънавият //М. Шукуров. - Душанбе: Адиб, 1991. - 272 с.
193. Шукуров . М. Паҳлӯҳои таҳқиқи бадеӣ. Баъзе масъалаҳои адабиёти ҳозираи тоҷик/ /М Шукуров. - Душанбе: Ирфон, 1976. - 273 с.
- 194.Шукуров М. Таърихи адабиёти советии тоҷик: насри солҳои 1945-1974. Ҷ.4. - Душанбе: Дониш, 1980. - 280 с.
195. Шукуров М. Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ//М.Шукуров.-Душанбе: Ирфон,1987. - 340 с.
196. Шакурӣ Муҳаммадҷон. Сарнавишти форсӣ-тоҷикии Фароруд дар садаи бистум. - Душанбе: Деваштич, 2004. - 360 с.

197. Шукуров М. Пайванди замонҳо ва халқҳо (мачмӯи мақолаҳо)
//М.Шукуров.-Душанбе: Ирфон, 1982. - 224 с
198. Шакурӣ М. Дурустиҳо асоси ошноист //Садои Шарқ, 1990. - № 2. -С.
109-121.
- 199.Шукуров М. Хуросон аст ин ҷо//М.Шукуров. -Душанбе: Оли Сомон,
1997.- 326 с.
- 200.Шукуров М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии “Ёддоштҳо”- и
С.Айнӣ//М.Шукуров. –Душанбе: Дониш, 1966. - 254 с.
201. Ясперс К. Смысл и назначение истории//К.Ясперс. -М.: Политиздат,
1991. - 196 с.